

વેદ એ આર્ય ગ્રન્થનો જ નહીં પણ આખી માનવજાતિનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે. આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો આરંભ સાથી જ થાય છે. વેદની અસર હિંદુ જાતિના પાછલા આખા ઇતિહાસ પર પડેલી છે. આપણા પૂર્વજોએ આપણે માટે મૂકેલા સંસ્કારોના અમૂલ્ય વારસાનો એ એક ઉત્તમોત્તમ અંશ છે. એ કાળના કવિઓ ને ઋષિઓને સત્યનું કેવું દર્શન થયેલું, ને આપણા પાછલા તત્ત્વજ્ઞાનના અંકુરો એમાં કેવા પ્રગટ થયેલા છે, એનું રસિક, વિશદ અને સપ્રમાણ નિરૂપણ રાધાકૃષ્ણને એમની લાક્ષણિક ઢબે આ ગ્રન્થમાં કરેલું છે. અનેક દેવવાદ, એક દેવવાદ, અદ્વૈત બ્રહ્મવાદ એમ ઉત્તરોત્તર વિચારોનો કેવો વિકાસ થતો જાય છે, એ એમાં આમેદ્દખ અતાવેલું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આલેખનારા એમના મહાગ્રન્થનાં આ સમારંભના — સંહિતા ને બ્રાહ્મણો વિષેનાં — પ્રકારણો છે. એમના એ ગ્રન્થને વિષે આચાર્ય આનંદશંકર ખુબે લખ્યું છે : “ હિંદુનું તત્ત્વજ્ઞાન એક જૂનું જડી આવેલું હાડપિંજર નથી, પણ વેદકાળથી ચાલી આવેલો, ચૈતન્યથી ભરેલો, અને નિત્ય વિકસતો જતો, એક જીવન્ત પદાર્થ છે; અને તેથી એના શરીરનું વર્ણન કરતાં એના આત્મનું પ્રાકટ્ય કરવા ઉપર રાધાકૃષ્ણને અધિક ધ્યાન દીધું છે.” અનુવાદની સાથે સાથે મૂળ સંહિતા બ્રાહ્મણ આદિ ગ્રન્થોનાં મૂળ અવતરણો, ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આપી, અનુવાદકે મૂળ ગ્રન્થોનો આ સ્વાદ લેવાની સવડ કરી આપી છે, એને આ અનુવાદની એક વિશેષાણે ગણાવી શકાય.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૯૬૮ કિંમત ૨-૪-૦

ગ્રંથનામ વેદના વિચારધારા

વર્ગિક ક્ર. ૫૩૩

વેદની વિચારધારા

[રાધાકૃષ્ણનના Indian Philosophy

Vol. I નાં પ્રકરણ ૨-૩ નો અનુવાદ]

અનુવાદક

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

: સોલ એજન્ટ :

એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

: પ્રકાશક :

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ

૩ રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

૨૪૬૫૮

શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લનાં ઇતર પુસ્તકો

ક્ર. : ૫૨૧

સીનાહરણ (પાંચમી આવૃત્તિ)
પિરામીડની ઊંચાઈ

વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

: અનુવાદો :

ચીનનો અવાજ — લોવેઝ ડિકિન્સન (ખીજી આવૃત્તિ)
ધર્મસંસ્થાપન — ગાંધીજી
રચનાત્મક કાર્યક્રમ — ગાંધીજી
રચનાત્મક કાર્યક્રમ — રાજેન્દ્રપ્રસાદ
હિંદુ જીવનદર્શન — રાધાકૃષ્ણન
મહાત્મા ગાંધી — રાધાકૃષ્ણન
અહિંસાની તાલીમ — ગ્રેગ
ગાંધીજીને જગવંદના — રાધાકૃષ્ણન (ખીજી આવૃત્તિ)
ધર્મોનું મિલન — રાધાકૃષ્ણન
ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ — મીલી પોલાક
પુણ્યલોક ગાંધીજી (લેખસંગ્રહ)
ગાંધીજી સાથે અઠવાડિયું — લુઈ ફીશર
હિંદુ ધર્મ — રાધાકૃષ્ણન
ચૂપ નહીં રહેવાય — ટોલસ્ટોય
ખે નવલકથા — ટોલસ્ટોય
યન્ત્રો સામે બળવો — જેકસ
ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા — મ્યુરીએલ લેસ્ટર
ગીતાદર્શન — રાધાકૃષ્ણન

આવૃત્તિ પહેલી, ડીસેમ્બર ૧૯૪૪

કિંમત : સવાળે રૂપિયા

પ્રસ્તાવના

રાધાકૃષ્ણને ‘ ઈંડિયન ફિલોસોફી ’ એ નામના બે ભાગવાળા ગ્રન્થમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જે ઈતિહાસ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે, ને એ વિષયના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ તરીકે આખા જગતમાં વંચાય છે. એમાંના બીજા ને ત્રીજા પ્રકરણોના — The Hymns of the R̥g-veda અને Transition to the Upaniṣads નો અનુવાદ ‘ વેદની વિચારધારા ’ દ્વારા ગુજરાતી વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનન્દ થાય છે. વેદ એ ભારતીય પ્રજાનો જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે, અને આપણાં ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ આરંભ લાંથી થાય છે. એટલે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઈતિહાસમાં એનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. એની સૂક્ષ્મ, તટસ્થ ને રસિક સમાલોચના આ પુસ્તકમાં થયેલી છે. રાધાકૃષ્ણનની શૈલી ને તેમની નિરૂપણપદ્ધતિ ગુજરાતી વાચકવર્ગને બહુ ગમી છે, એટલે એને વિષે તો ભલામણરૂપે શું લખવાનું હોય ? એમનાં પુસ્તકોના આગલા અનુવાદોને સુસ વાચકો ને વિવેચકો તરફથી જે આવકાર મળ્યો છે તે આ પ્રવૃત્તિ વિષેનો મારો ઉત્સાહ વધારે છે, એટલું હું સાભાર સ્વીકારું છું. આ જ દબે ક્રમે ક્રમે ‘ ઈંડિયન ફિલોસોફી ’ એ ગ્રન્થનાં બીજાં પ્રકરણોના અનુવાદ પણ આપવાની યોજના છે; ને એ દિશામાં થોડુંક કામ થયું પણ છે.

મૂળ અંગ્રેજી ગ્રન્થમાં લેખકે પોતાના વિવેચનના ઉદાહરણરૂપે વેદ તથા બ્રાહ્મણગ્રન્થોના અનેક સ્થળનિર્દેશો ઠેકઠેકાણે પાદટીપોરૂપે આપ્યા છે. અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચનાર વિદ્વાનો ને અભ્યાસીઓ ધારે ત્યારે એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉઘાડીને તેમાંનાં વચનો જોઈ શકે; જોકે તેમને પણ એ સર્વ ગ્રન્થો એકસાથે ને ગમે ત્યાં મળી શકતા નથી. પણ આપણા સામાન્ય વાચકોને માટે તો એ પુસ્તકો મેળવીને જોવાની શક્યતા નહીંજેવી હોય છે. તેથી પુસ્તકની પાછળ જુદો ટિપ્પણ-વિભાગ કરી તેમાં એ સર્વ મૂળ અવતરણો, ગુજરાતી અનુવાદ સાથે, આપેલાં છે; જેથી વાચકો લેખકના વિવેચનની સાથેસાથે, જે વચનોને ધ્યાનમાં રાખીને લેખક લખે છે તે વચનો પણ જોઈ શકે. રાધાકૃષ્ણને આ વસ્તુને સંમતિ આપી છે. જે મિત્રોએ આ અનુવાદ લખાતો ને છપાતો જોયો છે તેમણે આ ગોદવણની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે; ને મને આશા છે કે વાચકવર્ગને પણ તે ઉપયોગી લાગશે. આ અવતરણો ને તેના અર્થો આપવામાં મારા મિત્ર શ્રી. શંકરલાલ ચંદુલાલ ભટ્ટે મને ઘણી મદદ કરી છે, ને મારી ઘણી મહેનત બચાવી છે. અર્થો આપવામાં સાયણ-ભાષ્યનો તેમજ આધુનિક સંશોધનોનો અને એટલો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ વેદના અર્થોને વિષે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે, એ જોતાં કેટલીક જગ્યાએ વિદ્વાન વાચકોને જુદા અર્થો કરવા જેવા લાગે તો તેઓ તે પ્રમાણે કરી શકે છે. અનુવાદ કરતી વખતે ક્યાંક સમજૂતી કે પૂર્તિરૂપે નોંધ આપવા જેવી લાગી તે પાદટીપોમાં આપી. અનુવાદ છપાયા પછી, કેટલીક વધારે નોંધો આપવાનો વિચાર થયો; તે નોંધો પુસ્તકને છેડે ‘અનુવાદકનાં ટિપ્પણો’ રૂપે આપી છે. એમાં સવિસ્તર માહિતી આપવાનો આશય જરા પણ નથી. માત્ર ક્યાંક ક્યાંક લેખકના વિવેચનની સહેજસાજ પૂર્તિરૂપે જ કેટલીક હકીકતો આપી છે. રાધાકૃષ્ણનના આ ગ્રન્થો આપણી પ્રજામાં આપણા પૂર્વજોએ મૂકેલી એ વિશાળ સમૃદ્ધિ વિષે રુચિ, ને તેનો વિવેકપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા, જાગૃત કરવામાં નિમિત્તરૂપ નીવડે, એટલી જ આશા આપણે રાખીએ.

ગોધરા, ૨૭-૧૨-૪૪

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
ખંડ ૧ :	ઋગ્વેદનાં સૂકતો	૫—૬૮
૧.	વેદ	૫
૨.	સૂકતોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ	૮
૩.	વેદનું તાત્પર્ય	૧૧
૪.	તત્ત્વચિન્તનની દિશામાં	૧૩
૫.	દેવસૃષ્ટિ	૧૫
૬.	એકેશ્વરવાદની દિશામાં	૩૪
૭.	એકેશ્વરવાદ વિ. અદ્વૈતપ્રણવાદ	૩૮
૮.	સૃષ્ટિવિજ્ઞાન	૪૭
૯.	ઉપાસના ને કર્મકાંડ	૫૫
૧૦.	નીતિનિયમ અને સદાચાર	૬૦
૧૧.	મરણોત્તર જીવન	૬૫
૧૨.	ઉપસંહાર	૬૮
ખંડ ૨ :	અથર્વવેદ અને પ્રાક્ષણો	૬૯—૯૦
૧.	અથર્વવેદ	૬૯
૨.	અથર્વવેદના દેવો	૭૨
૩.	યજુર્વેદ અને પ્રાક્ષણો	૭૫
૪.	યજુર્વેદ અને પ્રાક્ષણોના દેવો	૭૭
૫.	સૃષ્ટિસર્જન વિષેના વાદ	૮૪
૬.	નીતિનિયમ અને સદાચાર	૮૪
૭.	મરણોત્તર જીવન	૮૭
લેખકનાં ટિપ્પણો		૯૧—૧૪૨
અનુવાદકનાં ટિપ્પણો		૧૪૩—૧૫૪

વેદની વિચારધારા

ખંડ ૧લો : ઋગ્વેદનાં સૂક્તો

ચાર વેદ — વેદના ભાગ : મન્ત્ર પ્રાશ્નાળુ, ઉપનિષદ — સૂક્તોના અભ્યાસનું મંડર : - સમય અને કર્તા - સૂક્તોના તાત્પર્ય વિષે જુદા જુદા મતો — તેમાના તાત્ત્વિક વિચારો — ધર્મ — દેવ — નિસર્ગપૂજન અને માનવરૂપધારી દેવદેવીની ઉપાસના — ધાવાપૃથિવી — વરુણ — ઋત — સૂર્ય — ઉષા — રોમ — યમ — ઈન્દ્ર — નાનાં દેવદેવીઓ — વૈદિક દેવદેવીઓનું વર્ગીકરણ — એકેશ્વરવાદ તરફનું વલણ — નિસર્ગની એકરૂપતા — તાર્કિક મનની એકવાક્યતા સાધવાની, વૃત્તિ ઉપાસનાની વૃત્તિનું પૃથક્કરણ — એક એક દેવને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવાની વૃત્તિ (અધિદેવવાદ) — વિશ્વકર્મા, બ્રહ્મરૂપિતિ, પ્રવ્રતપતિ, અને હિરણ્યગર્ભ — ચિત્તન અને દીકાનો ઉદય — તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એકેશ્વરવાદની અપૂર્ણતા — અદ્વૈતવાદ — ફિલસૂફી અને ધર્મ — વેદનાં સૂક્તોમાં વિશ્વાન્શનિને લગતી કલ્પનાઓ — નાસત્રીય સૂક્ત — જગતનાં પ્રશ્ન સાથેના સંબંધ — પુરુષસૂક્ત — સાંપ્રદાયિક ધર્મ — ઉપાસના — યજ્ઞ — નીતિનિયમો અને સદાચાર — કર્મ — તપસ્યાનાં માર્ગ — વાર્ણવ્યવસ્થા — મરણ પછીનું પુનર્જન્મ — દેવયાન અને પિતૃયાન — નરક — પુનર્જન્મ — ઉપસંહાર.

૧. વેદ

મનુષ્યના મનની જે તવારીખો આપણી પાસે અસારે મોજૂદ છે તેમાં જૂનામાં જૂની તે વેદ છે. વિલસન લખે છે : “ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની સંહિતાઓ પૂરેપૂરી છપાઈ રહેશે ત્યારે આપણને પૂરતી સામગ્રી મળી જશે; એમાંથી કાઢવાનાં અનુમાનો વિષે આપણે નિર્ભયપણે અટકળ કરી શકીશું; અને સમાજવ્યવસ્થાની જે જૂનામાં જૂની તવારીખો અસારલગી આપણી જાણમાં

આવી છે તે તવારીખોના જમાનામાં હિંદુઓની રાજકીય ને ધાર્મિક સ્થિતિ ખરેખર કેવી હતી તેનો સાચો ખ્યાલ ખાંધી શકીશું. એ જમાનો ગ્રીક સંસ્કૃતિના ઉપકાળ કરતાં ઘણો પ્રાચીન હતો; એસીરિયન સામ્રાજ્યના જે જૂનામાં જૂના અવશેષો આજ લગીમાં જઝ્યા છે તેથી પણ જૂનો હતો; જૂનામાં જૂનાં હિંદુ લખાણોનો કદાચ સમકાલીન હશે; અને માત્ર મિસરના રાજવંશોથી જ પાછળનો હતો, પણ એ વંશોને વિષે તો હજુ આપણી પાસે ખાલી નામ સિવાય ખીજી માહિતી નથી જ એમ કહી શકાય. પ્રાચીન કાળના તત્ત્વવિચારમાં જે રસિકમાં રસિક અંશો છે તે સર્વને વિષે આપણને વેદમાંથી પુષ્કળ માહિતી મળે છે. ”^૧ વેદ ચાર છે : ઋગ, યજુષ્, સામ અને અથર્વ. પહેલા ત્રણનાં નામ, રચનાનો પ્રકાર, અને ભાષામાં જ નહીં, પણ તેમાં વર્ણવેલા વિષયોમાં પણ, મળતાપણું છે. એ સર્વમાં ઋગ્વેદ મુખ્ય છે. વિદ્વાનોનો એકંદર મત એવો છે કે આર્યો તેમનું મૂળ રહેઠાણ છોડીને ભારત-વર્ષમાં આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે, કવિપ્રતિભાથી રચાયેલાં કાવ્યો ને ગીતોનો સંગ્રહ લાવેલા, ને તેને તેઓ પોતાની મોટામાં મોટી સંપત્તિ માનતા હતા. નવા દેશમાં જ્યારે ખીજાં દેવદેવીઓના ઉપાસકોની ઘણી મોટી સંખ્યાનો ભેટો થયો ત્યારે તેમને પોતાની એ સંપત્તિ ભેગી કરીને સાચવી રાખવાનો વિચાર આવ્યો: ને પરિણામે તેનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. એ સંગ્રહ તે ઋગ્વેદ. ” સામવેદમાં કેવળ યજ્ઞયાગમાં ને સામાજિક ઉપાસનાઓમાં ગાવાનાં સામ (ગાયન) નો સંગ્રહ છે. એમાંનાં ઘણાં સૂક્તો તો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. એમાં જે સૂક્તો મૌલિક છે તેમાં પણ કંઈ ખાસ બોધ કે ચિન્તન નથી. તે બધાં યજ્ઞયાગ વખતે ગાવાના હેતુથી જ ગોઠવેલાં છે. સામવેદની પેઠે યજુર્વેદ પણ યજ્ઞયાગ અને સામાજિક ઉપાસનામાં ઉપયોગી થાય છે. ક્રિયાકાંડવાળા ધર્મને અંગે જે જરૂર બની થઈ તે પૂરી પાડવા માટે એ સંગ્રહ કરવામાં આવેલો. બ્હીટની લખે છે : “ વૈદિક યુગના પ્રારંભકાળમાં યજ્ઞ એ મુખ્યત્વે ઉપાસકે સ્વેચ્છાએ ને સ્વનંત્રપણે કરેલી ઉપાસનાની ક્રિયારૂપ હતો. યજ્ઞ કરાવવાનું કામ ધંધાદારી ને ખાસ અધિકારવાળા ઋત્વિજોના વર્ગને સોંપાયેલું નહોતું. તેની ઝીણી ઝીણી વીગતો વિષે નિયમો ઘડાયેલા નહોતા. યજ્ઞ કરનારને પોતાની મરજી કહે તેવી રીતે યજ્ઞનો વિધિ કરવાની છૂટ હતી. યજ્ઞમાને હૃદયની સ્વેચ્છાથી પ્રેરાઈને દેવતાને જે ભેટ ધરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે

બેટ આપવાનું કામ તેના હાથ કરતા હોય તે વેળાએ તેની જીભ બંધ ન રહે, એટલા માટે યજ્ઞના હોમની સાથેસાથે ઋગ્વેદનાં સૂક્તો ને સામવેદનાં ગાયનો ગાવાનો રિવાજ હતો.....પણ કાળે કરીને એ ક્રિયાકાંડમાં વિધિઓ વધારે ને વધારે નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરતા ગયા: અને છેવટે તેની હારબંધ થનારી એક એક ક્રિયાને વિષે કડક ને વીગતવાર નિયમો નક્કી થયા. એટલે કદા ક્રિયા વખતે કયા મન્ત્રો બોલાય એ નક્કી થયું; એટલું જ નહીં પણ આખા યજ્ઞની પ્રત્યેક ક્રિયાનો ખુલાસો કરવા, તેનું પ્રયોજન બતાવવા, તેને આશીર્વાદ આપવા, કે તેનું રહસ્ય સમજાવવા માટે, તે ક્રિયા કરતી વેળાએ, બોલવાનાં મન્ત્રો, સૂત્રો ઇત્યાદિનો સંગ્રહ પણ તૈયાર થઈ ગયો...યજ્ઞ વખતે બોલવાનાં આ વચનોને, ‘યજ્ઞ’ એટલે યજ્ઞ કરવો એ ધાતુ પરથી, ‘યજુષ્’ નામ અપાયું.....આ વચનોનો સંગ્રહ તે યજુર્વેદ. તેમાંનાં કેટલાંક ગદ્યમાં છે, ને કેટલાંક પદ્યમાં. જે ક્રમમાં યજ્ઞ વેળાએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તે ક્રમમાં તે ગોઠવેલાં છે.”^૧ ઋગ્વેદની સંહિતા અને બ્રાહ્મણો એ બેના યુગની વચ્ચેના ગાળામાં, જ્યારે કર્મકાંડના પ્રાધાન્યવાળો ધર્મ સારી પેઠે જાગ્યો હતો ત્યારે, સામવેદ અને યજુર્વેદના સંગ્રહો રચાયા હોવા જોઈએ. અથર્વવેદને લાંબા સમય લગી વેદમાં ગણાવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા મળી નહોતી. છતાં, આપણે અત્યારે જે વિષયનો વિચાર કરીએ છીએ તેની દૃષ્ટિએ તો, તેનું મહત્ત્વ એકલા ઋગ્વેદથી જ ઊતરે એવું છે; કેમકે ઋગ્વેદની પેઠે એ પણ સ્વતન્ત્ર વિચારોનો જ ઐતિહાસિક સંગ્રહ છે. આ વેદ વિચારોના પાછલા યુગે સરળવેલી કૃતિ છે. તેમાં જુદી જ ભાવના વ્યાપી રહેલી જોવા મળે છે. વૈદિક આર્યો દેશના જે આદિવાસી લોકોને ધીરેધીરે તાબે કરતા હતા તે લોકોને હાથે પૂજા પામતાં નવાં દેવદેવીઓ ને ભૂત પ્રેત પિશાચ આદિની સાથે કામ લેવામાં આર્યોએ સમાધાનની વૃત્તિ ધારણ કરેલી. એ વૃત્તિનું પરિણામ આપણને અથર્વવેદમાં દેખાય છે.

દરેક વેદના ત્રણ ભાગ છે: મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ. મન્ત્રો અથવા સૂક્તોનો સંગ્રહ તેનું નામ સંહિતા. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં યજ્ઞયાગ તથા આચારના નિયમો અને ધાર્મિક કર્તવ્યો સમજાવેલાં છે. આરણ્યકો ને ઉપનિષદો એ બ્રાહ્મણોના આખરી ભાગો છે; તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરેલી છે. દેશમાં પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનના જે વિચારો ઊપજ્યા ને ફેલાયા તે

સર્વની માનસિક પૂર્વભૂમિકા ઉપનિષદોમાં મળે છે. છેક જૂનાં ઉપનિષદોમાંથી ઐતરેય અને કૌષીતકિ ઋગ્વેદનાં; કેન અને છાંદોગ્ય સામવેદનાં; ઈશ, તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક યજુર્વેદનાં; ને પ્રશ્ન તથા મુંડક અથર્વવેદનાં છે. આરણ્યકો બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદની વચ્ચે આવે છે. એમનું નામ જ એમ સૂચવે છે કે અરણ્યમાં વસનારા માણસોને ચિંતનના વિષય પૂરા પાડવાનો ‘આરણ્યકો’નો ઉદ્દેશ છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ગૃહસ્થે પાળવાના વિધિઓની ચર્ચા કરેલી છે. પણ ગૃહસ્થ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસાર છોડી વનમાં જઈ વસે ત્યારે તેને ગૃહસ્થાશ્રમના ધાર્મિક વિધિઓની અવેજીમાં કંઈક જોઈએ; એ એને આરણ્યકોમાંથી મળી રહે છે. યજ્ઞયાગમાં જે રૂપકો ને આત્મજ્ઞાનના અંશો છે તેને વિષે વાનપ્રસ્થે ચિંતન કરવાનું હોય છે; ને હોમવાળા યજ્ઞનું સ્થાન આ ચિંતન લે છે. આરણ્યકો એ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના યજ્ઞયાગ અને ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન એ બે વચ્ચેની સંક્રાંતિસૂચક કડી છે. સંહિતાઓ કવિઓની કૃતિ છે;^૧ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો ઋત્વિજો ને પુરોહિતોની રચના છે; અને ઉપનિષદો એ તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓનાં ચિંતનો છે. સંહિતામાં નિર્સર્ગપૂજનો ધર્મ છે; બ્રાહ્મણોમાં કર્મકાંડનો ધર્મ છે; અને ઉપનિષદોમાં આત્મજ્ઞાનનો. પાછલા કાળમાં ધર્મના એ ત્રણે પ્રકાર એકબીજાની જોડાજોડ ચાલ્યા છે; છતાં મૂળે તો તે એક પછી એક એમ જુદા જુદા યુગમાં વિકસેલા, એ વિષે કશી શંકા નથી. ઉપનિષદો એ એક અર્થમાં વૈદિક ઉપાસનાના અનુસંવાનરૂપ છે. પણ બીજા અર્થમાં તે બ્રાહ્મણોના ક્રિયાકાંડવાળા ધર્મની સામે બળવારૂપ છે.

૨. સૂક્તોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો સાંગોપાંગ ઇતિહાસ આપવો હોય તો તેને માટે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. એને વિષે આપણે ગમે તે ખ્યાલ બાંધીએ — તેને અધકચરી કલ્પિત કથાઓ માનીએ કે અણુધડ રૂપકકથાઓ માનીએ, અંધારામાં મારેલાં ફાંફાં ગણીએ કે કાચા માણસોની રચનાઓ ગણીએ, — તોપણ ભારતવાસી આર્યોનાં પંક્તીનાં રીતરિવાજ અને તત્ત્વચિંતનનું ઉગમસ્થાન એ સૂક્તોમાં છે; અને પાછળના વિચારોને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે તેનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. જંગતની ગૂઢતા ઉકેલવા ને વર્ણવવાના માનવી મનના આ પ્રથમ પ્રયાસોમાં વસંતના વાયુ જેવી કે પ્રભાતના પુષ્પ જેવી તાજગી, સાદાઈ, ને અકળ રમણીયતા આપણને જોવા મળે છે.

વેદની જે વાચના આપણી પાસે અસારે મોજૂદ છે તે, આર્યો તેમનું મૂળ નિવાસસ્થાન છોડીને ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે યુગમાં ચાલેલી ઔદ્ધિક પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે, ને તેની પાસેથી આપણને વારસારૂપે મળેલી છે. એ આર્યો તેમની સાથે કેટલીક કલ્પનાઓ ને માન્યતાઓ લાવેલા; તે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર વિકાસ પામી અને ચાલુ રહી. આ સૂક્તોની રચના, અને સંહિતાના રૂપમાં તેમની સંકલના, એ બેની વચ્ચે સમયનો લાંબો ગાળો વીત્યો હોવો જોઈએ. મેક્સમૂલર સંહિતાયુગના બે ભાગ પાડે છે — ઇંદોયુગ, અને મન્ત્રયુગ.^૧ ઇંદોયુગમાં સૂક્તો રચાયેલાં. એ નવસર્જનનો યુગ હતો. એમાં ખરેખરી કવિતા સ્ફુરેલી; અને મનુષ્યોની લાગણીઓ ઊભરાઇને ગાનરૂપે તેનો પ્રવાહ ચાલેલો. એ યુગમાં આપણને યજ્ઞોનું નામનિશાન જોવા મળતું નથી. મોટેથી ગાઇને દેવોની ઉપાસના કરવામાં આવતી એટલું જ. ખીજો યુગ તે સૂક્તોના સંગ્રહનો યા પદ્ધતિસર સંકલનનો. એ વખતે સૂક્તો જે ક્રમમાં ગોઠવાયાં તે જ ક્રમમાં આપણને અસારે મળે છે એમ કહી શકાય. આ યુગમાં યજ્ઞની કલ્પનાઓ ધીરેધીરે ખીલવા લાગી. સૂક્તો ચોક્કસ ક્યારે રચાયાં ને સંઘરાયાં એને વિષે અટકળો જ કરવાની રહે છે. માત્ર આપણે એટલું ચોક્કસ જાણીએ છીએ કે ઇસુ ખ્રિસ્તના સમય પહેલાં આશરે પંદરસો વરસ પર તે મોજૂદ હતાં. ઔદ્ધ ધર્મ, જેનો પ્રચાર ભારતવર્ષમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ને સુમારે થવા લાગેલો, તેને વેદનાં સૂક્તોની જ નહીં, પણ બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો સહિત આખા વૈદિક સાહિત્યની, હસ્તીની જાણ હોય એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની યજ્ઞયાગની સંકલનાને પાકે પાયે જામતાં, અને ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરેપૂરો વિકાસ પામતાં, લાંબો વખત લાગે એ સ્વાભાવિક હતું.^૨ આ વિશાળ સાહિત્યમાં વિચારોનો જે વિકાસ દેખાય છે તેને માટે ઓછામાં ઓછાં હજાર વર્ષ તો જોઈએ જ. એ સાહિત્યમાં કેટલી વિવિધતા ને કેવા ગગનવિહારનું દર્શન થાય છે એ યાદ કરીએ, તો આ સમય વધારેપડતો લાંબો નથી લાગતો. કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો વેદનાં સૂક્તોને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ ના અરસામાં મૂકે છે; ખીજા ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ ના અરસામાં. સ્વ. લોકમાન્ય તિલકે સૂક્તોનો કાળ સુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ નો, બ્રાહ્મણોનો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ નો, અને પ્રાચીન ઉપનિષદોનો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ નો ગણ્યો છે. ચાક્રાખી સૂક્તોનો

કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ નો માને છે. અમે તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫ મા સૈકાનાં માનીએ છીએ, અને અમે આપેલી એ સાલ વધારેપડતી પ્રાચીન છે એવો આક્ષેપ તેની સામે નહીં થાય એવી આશા રાખીએ છીએ.^૧

ઋગ્વેદની સંહિતામાં એટલે કે સૂક્તોના સંગ્રહમાં ૧,૦૧૭ સૂક્તો છે, ને તેમાં કુલ ઋચાઓ આશરે ૧૦,૬૦૦ છે. તેનાં આઠ અષ્ટકા પાડવામાં આવ્યાં છે. ૨ દરેક અષ્ટકમાં આઠ આઠ અધ્યાય છે. એ અધ્યાયોના પાછા વર્ગો પાડેલા છે. કેટલીકવાર સંહિતાને દસ મંડળમાં પણ વહેંચવામાં આવે છે. આ વિભાગ વધારે લોકપ્રિય છે. પહેલા મંડળમાં ૧૯૧ સૂક્તો છે; અને ગૌતમ, કણ્વ આદિ પંદરેક ઋષિઓએ તે રચ્યાં ગણાય છે. આ મંડળમાં કરેલી સૂક્તોની ગોઠવણમાં એક સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રખાયો લાગે છે. અગ્નિને ઉદ્દેશીને રચાયેલાં સૂક્તો પહેલાં આવે છે; ઇન્દ્રને ઉદ્દેશોનાં બીજાં નંબરે; ને બાકીનાં તે પછી. બીજાથી સાતમા સુધીનાં છ મંડળ એક જ કવિકુટુંબે રચ્યાં મનાય છે, અને તેની ગોઠવણ પણ ઉપર જણાવેલા ક્રમમાં થઈ છે. આઠમા મંડળમાં કશો ચોક્કસ ક્રમ નથી. પહેલા મંડળની પેઠે એ પણ જુદા જુદા ઋષિઓની કૃતિ ગણાય છે. નવમું મંડળ સોમની સ્તુતિનાં સૂક્તોનું બનેલું છે. આઠમા ને નવમા મંડળનાં ઘણાં સૂક્તો સામવેદમાં પણ મળે છે. દસમું મંડળ પાછળથી ઉમેરાયેલું લાગે છે. ગમે તેમ પણ વૈદિક સૂક્તોના વિકાસની આખરી અવસ્થામાં પ્રચલિત હતા એવા વિચારો આ મંડળમાં પ્રગટ થયેલા જોવામાં આવે છે. એમાં અગાઉની લક્ષિતમય કવિતાના મૂળ રંગ પર તાત્ત્વિક વિચારની આછી છાયા પડવાથી મૂળની લલક ફીકી પડી ગઈ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેનાં, કલ્પનાથી ભરેલાં, સૂક્તો આ મંડળમાં મળે છે. આ તાત્ત્વિક કલ્પનાની જોડાજોડ, અથર્વવેદના યુગના વહેમથી ભરેલા જાદુ, જંતરમંતર, જાદુમારણ, ઉચ્ચાટન વગેરે અભિચારો પણ તેમાં મળી આવે છે. કાવ્યથી ભરેલાં સૂક્તોમાં જે માનસ પ્રથમ પ્રગટ થયું હતું તેની પાકટ અવસ્થા આ મંડળના જ્ઞાનની કલ્પનાઓથી ભરેલા ભાગોમાં દેખાય છે; જ્યારે આ અભિચારપ્રયોગો ખતાવે છે કે એ અરસામાં વૈદિક આર્યો આદિવાસી હિંદીઓના આચાર-વિચારથી વાકેફ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. આ બન્ને વસ્તુઓ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે દસમું મંડળ પાછળથી રચાયું હોવું જોઈએ.

૩. વેદનું તાત્પર્ય

જે સમર્થ વિદ્વાનોએ આ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનો જીવનભર અભ્યાસ કર્યો છે તેમનામાં, વૈદિક સૂક્તોમાં કેવી ધર્મભાવના ઉપદેશોલી છે એ પ્રશ્ન પરત્વે, જુદા જુદા મત ચાલે છે. ફ્લીડેરર કહે છે કે “ઋગ્વેદની ઉપાસના એ પ્રાચીન લોકોની, બાળકના જેવી, મુગ્ધ પ્રાર્થના છે.” પિકટેટ કહે છે કે ઋગ્વેદના આર્યો, ગમે તેવો સંદિગ્ધ ને અણુધડ પણ, એકેશ્વરવાદ માનતા. રોથ, તથા આર્યસમાજના સંસ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી એ વિચારમાં સંમત છે. રામમોહન રાય માને છે કે વેદના દેવો તે “પરમાત્માના ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનાં પ્રતીકા છે.” બ્લૂમફીલ્ડ વગેરે કેટલાક ખીજા માને છે કે ઋગ્વેદ એ કર્મકાંડના વિધિઓને ધણું મહત્ત્વ આપનારી એક અતિપ્રાચીન ને અર્ધસંસ્કૃત પ્રજાનાં. યજ્ઞ વખતે ગાવાનાં, કાવ્યો કે ગાયનો છે. બરગેન માને છે કે એ બધાં રૂપકાથી ભરેલાં છે. ભારતના પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય સંહિતાના દેવોને નિર્સર્ગની જુદી જુદી શક્તિઓ માને છે; એ વિચારને અભ્યારના યુરોપિયન વિદ્વાનો ટેકા આપે છે. સાયણ કેટલીકવાર પાછળના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ધર્મભાવના અનુસાર વેદમંત્રોના અર્થ કરે છે. આ જુદા જુદા મત એકબીજાના વિરોધી છે એમ માનવાની જરૂર નથી; કેમકે એ તો એટલું જ બતાવે છે કે ઋગ્વેદ સંહિતાનાં સૂક્તો કેવાં વિવિધ પ્રકારનાં છે. એ સંગ્રહમાં વિચારકોની અનેક પેઢીઓના વિચાર સચવાઈ રહેલા છે; એટલે તેમાં વિચારના જુદા જુદા અનેક થર જેવા મળે છે. પણ મુખ્યત્વે આપણે એટલું કહી શકીએ કે ઋગ્વેદમાં એક મુગ્ધ, નિર્વ્યાજ યુગનો ધર્મ ચાલેખાયેલો છે. એમાંના મોટા ભાગનાં સૂક્તો સાદાં ને મુગ્ધભાવથી ભરેલાં છે; અને તેમાં જે લોકોની ધર્મભાવના વર્ણવાઈ છે તેમને હજુ પાછળની તર્કગ્નજનો સ્પર્શ થયો લાગતો નથી. પાછળના રૂઢિબદ્ધ ને કર્મકાંડવાળા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના યુગનાં પણ કેટલાંક સૂક્તો એમાં છે. ખાસ કરીને છેલ્લા મંડળમાં કેટલાંક સૂક્તો એવાં છે જેમાં જગતનું પ્રયોજન અને તેમાં મનુષ્યનું સ્થાન એને વિષે મનુષ્યે કરેલા સજ્ઞાન ચિન્તનનાં પરિપક્વ ફળો આપેલાં છે. ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તોમાં એકેશ્વરવાદ પ્રગટ થાય છે. કેટલીકવાર જુદા જુદા અનેક દેવોને પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માનાં જુદાં જુદાં નામો ને અંગો માનવામાં આવતાં, એ વિષે જરા પણ શંકા નથી.^૧ પણ

આ એકેશ્વરવાદે આધુનિક જગત માને છે એવા સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ, ને નિશ્ચિત રૂપરંગવાળા એકેશ્વરવાદનું રૂપ હજી ધારણ કર્યું નહોતું.

ભારતના મહાન વિદ્વાન ને યોગી શ્રી. અરવિંદ ધોષનો મત એવો છે કે વેદ ગુપ્ત સિદ્ધાન્તો ને ગૂઢવાદી તત્ત્વવિચારોનાં સૂચનોથી ભરેલા છે. વેદ-મન્ત્રોનાં દેવદેવીઓ તે મનુષ્યના મનમાં ચાલતી ક્રિયાઓનાં મૂર્ત પ્રતીકો છે એમ તેઓ માને છે. તેમના મત પ્રમાણે સૂર્ય તે બુદ્ધિ, અગ્નિ તે સંકલ્પશક્તિ, ને સોમ તે લાગણી છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં જે ઔરફીક અને ઇલ્યુઝિનિયન સંપ્રદાયો* હતા તેની પેઠે વેદ પણ ગુપ્ત ઉપાસનાવિધિઓવાળો ધર્મ હતો એમ એમનું માનવું છે. તેઓ કહે છે: “મારું અનુમાન એવું છે કે માનવી વિચારના જે પ્રાચીન યુગના ભક્ત અવશેષોરૂપે ગુપ્ત ઉપાસનાઓવાળા ઇલ્યુઝિનિયન અને ઔરફીક સંપ્રદાયો રહી ગયેલા, તે કાળની એકમાત્ર મોટી સાહિત્યકૃતિ આપણી પાસે રહી ગયેલી; તે ઋગ્વેદ છે. એ જમાનામાં પ્રગ્નનું આધ્યાત્મિક ને માનસિક જ્ઞાન મૂર્ત ને સાકાર આકૃતિઓ ને પ્રતીકોરૂપી પડદાની પાછળ સંતાડી રાખવામાં આવતું. એમ કરવાનાં કારણ અત્યારે સમજવાં મુશ્કેલ છે. પણ એમ કરવાથી એ જ્ઞાનનો અર્થ અજ સંસારી જીવોથી ગુપ્ત રહેતો, ને માત્ર જેમણે સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી હોય એવા લોકોને જ જણાવવામાં આવતો. આત્મા અને દેવો વિષેનું સાચું જ્ઞાન અતિ પવિત્ર ને ગૂઢ છે, એવો વિચાર આ ગૂઢવાદીઓનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત હતો. તેઓ માનતા કે આ જ્ઞાન સામાન્ય માણસોને માટે નકામું છે; કદાચ હાનિકારક પણ હોય; અથવા જો એ જ્ઞાન પ્રાકૃત ને અશુદ્ધ જીવોને જણાવવામાં આવે તો તેની વિકૃતિ થાય, તેનો દુરુપયોગ થાય, ને કદાચ તેનું તેજ હણાઈ પણ જાય. તેથી, સંસારમાં રચ્યાપચ્યા જીવોને માટે અસરકારક પણ અપૂર્ણ એવો બાહ્ય પૂજાવિધિ રહે, અને દીક્ષિતોને માટે આંતરિક સાધના રખાય, એવી યોજના તેમને ગમતી; અને તેઓ પોતાની ભાષાને શબ્દો ને રૂપકોનાં એવાં વસ્ત્રો પહેરાવતા, જેમાંથી શિષ્ટ પુરુષો આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢી શકે, અને સામાન્ય ઉપાસકોનો સમુદાય ભૌતિક અર્થ કાઢી શકે. વેદનાં સૂક્તોની કલ્પના ને સંકલના આ સિદ્ધાન્તને આધારે થઈ હતી.”^૧ આ મતની સામે માત્ર યુરોપિયન વિદ્વાનોના આધુનિક વિચારોનો જ વિરોધ છે એવું નથી.

* જુઓ ‘ધર્મોનું મિલન’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૩૩-૪૦.

સાયણુચાર્ય, અને વેદના અર્થને માટે પ્રમાણભૂત ગણાતું પૂર્વમીમાંસાનું દર્શન, એમણે પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરીને કરેલા અર્થો પણ આથી જલ્દા છે. એટલે, શ્રી. અરવિંદ ઘોષના દૃષ્ટિમિન્દુમાં બુદ્ધિચારુર્ય ગમે તેટલું હોય તોપણ, તેમનો મત સ્વીકારતાં આપણે ખંચાવું પડે છે. વેદનાં સૂક્તોમાં આત્મજ્ઞાનનાં સર્વોચ્ચ સત્યો હતાં; અને વેદકાળ પછી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની જે પ્રગતિ થઈ તેમાં એ સત્યોનો એકધારો લોપ જ થતો ગયો; એ બનવાબેગ હકીકત નથી. મૂળની પૂર્ણત્વની અવસ્થામાંથી ઉત્તરોત્તર અવનતિ થતી ગઈ, એ એક મત છે. પ્રાચીન માનસની જે અણુધડ ને અધકચરી કલ્પનાઓ હતી, પ્રજ્ઞના છેક આલ્પકાળમાં જે નૈતિક કલ્પનાઓ ને આધ્યાત્મિક ઝંખનાઓ નીપજેલી, તેમાંથી જ પાછળનાં ધર્મો ને ફિલસૂફીઓનો ઉદ્ભવ થયો, એ ખીજે મત છે. મનુષ્યના એકંદર વિકાસક્રમ વિષે જે ઐતિહાસિક હકીકતો જાણીતી છે તેનો આ ખીજા મતની સાથે વધારે મેળ ખાય છે; ને તેથી એ મત સ્વીકારવો વધારે સહેલો છે.

બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો એ વેદનાં સૂક્તો પછી તરત જ રચાયેલાં છે. એમણે એ સૂક્તોના અર્થો વિષે જે મત સ્વીકાર્યો છે તે જ મત અમે પણ એ સૂક્તોની અંતર્ગત ભાવનાનો અર્થ ઘટાવવામાં સ્વીકારવા માગીએ છીએ. બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો એ પાછળના ગ્રંથો હોઈ તેમાં સૂક્તોના વિચારોનાં અનુસંધાન અને વિકાસ જોવામાં આવે છે. જગતમાં મનુષ્ય સર્વત્ર બાહ્ય વસ્તુઓની ઉપાસનાથી શરૂઆત કરે છે, ને આગળ જતાં અંતર્મુખ બની અંતસ્તત્ત્વને શોધે છે. ધાર્મિક વિકાસનો આ જે સામાન્ય નિયમ છે તે ધ્યાનમાં લઈએ, તો સંહિતામાં થતી નિસર્ગની બાહ્ય શક્તિઓની પૂજા પરથી ઉપનિષદોના આત્મચિન્તન ને આત્મજ્ઞાનવાળા ધર્મ તરફ થયેલી પ્રગતિ સહેજે સમજી શકાય છે. ઉપનિષદો પ્રાચીન નિસર્ગપૂજાની પરવા નથી રાખતાં, પણ વેદમાં જે સર્વોચ્ચ જ્ઞાનના અંશો છે તેને જ ઉપાડી લઈને ખીલવે છે. વેદવચનોના અર્થો ઘટાવવાની આ રીતનો આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિ સાથે જ નહીં, પણ સાયણુચાર્યે રજૂ કરેલી ભારતવર્ષની પ્રસિદ્ધ પ્રણાલિકા સાથે પણ, પૂરેપૂરો મેળ ખાય છે.

૪. તત્ત્વચિન્તનની દિશામાં

ઇન્દ્રિયગોચર અને બાહ્ય વસ્તુઓને અંગે જાણી થતી અવિરત

પ્રશ્નપરંપરામાંથી નાસી છૂટવાનો કંઈક કામ બોળનારા, પ્રાચીન, પણ કવિપ્રતિભાવાળા આત્માઓની ભાવાવેશવાળી વાણી આપણને ઋગ્વેદમાં મળે છે. એ વેદના મન્ત્રો અથવા સૂક્તો કંઈક પણ અલૌકિક દષ્ટિ વડે કે કોઈ પણ અતિપ્રાકૃતિક યા અપૌરુષેય શક્તિ પાસેથી મળેલા શ્રુતિજ્ઞાન વડે નહીં, પણ કેવળ શુદ્ધ તર્કની મદદથી જ, જગતની ગૂઢતાઓનો ખુલાસો આપવાનો પ્રયાસ કરે છે, એટલે અંશે એમાં તત્ત્વચિન્તનનો અંશ છે એમ કહી શકાય. વેદનાં સૂક્તોમાં જે માનસનું દર્શન થાય છે તે કોઈ એક પ્રકારનું નથી. એમાં કેટલાક જીવો એવા હતા જેમનામાં કવિત્વની ભાવના બહારતી હતી; તેમણે આકાશનાં સૌંદર્યો ને પૃથ્વીનાં આશ્ચર્યોનું જ મનન કર્યો કર્યું, અને સૂક્તો રચીને તે દ્વારા પોતાના સંગીતપ્રિય આત્માનો બોલો હળવો કર્યો. ઘૌ, વરુણ, ઉષા, મિત્ર વગેરે હિંદી-ધરિની દેવો આવા કવિઓની પ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલા હતા. એથી વધારે કર્મપરાયણ સ્વભાવવાળા માણસોએ જગતને પોતાની ધારણાઓ પાર પાડવાના સાધન તરીકે વાપરી તેનો લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જગત વિષેનું જ્ઞાન તેમને જીવનમાં માર્ગદર્શન કરાવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડ્યું. અને જે યુગમાં આર્યો લડાઈઓ કરવામાં ને જીત મેળવવામાં રોકાયેલા હતા તે યુગમાં ઈન્દ્ર જેવા, મનુષ્યનું કામ કરી આપનારા, દેવો કલ્પવામાં આવ્યા. ખરેખરી ફિલસૂફીની વૃત્તિ — સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા, એટલે કે શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને ખાતર જગતને જાણવા ને સમજવાની ઈચ્છા — ઉત્પાતો ને ઝંઝાવાતોના આ યુગને અંતે જ દેખાવા પામી. એ જ વખતે, માણસો પોતે અજ્ઞાનથી જે દેવોને પૂજતા તેમને વિષે શંકા ઉઠાવવા બેઠા ને જીવનની ગૂઢતાઓને વિષે ચિન્તન કરવા લાગ્યા. એ યુગમાં જે પ્રશ્નો પુછાવા લાગ્યા તેના સન્તોષકારક ઉત્તર મનુષ્યનું મન આપી શક્યું નહીં. વેદનો એક કવિ બોલી જાહે છે: “ હું કેવા પ્રકારની વસ્તુ છું તે હું જાણતો નથી; મારું મન ગૂઢતાથી ભરેલું ને મર્યાદિત હોઈ ભમે છે. ” સાચી ફિલસૂફીના અંકુરો મોડા દેખા દે છે એ ખરું, છતાં વેદનાં સૂક્તોના કાવ્યમાં ને તેમાં વર્ણવેલા આચારમાં જીવન પ્રત્યે જોવાની જે દષ્ટિ તરી આવે છે તે બોધપ્રદ છે. જેમ પહેલાં દંતકથા પરથી ઇતિહાસ રચાય છે ને પછી પુરાતત્ત્વના અવશેષો પરથી; પહેલાં કીમિયા થાય છે ને પછી રસાયણશાસ્ત્ર જન્મે છે; પહેલાં ફલજ્યોતિષનો અભ્યાસ થાય છે ને પછી ખગોળશાસ્ત્રનો; તે જ પ્રમાણે ફિલસૂફી ને વિજ્ઞાનની પહેલાં પુરાણકથાઓ ને કવિતાનો વિકાસ થવા પામે છે.

દ્વિત્વસૂક્ષ્મ એટલે કે તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વૃત્તિ પહેલવહેલી પુરાણ-કથાઓ ને ઉપાસનારૂપે પ્રગટ થાય છે. પરમ સત્યના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોના જે ઉત્તર તે વખતના લોકો સાચા માનતા હોય તે ઉત્તરો આપણને એ પુરાણકથાઓ ને ઉપાસનાના પ્રશ્નોમાં જોવા મળે છે. એ ઉત્તરો કલ્પના-માંથી જ નિપજાવેલા હોય છે. જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કોઈ દેવદેવીઓને હાથે થતાં માનવામાં આવે છે. જેમ જેમ કલ્પના પર શુદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય જામતું જાય છે, તેમ તેમ જગતની દૃષ્ટિગોચર વસ્તુઓ કયા શાશ્વત ને અનશ્વર તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જગતની ઉત્પત્તિ કયા દેવે કરી તેને બદલે તે કયા મૂલદ્રવ્યમાંથી કયા ક્રમે થઈ તેને વિષે અટકળો કરવામાં આવે છે. જે સ્થાયી તત્ત્વો અથવા મહાભૂતોનું આ વિશ્વ બનેલું છે તેમને દેવદેવીરૂપે કલ્પવામાં આવે છે; અને એમ થતાં સૃષ્ટિવિજ્ઞાન અને દેવોપાસના એ ભેગસેળ થઈ જાય છે. ઋગ્વેદમાં આપણને તત્ત્વચિન્તનની જે પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ જોવા મળે છે તેમાં દેવદેવીઓ વિષેની કલ્પનાઓ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અને ધર્મ અથવા ઉપાસના, એ સર્વનું મિશ્રણ થયેલું દેખાઈ આવે છે. એ સૂક્તોમાં પ્રગટ થતા વિચારોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, નીતિનિયમ અને સદાચાર, ને મરણોત્તર જીવન, એ ચાર જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે આપવું હીક થઈ પડશે.

૫. દેવસૃષ્ટિ

જે ધર્મ ધણાં સૈકાંઓથી વિકાસ પામતો ચાલ્યો આવતો હોય તેના મતો ને વિચારો એવા સાદા પારદર્શક ન જ હોય કે તેનાં વ્યાખ્યા ને વર્ગીકરણ સહેલાઈથી કરી શકાય. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનું એક લક્ષણ એ છે કે તેમાં જુદા જુદા અનેક દેવોના ઉલ્લેખ કરેલા છે. ધણાં દેવદેવીઓનાં નામો આપેલાં છે, ને તેમની સ્તુતિ અને ઉપાસના કરેલી છે. છતાં કેટલાંક સૂક્તોમાં અમૂર્ત, નિરાકાર તત્ત્વને વિષે ઊંડું ચિંતન કરેલું જોઈને આપણે છક થઈ જઈએ છીએ. અતિપ્રાચીન અર્ધસંસ્કૃત દશાની એકદેવપૂજા, અને વ્યવસ્થિત તત્ત્વ-ચિંતનવાળી દ્વિત્વસૂક્ષ્મ, એ બેની વચ્ચેનો ગાળો ધણો મોટો ગણાય; ને એક છોડીને બીજા પર આવવું એટલે ધણી પ્રગતિ થઈ કહેવાય. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોના ધર્મમાં વિચારના ત્રણ થર દેખાઈ આવે છે — નિર્સર્ગની વિવિધ શક્તિઓરૂપી અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના; એકદેવવાદ યા એકેશ્વરવાદ; અને અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ.

આ ચર્ચા કરતાં એક અગત્યનો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. ‘દેવ’ શબ્દનો અર્થ અયોક્ષ છે, ને ઘણી જુદી જુદી વસ્તુઓ સૂચવવા તેનો ઉપયોગ થાય છે.^૧ “માણસને દાન આપે તે દેવ,” એવો પણ એક અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે.^૨ ઈશ્વર એ દેવ છે કેમકે તે આખું જગત આપે છે. ઈતર મનુષ્યોને જ્ઞાન આપનાર વિદ્વાન તે પણ દેવ.^૩ સૂર્ય, ચંદ્ર અને આકાશ દેવ છે કેમકે તેઓ આખી સૃષ્ટિને પ્રકાશ આપે છે. પિતા, માતા, અને આત્મજ્ઞાન આપનાર આચાર્ય પણ દેવ છે.^૪ અતિથિ પણ દેવ છે. ‘દેવ’ શબ્દના અનેકવિધ અર્થમાંથી જે અર્થ ઈશ્વર વિષેની આપણી આધુનિક કલ્પનાને સહેજ પણ મળતો આવતો હોય તે અર્થને જ આપણે અહીં ધ્યાનમાં લેવાનો છે. એ રીતે જોતાં ‘દેવ’નો અર્થ છે હ્રિતિમાન અર્થાત તેજસ્વી.

મનુષ્યના મનરૂપી કારખાનામાં ચાલી રહેલી, દેવો બનાવવાની ક્રિયા જેટલી સ્પષ્ટ ઋગ્વેદમાં દેખાય છે તેટલી બીજે ક્યાંય દેખાતી નથી. તેમાં આપણે મનુષ્યના મનના ઉપકાળની નવીનતા ને તેજસ્વી ભવ્યતાની ઝાંખી કરી શકાએ છીએ. જૂની રૂઢિ કે પ્રાચીન પ્રણાલિકાએ હજુ એ મનની ગતિને રૂંધેલી દેખાતી નથી. વિચારોના ઇતિહાસમાં પ્રથમ આરંભ જેવું કંઈ હોતું નથી, એટલે આપણે કાંઈ પણ એક જગાએથી શરૂઆત કરવી પડે છે. કુદરતની કેટલીક શક્તિઓને દેવદેવીરૂપે કલ્પવામાં આવી એ ઘટનાથી પણ આપણે ધારીએ તો શરૂઆત કરી શકાય; અને એમ બતાવી શકાય કે એ દેવદેવીઓને ધીરેધીરે ઊંચે ચડાવીને, છેવટે તેઓ નીતિપ્રવર્તક ને નીતિરક્ષક તથા અલૌકિક સત્ત્વો છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી. વેદનાં સૂક્તોના પહેલ-વહેલા દ્રષ્ટાઓ કુદરતના દેખાવો જોઈ, પોતાની મુગ્ધતાને લીધે ને અજ્ઞાતપણે, રાચતા. કવિત્વની વૃત્તિ એમના સ્વભાવમાં જન્મથી જડાયેલી હતી. એટલે નિર્સર્ગનાં દૃશ્યો જોતાં તેમનાં મનમાં એટલી તીવ્ર લાગણી ઊપજતી ને તેમની કલ્પના એટલા પ્રબળ વેગથી ચાલવા માંડતી કે એ દૃશ્યો બાણે સજીવ બની જતાં ને તેમાં ચેતન સ્ફુરવા માંડતું. કુદરત પર પ્રેમ કેમ રાખવો એ એમને આવડતું. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનાં અદ્ભુત આશ્ચર્યો — આત્મા અને સૃષ્ટિનો યોગ સાધનારી એ ગૂઢ ક્રિયાઓ — માં તન્મય થઈ જવાની કળા તેમણે સાધી હતી. તેઓ સકળ સૃષ્ટિને સજીવ, સચેતન માનતા, ને તેની સાથે

વાતચીત કરી શકતા. નિસર્ગનાં કેટલાંક તેજસ્વી અંગો તેમની નજરે સ્વર્ગની ખારીરૂપ ભાસતાં; ને તે વાટે પરમાત્મા આ ઈશ્વર વિનાની પૃથ્વી પર નજર નાખે છે એમ એમને લાગતું. ચંદ્ર અને તારા, સમુદ્ર અને આકાશ, ઉષા અને સંધ્યાને તેઓ દેવરૂપ માનતા. નિસર્ગને નિસર્ગરૂપે માનીને જ કરેલી આવી પૂજા, એ વેદકાળના ધર્મનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ હતું.

થોડા જ વખતમાં શાન્ત, સ્વસ્થ, નિરાગ્રહી ચિન્તનની શરૂઆત થાય છે. પરિણામે વસ્તુમાત્રમાં રહેલા અંતસ્તત્ત્વ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન બાહ્યબાહ્ય થવા માંડે છે. માણસ પોતાના જેવાં જ રૂપગુણવાળા દેવો બનાવવાના ઉદ્દેશમાં પડેલો છે. આખા જગતમાં અસંસ્કૃત ને અર્ધસંસ્કૃત મનુષ્યના ધર્મમાં માણસના જેવાં જ રૂપગુણવાળાં દેવદેવીઓની પૂજા થતી જેવામાં આવે છે. ભૌતિક જગતમાં જે અવ્યવસ્થા ને અધાધૂધી વર્તે છે તેનાથી સન્તોષ માનીને બેસી રહેવાનું આપણને રચ્યતું નથી. આપણે કોઈ પણ રીતે એનો ભેદ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને જીવનને વિષે કંઈક સિદ્ધાન્ત મનમાં બાંધીએ છીએ. તેમ કરતાં આપણા મનમાં એટલી પ્રતીતિ હોય છે કે આપણી પાસે જીવનને વિષે કશો જ સિદ્ધાન્ત ન હોય તેના કરતાં ભલે કામચલાઉ પણ કંઈક સિદ્ધાન્ત હોય તે સારું. આપણે સ્વાભાવિકપણે એમ માની લઈએ છીએ કે કુદરતમાં પણ આપણા જેવી જ લાગણીઓ છે; અને કુદરતનાં દશ્યોની પાછળ કોઈ સજીવ તત્ત્વો કામ કરી રહેલાં છે. ને તે તત્ત્વોની શક્તિ વડે જ કુદરતમાં જુદા જુદા બનાવો બને છે, એમ કહીએ છીએ.^૧ આપણા પોતાના મનમાં જેવી વિવિધ ક્રિયાઓ ચાલે છે તેવી જ ક્રિયાઓ વિશ્વમાં પણ ચાલે છે, અને નિસર્ગનાં દશ્યોને ફેરફારો કોઈ શક્તિઓની ધમ્મ અનુસાર ચાલે છે, એમ માનીએ છીએ. આ સિદ્ધાન્ત અને ‘સચ્ચેતનવાદ’ (એનીમીઝમ) ને નામે ઓળખાતો સિદ્ધાન્ત એ એક જ છે એમ માની લેવું એ ભૂલ છે; કેમકે આખી સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર કંઈક ચૈતન્ય વિલસી રહેલું છે એવો વિચાર, જે સિદ્ધાન્તની આપણે વાત કરીએ છીએ તેની પાછળ રહેલો નથી. એ તો એક પ્રકારની અનેકદેવપૂજા છે; અને હિંદુસ્તાનમાં નિસર્ગનાં જે અનેક સુંદર અને ભવ્ય દશ્યો દેખાય છે તેને જ દેવદેવી રૂપે કલ્પી તેમની સ્તુતિ ને ઉપાસના કરવામાં આવે છે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જન્મથી જડાયેલી ધર્મવ્રત્તિ આ રીતે પ્રગટ થાય છે. માણસ કોઈ ઝૂંમી

રહેલી આકૃતમાંથી ઊગરી ગયો હોય, કે કુદરતની પ્રચંડ શક્તિઓની આગળ પોતે સાવ તુચ્છ ને અસહાય છે એવું ભાન તેને થયું હોય, એવે સમયે — તેના અંતરમાં ઊંડી ધર્મભાવના તીવ્ર રૂપમાં જાગી હોય એવી ક્ષણોમાં — તેને લાગે છે કે ઈશ્વર આપણી સામે હાજરાહજૂર છે. તેને વાવાઝોડામાં ઈશ્વરની વાણી સંભળાય છે; ને સમુદ્રનાં મોજાં શાંત પડે તેમાં ઈશ્વરનો હાથ દેખાય છે. છેક યુરોપના સ્ટોઈક સંપ્રદાયના * સમય સુધી આપણને આ પ્રકારની કલ્પનાઓ જોવા મળે છે. ક્રિસ્ટિયન નામનો સ્ટોઈક લેખક કહે છે : “ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ઋતુ, અને મનુષ્યોએ દેવોનાં રૂપ ધારણ કરેલાં છે. ”^૧ જે જગત આપણને ચર્મચક્ષુ વડે દેખાય છે તે ઉપરાંત એક અદૃશ્ય જગત પણ પડેલું છે એવી શ્રદ્ધા વેદકાળના આર્યોની હતી, એ સારી વાત છે. એ વિષે એમનાં મનમાં લેશ પણ શંકા ન હતી. દેવો છે જ એમ એ લોકો માનતા. નિર્સર્ગનાં દૃશ્યોની નિર્સર્ગરૂપે ઉપાસના, તથા એ દૃશ્યોને માનવરૂપધારી દેવદેવીરૂપે કલ્પી તેની ઉપાસના, એ વૈદિક ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકાઓ હોય એમ દેખાય છે.^૨

વૈદિક આર્યો અને ધરાનીઓ માનવકુળની એક જ શાખામાંથી ઊતરી આવેલા હતા, અને તેમની વચ્ચે મુખ્યાકૃતિ અને ગુણ એ બંનેની બાબતમાં ઘણું મળતાપણું હતું; એ વાત ઇતિહાસમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેલી છે. જે મૂળ નિવાસસ્થાનમાં તેઓ ભેગા રહેતા હતા તે છોડીને તેઓ હિંદ અને ધરાનાં આવ્યા; અને એ મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં તેઓ એક સંયુક્ત પ્રજા તરીકે રહ્યા. છેવટે જ્યારે જીવનની જરૂરિયાતો વધવા લાગી, રહેવાની જગા ઓછી પડી, અને સાહસવૃત્તિ જાગી, ત્યારે તેમને એ માતૃભૂમિ છોડીને જુદી જુદી દિશામાં નવાં નવાં ક્ષેત્રોની શોધમાં નીકળવું પડ્યું.^૩ હિંદ અને ધરાના પ્રાચીન ધર્મો ને તત્ત્વવિચારોમાં સરખાપણાના આટલા બધા અંશો જોવામાં આવે છે, તેનું આ જ કારણ છે. ડૉ. મિલ્સ કહે છે : “ વેદનું સંસ્કૃત ને રામાયણ મહાભારતનું સંસ્કૃત એ બેની વચ્ચે છે તેના કરતાં વધારે સાગ્ય વેદની ભાષા ને અવસ્તાની વચ્ચે છે. ” એ દેશોની ભાષામાં એક પ્રકારની એકસૂત્રતા છે.^૪ આર્યો ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યાં તેમણે રસ્તો રોકીને ઊભેલા દેશના

* જુઓ ‘ ધર્મોનું મિલન ’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૫૭-૫૯.

આદિવાસીઓને જોયા.^૧ એ દસ્યુઓ કાળી ચામડીવાળા, ગોમાંસ ખાનારા, ને ભૂત પ્રેત પિશાચની પૂજા કરનારા હતા. તેમને જેતાંજ આર્યોને તેમનાથી અળગા રહેવાનું મન થયું. ‘અમે ઊંચા ખવાસના છીએ ને અમારી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે,’ એ ભતના ગર્વમાંથી જ આ અતડાપણાની વૃત્તિ જન્મી હતી. ને એમાંથી જ વધીને આગળ જતાં જાતિભેદ અને ઊંચનીચપણાની ભાવના પેદા થવા પામી. પોતાના ધર્મને બોળાવાડામાંથી બચાવી શુદ્ધ રાખવાની આતુરતા આર્યોનાં મનમાં હતી; તેને લીધે તેમણે પોતાના ધાર્મિક સાહિત્યનો સંગ્રહ કર્યો. ‘સંહિતા’ શબ્દનો અર્થ જ સંગ્રહ છે. તે પરથી એમ જણાઈ આવે છે કે આર્યો ને અનાર્યો ભારતવર્ષની ભૂમિ પર ભેગા થયા તે કાળમાં ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હશે. બે સગી બહેનો જેવી આ હિંદી ને ધરિની પ્રજાઓ, વિખૂટી પડતા પહેલાં, સમાન આદરથી જે હિંદી-ધરિની દેવોને માનતી ને પૂજતી તે દેવોથી જ આપણે વેદના દેવો વિષેની આ રૂપરેખાનો આરંભ કરીશું.

આ જગત અપૂર્ણ ને અધૂરું છે; માણસ નિર્બળ છે; તેને કાષ્ઠ ઉચ્ચતર સત્ત્વની, માર્ગદર્શકની, મિત્રની, કંઈ ટેકા કે આલંબનની, જરૂર રહે છે, જેના પર તે આધાર રાખી શકે ને વિપત્તિવેળાએ જેને ધા નાખીને બોલાવી શકે — આવી લાગણી મનુષ્યના થાકેલા હારેલા હૃદયમાં ઊપજવી સ્વાભાવિક છે. વેદના એ પ્રાચીન યુગમાં, અનંતત્વ માટેની આ ઝંખના આકાશના અનંત, અમર્યાદ ને તેજસ્વી પટથી સંતોષાય એટલી સારી રીતે બીજી કાંઈ વસ્તુથી સંતોષાય એમ નહોતું. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારામાં પરિવર્તનો થાય છે, વાવાઝોડાં આવે છે, ને વાદળાં વિખેરાય છે; પણ આકાશ તો સદાકાળ તેવું ને તેવું જ રહે છે. ઘૌરુ એ માત્ર હિંદી-ધરિની દેવ નથી, પણ હિંદી-યુરોપી દેવ છે. તે દીર્ઘ કાળ લગી ટકી રહે છે; ને ગ્રીસમાં ઝ્યુસરૂપે, ઇટલીમાં જ્યુપીટર (ઘૌષ્પિતર) રૂપે, અને ડ્યૂટન પ્રજાઓમાં ટીર અથવા ટાઇફે દેખા દે છે. દેવ શબ્દનો મૂળ અર્થ હતો દ્યુતિમાન અર્થાત્ તેજસ્વી. પાછળથી તે સર્વ તેજસ્વી તત્ત્વોને — સૂર્ય, આકાશ, તારા, ઉષા, દિવસ વગેરે સર્વને — લાગુ પાડવામાં આવ્યો. સર્વ તેજસ્વી કે જ્યોતિર્મય વસ્તુઓમાં જે સર્વ-સામાન્ય તત્ત્વો હતાં તે સૂચવનાર એ વ્યાપક શબ્દ થઈ પડ્યો. પૃથ્વી પણ થોડા જ વખતમાં દેવી ગણાવા લાગી. શરૂઆતમાં કદાચ આકાશ (ઘૌ) અને

પૃથ્વીનાં ભૌતિક અંગો — લંબાઈ (ઊર્ચી), પહોળાઈ (મહિની), ફળદ્રુપતા (ઘૃતવતી) આદિ — તરફ જ કવિઓનું ધ્યાન ગયું હશે એમ લાગે છે.^૧ પૃથ્વીના ગુણુ વર્ણવતાં ‘ મધ આપનારી ’ (મધુદુષ્ણ) અને ‘ દૂધથી ભરેલી ’ (પયસ્વતી) જેવાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. પણ થોડા જ વખતમાં ઘાવાપૃથિવીના જોડકાને મનુષ્યના જેવા ગુણો છે એમ કલ્પવામાં આવે છે; અને કહે છે કે તેમને ‘ કદી વૃદ્ધત્વ આવતું નથી ’ (અજરે) ને તેઓ ‘ પિતા ’ છે, ‘ માતા ’ છે, વગેરે. તેઓ વિશ્વને સુખ આપનારાં, સર્વજ્ઞ, પ્રેમળ, ઉદાર, પુણ્યશીલ છે, એમ કહીને એ નૈતિક ગુણોનો પણ ઉમેરો કરવામાં આવે છે.^૨ પહેલાં ભૌતિક તત્ત્વોની ને પછી માનવરૂપધારી શક્તિઓની ઉપાસના, ને માનવરૂપમાંથી આગળ વધીને દૈવી તત્ત્વની ઉપાસના, એમ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થઈ હોય એ સંભવિત છે. આખા જગતમાં સહુથી પહેલી પૂજા પૃથ્વી અને આકાશ (દ્યૌ) ની થયેલી. તેમને પહેલાં નોખાં ને સ્વતંત્ર સત્ત્વો માનેલાં; પણ થોડા જ વખતમાં તેમની વચ્ચે લક્ષસંબન્ધ બંધાયો. પૃથ્વીને ફળદ્રુપ માતા માનવામાં આવી, ને દ્યૌષ્ણિપતા તેમાં વીર્યનું સિંચન કરે છે એમ મનાયું. ગ્રીક મહાકવિ હોમરનાં સ્તોત્રોમાં પૃથ્વીને “ દેવોની માતા, અને નક્ષત્રવાન આકાશની પત્ની ” કહીને સંબોધેલી છે.^૩ ધરતીમાતા અને દ્યૌષ્ણિપતા એ વિશ્વનાં માતૃપિતા છે. તેઓ જીવમાત્રને જન્મ આપે છે, ને તેમને પોષણનું સાધન પૂરું પાડે છે. ઋગ્વેદમાં તેમને સામાન્ય રીતે દ્વિવચનથી જ સંબોધેલાં છે; એટલા માટે કે તેઓ એ મળીને એક જ દેવતાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચેનાં સર્વ તત્ત્વો — સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ, વાયુ ને પર્જન્ય — એ ઘાવા-પૃથિવીની સંતતિ છે. ઘાવાપૃથિવી એ માણસોનાં તેમજ દેવોનાં માથાપ છે.^૪ દેવોની સંખ્યા જેમ વધતી ગઈ તેમ પ્રશ્ન એ ઊઝ્યો કે ઘાવાપૃથિવીને બનાવ્યાં કાણે ? “ જેણે વિશ્વને સુખદાયક એવાં ઘાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કર્યાં, જેણે ઉભય લોકને અત્યંત કુશળતા વડે રચ્યા, જેણે ઘાવાપૃથિવીને સખન બંધ વડે બાંધ્યાં, તે આ દેવ દેવોમાં સહુથી કુશળ છે. ”^૫ આ સર્જનશક્તિ અગ્નિ,^૬ ઇન્દ્ર^૭ અથવા સોમમાં^૮ છે એમ કહ્યું છે. બીજા દેવોને પણ એ માન આપવામાં આવ્યું છે.^૯

વરુણ એ આકાશનો દેવ છે. ‘ વરુણ ’ નામ ‘ વર્ ’ એટલે કે ‘ ઢાંકવું ’ અથવા ‘ વ્યાપી વળવું ’ એ ધાતુ પરથી આવ્યું છે. વેદનો વરુણ તે જ

ગ્રીસનો ઉરેનોસ અને અવસ્તાનો અહુરમઝદ છે. તેની ઉત્પત્તિ કુદરતી ધરનામાંથી થઈ છે એ દેખીતું છે. વરુણ વિશ્વને ઢાંકે છે અથવા વ્યાપી વળે છે. તે તારાજડિત આકાશના આખા વિસ્તારને, “તેમાંનાં સર્વ ગ્રાણીઓ તથા તેમનાં નિવાસસ્થાન સહિત, ઝબ્લાની પેઠે ઢાંકી દે છે.”^૧ મિત્ર એ વરુણનો નિત્યનો સાથી છે. ‘મિત્રાવરુણ’ એ શબ્દમાં વરુણ અને મિત્ર એ એક જોડકાં રૂપે વપરાય છે. સારે તેનો અર્થ રાત અને દિવસ, અંધકાર અને પ્રકાશ થાય છે. વરુણની આકૃતિનું સતત રૂપાન્તર થતું જાય છે; તેમાં નવા નવા સદ્ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે; અને તેમ કરતાં તે વેદનો સહુથી વધારે નીતિમાન દેવ બને છે. તે જગત પર ચોક્કી રાખે છે (વિશ્વદર્શન — અધું જોનાર — છે), પાપીઓને સજા કરે છે, અને તેની ક્ષમા માગનારાઓનાં પાપ માફ કરે છે. સૂર્ય તેની આંખ છે, આકાશ તેનું વસ્ત્ર છે, અને વાયુ તેનો શ્વાસ છે.^૨ નદીઓ તેની આજ્ઞાથી વહે છે.^૩ તેના ધાકને લીધે સૂર્ય પ્રકાશે છે, અને તારા તથા ચન્દ્ર પોતપોતાને નિયત માર્ગે ચાલે છે.^૪ તેના નિયમ વડે આકાશ અને પૃથ્વી જુદાં જુદાં ટકી રહેલાં છે. તે જગતની ભૌતિક અને નૈતિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખે છે. તે મનસ્વી દેવ નથી, પણ ‘ધૃતવ્રત’ એટલે કે દૃઢ નિશ્ચયવાળો ને નિયમ પ્રમાણે ચાલનારો છે. ખીજા દેવો વરુણ રાજાની આણુ માને છે ને તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે. તે સર્વજ્ઞ છે; એટલે અંતરિક્ષમાં ઊડતાં પંખીઓનાં પગલાં, સમુદ્રમાં ચાલતાં નાવનો માર્ગ, અને વાયુની ગતિ તે જાણે છે. એક ચક્રું પણ તેની જાણુ બહાર ફરકી શકતું નથી. તે દેવાધિદેવ છે; દેવોનો રાજા છે; અપરાધી પ્રત્યે કડોર અને પાપનો પસ્તાવો કરનાર પ્રત્યે દયાળુ છે. નૈતિક જગતનો જે સનાતન નિયમ તેણે પોતે સ્થાપ્યો છે તેનું તે પોતે પણ પાલન કરે છે. છતાં તેની સામે અપરાધ કરનારાઓને તે દયાલાવે ક્ષમા કરવા તૈયાર હોય છે. “જેમણે પાપ કર્યું હોય તેમના પ્રત્યે પણ તે દયા કરે છે.”^૫ વરુણને ઉદ્દેશોનાં લગભગ સર્વ સૂક્તોમાં પાપની કબૂલાત અને પશ્ચાત્તાપની સાથે-સાથે પાપને માટે ક્ષમા પણ યાચેલી જોવામાં આવે છે.^૬ તે બતાવે છે કે પાપનો ભાર અને પ્રાર્થનાની શક્તિ એ બંનેનો ખ્યાલ આર્ય કવિઓને હતો.

વેદમાં કરેલી વરુણની આ ઉપાસનામાં પાપનું ભાન, અને દેવની ક્ષમાવૃત્તિ વિષે વિશ્વાસ જોવામાં આવે છે. પાછળથી વૈષ્ણવ અને ભાગવત

સંપ્રદાયમાં સગુણ ધર્મીરની ઉપાસનાના પ્રતિપાદનની સાથે ભક્તિમાર્ગ પર વિશેષ ભાર દીધેલો છે, તેનું મૂળ આ પ્રાચીન વરુણોપાસનામાં જોઈ શકાય છે. અધ્યાપક મેકડોનેલ કહે છે કે “ ઉંચા પ્રકારના એકેશ્વરવાદમાં પરમેશ્વરશ્રી સમ્રાટના જે ગુણો કલ્પવામાં આવે છે તેને મળતા ગુણો વેદના વરુણમાં છે.”^૧

વરુણ જે નિયમનો રક્ષક અને નિયન્તા છે તે નિયમને ‘ઋત’ કહેવામાં આવે છે. ઋતનો અક્ષરાર્થ છે ‘વસ્તુમાત્રનો નિયત ક્રમ’. ઋતની કલ્પના સૂચવે છે કે જગતમાં નિયમ અથવા કાયદાની આણુ ને ન્યાયનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાની ગતિ, અને દિવસરાત તથા ઋતુચક્રના વારાફેરા એ બધાની નિયમિતતા જોઈને મૂળ એ કલ્પના સૂઝી હોવી જોઈએ. ઋત એટલે ચોક્કસ નિયમ અનુસાર ચાલનારી વિશ્વની વ્યવસ્થા. વિશ્વમાં જે કોઈ વસ્તુ નિયમિત રીતે ચાલે છે તે દરેક ઋતના સિદ્ધાન્તને અનુસરે છે. આપણી ઇન્દ્રિયો વડે જેનો અનુભવ થાય છે તે જગત એ ઋતનો પડછાયો કે પ્રતિબિંબ છે; અને એ પરિવર્તનોનાં વમળોમાં અવ્યય ને અવિકારી રહેનારું શાશ્વત સત્ય તે તો ઋત જ છે. સૃષ્ટિનું સર્જન થતા પહેલાં પણ ઋત હસ્તીમાં હતું એમ વેદના ઋષિઓ માને છે. જગતની સદા બદલાતી ઘટમાળમાં એ અનશ્વર ઋતનાં જ વિવિધ રૂપોનું દર્શન થાય છે. એટલે ઋતને સર્વનો પિતા કહેલો છે. “ મરુતોની સાથે ઇન્દ્ર અમારા રક્ષણ માટે સૂર્યલોકમાંથી, દૂરથી કે ઋતના સદનમાંથી આવે છે.”^૨ વિષ્ણુને ‘ઋતનો ગર્ભ’ કહેલો છે.^૩ દ્યાવાપૃથિવી ઋતને લીધે જ ટકી રહેલાં છે.^૪ શાશ્વત ને અવિકારી સત્ વિષેની જે ગૂઢવાદી કલ્પના પાછળથી ખીલેલી તેનાં પ્રથમ ચિહ્નો અહીં દેખાય છે. અવિચળ નિયમ એ જ સત્ છે. જગતમાં જે કંઈ દૃષ્ટિગોચર કે ઇન્દ્રિયગોચર છે તે તો અસ્થિર આભાસ છે, અધૂરી નકલ છે. સત્ તત્ત્વ એક, અખંડ ને અવિકારી છે; જ્યારે જગતની અનેક વસ્તુઓ બદલાય છે ને નાશ પામે છે. થોડા જ વખતમાં એમ મનાવા લાગે છે કે આ વિશ્વતન્ત્ર એ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેવની ચોક્કસ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે; એટલું જ નહીં પણ તે નીતિ અને પુણ્યના નિયમને પણ વશ વર્તે છે. દેવો પણ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. ઋતની કલ્પનામાં આપણે ભૌતિક સૃષ્ટિના એક અવિચળ નિયમને દેવપદ આપેલું જોઈએ છીએ.^૫ “ સૃષ્ટિનો, સૂર્ય ચંદ્ર અને તારાનો, સવાર અને સાંજનો, દિવસ અને રાતનો, નિશ્ચિત થયેલો માર્ગ અથવા

ગતિક્રમ, ” એવો ‘ઋત’ શબ્દનો મૂળ અર્થ હતો. ધીરેધીરે એમ મનાવા લાગ્યું કે એ મનુષ્યોએ અનુસરવાનો નીતિમાર્ગ છે, એટલું જ નહીં પણ એ પુણ્યમાર્ગે દેવોએ પણ ચાલવું ધટે છે. “ઉષા ઋતને માર્ગે — રસ્તો સારી પેઠે જાણીતો હોય એવી રીતે — ચાલી જાય છે. તે કદી દિશાઓની બહાર પગલું મૂકતી નથી. સૂર્ય પણ વરુણે આંકી આપેલે ઋતને રસ્તે ચાલે છે.”^૧ આખું વિશ્વ ઋતના પાયા પર ઊભું રહેલું છે, ને તેની મર્યાદામાં રહીને ચાલે છે.^૨ ઋતની આ કલ્પના પરથી વર્જવર્થે ‘કર્તવ્ય’ને ઉદ્દેશીને લખેલી પંક્તિઓ યાદ આવે છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે: “તું તારાઓને ક્રમાર્ગે જતા રોકે છે; અને પ્રાચીન સ્વર્ગો પણ, તારે લીધે, તાજાં ને બગવાન રહે છે.”

ભૌતિક જગતમાં જે સ્થાન નિયમનું છે તે સ્થાન નૈતિક જગતમાં સદ્ગુણનું છે. નીતિમય જીવન એટલે સુરીલું સંવાદી જીવન અથવા સુવ્યવસ્થિત ને એકરાગવાળું જીવન, એવી જે કલ્પના ગ્રીક લોકોમાં હતી તેનું પણ અહીં સ્મરણ થાય છે. પહેલાં વરુણ ભૌતિક સૃષ્ટિની સુવ્યવસ્થા સાચવનાર મનાતો; તે આગળ જતાં નીતિનિયમનો રક્ષક (ક્તસ્ય ગોપા) અને પાપની સજા કરનારો મનાય છે. ઘણી જગ્યાએ દેવોની પ્રાર્થના મનુષ્યને સન્માર્ગે ટકાવી રાખવા માટે કરવામાં આવે છે. “હે ઇન્દ્ર, અમને ઋતને માર્ગે લઈ જાઓ; સર્વ પાપોની ઉપર થઇને સન્માર્ગે દોરી જાઓ.”^૩

ઋતની કલ્પના સ્વીકારાઈ તેની સાથે જ દેવોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો. હવે પછી વિશ્વમાં આકસ્મિક તત્ત્વો યા મહાભૂતોના આંધળા ક્રોધથી નીપજેલી અંધાધૂંધી ચાલતી નથી, પણ સુમધુર સંવાદ ને એકરાગ સાધનારી કોઈ એક શક્તિની ઈચ્છા કામ કરતી દેખાય છે. જ્યારે જ્યારે અનાસ્થા આપણને લલચાવે, અને આપણી આત્મશ્રદ્ધાના ભૂકા ઊડી જાય, ત્યારે આ પ્રકારની શ્રદ્ધા આપણને આશ્વાસન આપે છે; ને આપણું રક્ષણ કરનાર કોઈ શક્તિ ખેંચેલી છે એટલે આપણે સુરક્ષિત છીએ, એવું ભાન આપણાં મનમાં પેદા કરે છે. સંસારમાં ગમે તેવા બનાવો ભલે બને, છતાં આપણને એટલી ધારણ રહે છે કે કુદરતમાં જે સુંદર વ્યવસ્થા ચાલે છે તેને મળતો ન્યાય ને નીતિનો નિયમ નૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવર્તે છે. જેમ આવતી કાલે સૂર્ય ઊગવાનો જ છે એ વિષે કશી શંકા નથી, તેમ સત્ય ને સદાચારનો

વિનય અચૂક થવાનો જ છે. ઋતને ભરોસે રહીને આપણે આપણું નાવ હંકારી શકીએ છીએ.

મિત્રદેવ વરુણનો સાથી છે, અને ધણીવાર એનું આવાહન સાથે કરવામાં આવે છે. મિત્રનો અર્થ કેટલીકવાર સૂરજ ને કેટલીકવાર પ્રકાશ થાય છે. તે પણ સર્વદર્શી ને સત્યપ્રિય દેવ છે. મિત્રાવરુણ બંને મળીને ઋતની રક્ષા કરે છે ને પાપની ક્ષમા આપે છે. ધીરેધીરે મિત્રનો સંબન્ધ પ્રભાતના તેજ સાથે ને વરુણનો રાત્રિના આકાશ સાથે જોડાતો જાય છે. અર્ચમા અને ભગની સાથે મિત્રાવરુણને પણ આદિત્ય, એટલે કે અદિતિના પુત્રો, કહેલા છે.

સૂર્ય તે આપણો સૂરજ. ઋગ્વેદનાં દસ સૂક્તો તેને ઉદ્દેશીને ગાયેલાં છે. સૂર્યની ઉપાસના કરવાની ઊર્મિ માણસને આપોઆપ થઈ આવે છે. સૂર્યપૂજા એ ગ્રીક ધર્મનું આવશ્યક અંગ હતી. પ્લેટોએ તેના ગ્રંથ ‘રિપબ્લીક’માં સૂર્યપૂજાની પ્રશંસા કરેલી છે, ને તેનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે. તે સૂર્યને સદ્ગુણ અને સદાચારનું પ્રતીક માનતો. ઈરાનમાં પણ સૂર્યપૂજા થતી જોવા મળે છે. સૂર્ય એ જગતમાં પ્રકાશનો દાતા ને જીવનનો પોષક હોઈ, તેનામાં અલૌકિક શક્તિ છે એમ મનાયું છે. તે સચરાચરનો — જંગમ તેમજ સ્થાવર સર્વનો — આત્મા છે (સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુષ્વ). તે સર્વદર્શી છે, જગતનો જસૂસ છે. તે માણસોને ઊંઘમાંથી જગાડી કામે લગાડે છે, અને પ્રકાશ આપે છે (જ્યોતિષ્કદસિ સૂર્ય). “સૂર્ય બંને જગતમાં ફરી વળવાને ઊગે છે. તે માણસોને જુએ છે. જે કંઈ સ્થાવર કે જંગમ છે તે સર્વનો તે રક્ષક છે. મર્ત્ય લોકોમાં જે પાપ અને પુણ્ય થાય છે તે એ જુએ છે.”^૧ સૂર્ય જગતનો સર્જક (પ્રસવીતા જનાનામ) અને શાસક બને છે.

સવિતા એ પણ સૂર્યનું જ એક રૂપ છે. તેની સ્તુતિ ઋગ્વેદનાં અગિયાર આખાં સૂક્તોમાં કરેલી છે. તેને સોનેરી આંખવાળો (હિરણ્યાક્ષઃ ઋ. ૧; ૩૫; ૮), સોનેરી હાથવાળો (હિરણ્યહસ્તઃ ઋ. ૧; ૩૫; ૧૦), ને સોનેરી જીભવાળો (હિરણ્યજિહ્વઃ ઋ. ૬; ૭૧; ૩) કહેલો છે. એને કેટલીકવાર સૂર્યથી જુદો પાડવામાં આવ્યો છે,^૨ છતાં ધણીવાર તો સવિતા એ સૂર્ય જ છે એમ બતાવેલું છે. સવિતા એ માત્ર સોનેરી દિવસનો તેજસ્વી સૂર્ય જ નથી,

રાતનો અદૃશ્ય સૂર્ય પણ છે. તેનામાં ભવ્ય નૈતિક તત્ત્વ પણ ભરેલું છે, કેમકે પાપી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેની પાસે પાપ માટે ક્ષમાની યાચના કરતાં કહે છે : “હે સવિતા, અમે અજ્ઞાનથી, નબળાઈથી, ગર્વથી, કે મનુષ્યસ્વભાવને લીધે, જે કંઈ પાપ તારા પ્રત્યે, દેવો પ્રત્યે કે મનુષ્યો પ્રત્યે, કર્યાં હોય તે તું દૂર કર.”^૧ ગાયત્રીમંત્ર પણ સવિતાઈપી સૂર્યદેવને જ સંબોધવામાં આવેલો છે : “અમે સવિતૃદેવના તે વરેણ્ય ભર્ગનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. એ દેવ અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગે દોરો.”* “હે સવિતૃદેવ, સર્વના સરજનહાર, અમારાં દુઃખો દૂર કરો, અને જે શુભ વસ્તુઓ હોય તે અમને આપો;”+ એ જે યજુર્વેદનો મંત્ર ઘણીવાર ગવાય છે, તે પણ સવિતાને ઉદ્દેશીને જ કહેલો છે.

વિષ્ણુ એ પણ સૂર્યનું જ એક રૂપ છે. વિષ્ણુ સર્વ લોકનું પાલન કરે છે.^૨ તે ત્રિવિક્રમ દેવ છે. તે મોટાં મોટાં ત્રણ ડગલાં ભરીને સર્વ લોકને — પૃથ્વી, સ્વર્ગ, અને મનુષ્યની નજરે દેખાતાં સર્વ ભુવનોને — વ્યાપી વળ્યો છે. “હે વિષ્ણુદેવ, તમારા મહિમાનો પાર કોઈ પામી શકતું નથી. પૃથ્વી પરથી તો અમે તમારા બે જ લોકને — પૃથ્વી અને અંતરિક્ષને — જોઈ શકીએ છીએ. તમારું પોતાનું પરમ ધામ તો તમે એકલા જ જાણો છો.”^૩ ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુનું સ્થાન ગૌણ છે, જોકે ભવિષ્યમાં તેમને ઘણું ઊંચું પદ પ્રાપ્ત થવા નિર્માયેલું છે. પણ વૈષ્ણવધર્મનું મૂળ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. ત્યાં વિષ્ણુને બૃહચ્છરીર (મોટા શરીરવાળા, અથવા જગત જેનું શરીર છે એવા) એ નામે સંબોધેલા છે; અને ઉપાસકોના બોલાવતાંવેંત તે આવી પહોંચે છે એમ કહ્યું છે.^૪ માણસને જગા કરી આપવા માટે વિષ્ણુ ત્રણવાર પૃથ્વીને ફરી વળ્યા, ને તેનો વિસ્તાર વધાર્યો, એમ પણ કહ્યું છે.^૫

પૂષા એ સૂર્યદેવનું બીજું એક રૂપ છે. તે ગોવાળોનો દેવ ને પશુધનનો રક્ષક હોઈ, મનુષ્યનો મિત્ર હોય એમ લાગે છે. તે પ્રવાસીઓ ને ખેડૂતોનો દેવ છે.

રસ્કીન કહે છે: “જે માણસ યોગ્ય રીતે વિચાર કરે છે તેને જેટલું

* તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । ઋ. ૩; ૬૨; ૧૦.

+ વિશ્વાનિ દેવ સચિત્સુરિત્તાપિ પરામુવ । યદ્ ભદ્રં તન્ન આમુવ । ઋ. ૫; ૮૨; ૫.

ગાંભીર્ય ઉપામાં દેખાય છે તેટલું ખીજી કોઈ વસ્તુમાં દેખાતું નથી. ” અખૂટ ને અમર્યાદ એવી પ્રભાતકાળની છટા, જેમાંથી દરરોજ સવારે પ્રકાશ અને ચેતન સ્ફૂરી નીકળે છે, તે ઉપાદેવી અને છે. (ગ્રીસમાં તે ઇઓસ દેવી છે.) અશ્વિનો તેમજ સૂર્ય તેને ચાહે છે. પણ સૂર્ય પોતાનાં સોનેરી કિરણો વડે તેને આલિંગન કરવા જાય છે ત્યાં જ ઉપા અલોપ થઈ જાય છે.

એ અશ્વિનો (અશ્વિનૌ) નું આવાહન પચાસેક આખાં સૂક્તોમાં, અને છૂટુંછવાયું ખીન્ન ઘણાંમાં, કરેલું છે.^૧ અશ્વિનો એકસાથે જન્મેલા બે ભાઈનું, કદી છૂટું ન પડનારું, જોડકું છે. તેઓ તેજ અને પ્રકાશના તેજસ્વી સ્વામીઓ, બળવાન, ચપળ, ને ગરુડના જેટલા વેગથી દોડી શકે એવા છે. તેઓ ઘૌના પુત્રો છે, ને ઉપા તેમની બહેન છે. માન્યતા એવી છે કે દિવસ રાત વચ્ચેના સંધિપ્રકાશના કુદરતી દૃશ્ય પરથી તેમની દેવરૂપે કલ્પના થયેલી છે. તેથી ઉપા અને સંધ્યા બેના જુદાજુદા સંધિપ્રકાશ માટે બે અશ્વિનો કલ્પેલા છે. તેઓ ધીરેધીરે દેવો ને માણસોના વૈદ્ય અને છે. તેઓ અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કરે છે; સ્ત્રીને પતિ ને પુરુષને પત્ની આપે છે; દંપતીપ્રેમની તથા પ્રાણુની રક્ષા કરે છે; અને દીન દુઃખી પીડિતોને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ અને ત્રાસમાંથી ઉગારે છે.

અદિતિનું નામ પાછળ આવી ગયું છે. અનેક દેવો તેના પુત્રો હોઈ આદિત્ય કહેવાય છે. અદિતિ શબ્દનો અક્ષરાર્થ છે ‘અમાપ અથવા અમર્યાદ’. આપણી આસપાસ દશે દિશામાં જે અદૃશ્ય, અનંત તત્ત્વ વ્યાપી વળેલું છે તે તત્ત્વને માટે એ નામ યોગ્યનું હોય એમ લાગે છે. પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશની પારના અનંત વિસ્તારને પણ એ નામ અપાય છે. આ જગતમાં ને તેની પાર જે કંઈ છે તે બધાનું તે અનંત અધિષ્ઠાન છે. “ અદિતિ એ જ છુલોક, અદિતિ જ અંતરિક્ષ, તે જ માતા, તે જ પિતા, તે જ પુત્ર છે. અદિતિ એ જ સર્વ દેવો છે. તે જ પંચજનો છે. જે કંઈ જન્મ્યું છે તે અદિતિ છે. જે કંઈ જન્મવાનું છે તે પણ અદિતિ છે. ”^૨ સર્વત્ર ફેલાયેલી, વસ્તુમાત્રને વ્યાપી વળનારી, ને સર્વને જન્મ આપનારી કુદરતનું — પાછળથી સાંખ્ય દર્શનમાં જેને પ્રકૃતિ કહી છે તેનું — જ પ્રાચીન સ્વરૂપવર્ણન જાણે આપણે ‘અદિતિ’ એ નામે વેદમાં થયેલું જોઈએ છીએ.

કુદરતની જે એક ઘણી અગત્યની ઘટનાને દેવરૂપ અપાયું છે તે છે

અગ્નિ.^૧ અગ્નિનું મહત્ત્વ એકલા ઈન્દ્રના કરતાં જ ઊતરતું ગણાયું છે, ને ઓછામાં ઓછું બસો સૂક્તોમાં તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. સૂર્ય પોતાની ગરમીથી માણસોને દગડાતો ને સળગી ઊઠે એવા પદાર્થોને બાળતો, તે જોઈને અગ્નિ સળગાવવાનો વિચાર માણસને સૂઝ્યો હશે. અગ્નિ વાદળોમાંથી વીજળીરૂપે આવતો. ચક્રમકના પથ્થર ધસીને પણ તે સળગાવી શકાય છે.^૨ અરણીનાં બે લાકડાં ધસીને પણ દેવતાં પાડી શકાય. ગ્રીક પુરાણકથામાંના પ્રોમિથિયસની પેઠે માતરિશ્વા સ્વર્ગમાંથી અગ્નિને પાછો લઈ આવેલો, ને તે સાચવવાનું કામ તેણે ભૃગુઓને સોંપેલું, એમ મનાય છે.^૩ અગ્નિદેવને પિશંગ દાઢી, અણીદાર જડબાં, ને બળતા દાંત છે, એવાં એનાં વર્ણન આપેલાં છે; તે પરથી દેખાઈ આવે છે કે એ અગ્નિદેવ તે આપણો દેવતા જ છે. લાકડું કે ઘી એનો આહાર છે. તે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રાત્રિના અંધકારને દૂર કરે છે. તે જ્યારે વન પર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તેનો રસ્તો કાળો (કૃષ્ણાબ્જા । ઋ. ૨; ૪; ૬) હોય છે, ને તેનો અવાજ આકાશની મેઘગર્જના જેવો ગાળે છે. તે ધૂમકેતુ છે, કેમકે ધુમાડો એ એનો કેતુ એટલે કે ધ્વજ છે. એક ઋચ્યામાં અગ્નિની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે: “હે અગ્નિ, હું તમને આ સમિધ આપું છું તે સ્વીકારો, જોરથી સળગો, ને તમારો પવિત્ર ધુમાડો ઊંચે ચડાવો; તમારી ધૂમ્રશિખા વડે છેક ઉપરના સ્વર્ગને સ્પર્શ કરો, ને સૂર્યનાં કિરણો સાથે ભળી જાયો.” આમ અગ્નિ માત્ર પૃથ્વી પર ધરમાં ને અગ્નિકુંડમાં જ રહેતો નથી દેખાતો; પણ આકાશમાં ને અંતરિક્ષમાં પણ સૂર્ય ને ઉષારૂપે, અને વાદળોમાં વીજળીરૂપે, રહેતો દેખાય છે. તે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ (દેવતમઃ । ઋ. ૧૦; ૭૦; ૨) છે, ને ઘાવાપૃથિવીને તેણે પેદા કર્યો છે, એમ થોડા જ વખતમાં મનાવા લાગે છે. અગ્નિની કદપના સાકાર મટીને જેમ જેમ નિરાકાર થતી ગઈ, તેમ તેમ તેમાં ભવ્યતાનો અંશ પણ વધતો ગયો છે. તે દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે મધ્યસ્થી કરનાર*, ને સર્વનો સહાયક, બને છે. એક ઋચ્યામાં કહ્યું છે: “હે અગ્નિ, તમે વરુણને અમારા યજ્ઞમાં લઈ આવો. સ્વર્ગમાંથી ઈન્દ્રને અને અંતરિક્ષમાંથી મરુતોને લઈ આવો.”^૪ બીજા એક ઋચ્યામાં કહ્યું છે: “અગ્નિને હું મારા પિતા માનું છું. અગ્નિને આપ્તજન માનું છું. અગ્નિને લાઈ તેમજ સખા પણ માનું છું.”^૫

* દૂતો દેવાનામસિ મતૃયોનામ્ । ઋ. ૧૦; ૭; ૨.

મનુષ્યને ઉન્માદ ચડાવનાર, પ્રેરણા આપનાર, ને અમૃતત્વ દેનાર સોમ, તે અવસ્તાના હૌમ દેવને, અને ગ્રીસના સુરા તથા દ્રક્ષના અધિષ્ઠાતા ડાયોનીસસ દેવને, મળતો આવે છે. એ સર્વ દેવોના સંપ્રદાય તે સુરાપાન કરનારના સંપ્રદાય છે. દુઃખી માણસને પોતાનાં દુઃખ કુઆડી દેવા માટે કંઈક વસ્તુ જોઈએ છે. તેને જ્યારે કેફી પીણું પહેલવહેલું મળી આવે છે ત્યારે તેને હર્ષનાં રોમાંચ આવે છે. તેને ઉન્માદ તો ચડે જ છે, પણ તે માને છે કે એ દૈવી ઉન્માદ છે. આપણે જેને આત્મદર્શન, આકસ્મિક સાક્ષાત્કાર, ક્રાન્તદર્શન, વિશાળ ઉદારતા, ને વ્યાપક સહૃદયતા કહીએ છીએ તે બધાં પેદા થાય છે ત્યારે આત્મા એક પ્રકારની પ્રેરણા, અભાનોર્મિ કે સમાધિની સ્થિતિમાં હોય છે. આત્માને એવી પ્રેરણા ચડાવનાર પીણાને દેવરૂપ માનવામાં આવે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. વ્હીટની કહે છે : “નિર્સર્ગની અદ્ભુત શક્તિઓ ને ઘટનાઓની ઉપાસના એ જ સાદા ને સરળ મનવાળા આર્યોનો ધર્મ હતો. એટલે, સોમરસમાં ચિત્તને બહલાવવાની ને કામચલાઉ ઉન્માદ પેદા કરવાની એવી શક્તિ છે કે તેને લીધે માણસ પોતાની જન્મસિદ્ધ શક્તિ કરતાં વધારે મોટાં કામો કરવા પ્રેરાય ને કરી શકે, એમ એમણે જોયું કે તરત એમને સોમરસમાં કંઈક દૈવી અંશ દેખાયો. તેમને લાગ્યું કે એ દેવ છે, અને તેનું પાન કરનાર માણસોમાં દેવના જેવી શક્તિ આવે છે. જે છોડમાંથી એ રસ નીકળતો તેને તેમણે ઓષધિઓનો રાજા કહ્યો. તેમાંથી સોમરસ કાઢવાની ક્રિયા યજ્ઞરૂપ થઈ પડી. એ કાળમાં વપરાતાં સાધનો (ખાંડણિયો, સાંખેલું વગેરે) પવિત્ર ગણાયાં. આ સંપ્રદાય ઘણો પ્રાચીન હતો, એનો પુરાવો ઇરાનના અવસ્તા સાહિત્યમાં આવતા તેના ઉલ્લેખો પરથી મળે છે. પણ ભારતવર્ષની ભૂમિ પર તેને નવું જોમ મળેલું એમ દેખાય છે.”^૧ સોમને પૂરેપૂરું માનવરૂપ અપાયું નથી. સોમનો છોડ ને તેનો રસ બંને કવિની નજર આગળ એટલા તાદૃશ છે કે તેને દેવરૂપ આપવાનું તેનાથી સહેજે બની શકતું નથી. છોડને ખાંડીને તેમાંથી રસ કઢાતો હોય તે વખતે ગાવા માટે સોમનાં સૂક્તો રચાયેલાં હતાં. “હે સોમ, ઈન્દ્રને પાવા માટે તને અમે કાઢ્યો છે. માટે, અતિશય સ્વાદિષ્ટ ને મદ ચડાવનારી ધારે તું વહે જા.”^૨ બીજા એક ઋચ્યામાં ઉપાસક ગાવા લાગે છે : “અમે સોમ પીધો છે. અમે અમર થયા છીએ. અમે જ્યોતિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અમે દેવોને ઓળખ્યા છે.”^૩

શારીરિક કેફને આત્માની મસ્તી માની લેવાનો ભ્રમ એકલા વેદયુગમાં જ હતો એવું નથી. વિલિયમ જેમ્સ કહે છે કે દારૂ પીનારના નશામાં ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર કરનારના કેફ અથવા અભાનોર્મિનો કંઈક અંશ અથવા છટા રહેલાં છે. કેફી પીણું પીને કે કેફી પદાર્થ ખાઈને શરીરને નશો ચડાવવાથી તે દ્વારા આપણે ઈશ્વરનું દર્શન કરી શકીએ છીએ, એવી એક માન્યતા ચાલે છે. સોમ ઔષધિ તરીકે કામમાં આવે છે, અને તે આંધળાને આંખ ને પાંગળાને પગ આપે છે, એમ ધીરે ધીરે મનાવા લાગે છે.^૧ સોમને ઉદ્દેશીને રચેલું નીચેનું સુંદર સૂક્ત બતાવે છે કે તે વેદના આર્યોને કેટલો બધો પ્રિય હતો :

“હે સોમ, જે લોકમાં પ્રકાશ અખંડ રહે છે, ને જ્યાં સૂર્યને રાખેલો છે, તે અમર ને અક્ષય લોકમાં મને મૂકે.

જ્યાં વિવસ્વતનો પુત્ર રાજ છે, જ્યાં સ્વર્ગનું ગુપ્ત સ્થાન છે, જ્યાં મોટી મોટી નદીઓ વહે છે, ત્યાં મને અમર બનાવો.

સ્વર્ગોમાંના ત્રીજા સ્વર્ગમાં, જ્યાં સ્વેચ્છાનુસાર વર્તી શકાય છે, ને જ્યાં જગત તેજથી ભરેલું છે, ત્યાં મને અમર બનાવો.

જ્યાં કામનાઓ ને સંકલ્પો વસે છે, જ્યાં તેજસ્વી સોમનું પાત્ર છે, જ્યાં અન્ન છે ને તૃપ્તિ છે, ત્યાં મને અમર બનાવો.

જ્યાં આનંદ અને આમોદ છે, જ્યાં હર્ષ ને આહુલાદ વસે છે, જ્યાં આપણી કામનાઓની કામના તૃપ્ત થાય છે, ત્યાં મને અમર બનાવો.”^૨

ઉપર આપેલા સૂક્તમાં વિવસ્વતના પુત્રનો ઉલ્લેખ છે. એ પુત્ર તે ઋગ્વેદનો યમ. અવસ્તામાં તેને વિવહ્નવંતનો પુત્ર યિમ કહેલો છે. યમને ઉદ્દેશીને ત્રણ સૂક્તો રચાયેલાં છે. તે મૃતાત્માઓનો અગ્રણી છે; દેવ છે તેના કરતાં અધિક અંશે મૃતાત્માઓનો રાજ છે. મર્ત્ય મનુષ્યોમાં પહેલવહેલો મરનાર, પરલોકનો રસ્તો શોધી કાઢનાર, ને એ પિતૃયાન પર ચાલીને જનાર તે હતો.^૩ પાછળથી તે યજ્ઞમાન બનીને નવા આવનારાઓનું સ્વાગત કરે છે. તે પિતૃલોકના રાજ્યનો રાજા છે, કેમકે તેનો સૌથી લાંબો અનુભવ એને છે. કેટલીકવાર એને સૂર્યાસ્તનો દેવ કહીને સંબોધેલો છે.^૪ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં યમ માણસોનો ન્યાય કરનાર ને તેમને પાપની સજા કરનાર બને છે. પણ ઋગ્વેદમાં તો તે માત્ર રાજા જ છે (યમં રાજાન્મ । ઋ. ૧૦; ૧૪; ૧). ગ્રીક

લેખક લ્યુશિયને હિરોકેલીટસના મોંમાં એક વાક્ય આ પ્રમાણે મૂક્યું છે :
“ માણસો કોણ ? મર્ત્ય દેવો. દેવો કોણ ? અમર મનુષ્યો. ” આ વચન કેટલું
ખરું છે એનું ઉદાહરણ યમ પૂરું પાડે છે.

પર્જન્ય એ આર્યોનો આકાશનો દેવ હતો. આર્યો હિંદુસ્તાનમાં દાખલ
થયા તે પછી તેણે ઇન્દ્રનું રૂપ ધારણ કર્યું લાગે છે; કેમકે આર્ય કુળની
ખીજ શાખાઓને ઇન્દ્રનું નામ જાણીતું નથી. વેદમાં પર્જન્ય એ આકાશનું જ
ખીજું નામ છે. “ ભૂમિ મારી માતા છે ને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું. પર્જન્ય પિતા
છે. તે અમારું પાલન કરે. ”^૧ અથર્વવેદમાં પૃથ્વીને પર્જન્યની પત્ની કહેલી છે.^૨
પર્જન્ય વાદળો ને વરસાદનો દેવ છે.^૩ તે દેવરૂપે આખા જગત પર રાજ્ય
કરે છે. આખું બ્રહ્માંડ તેની અંદર વસે છે. જંગમ ને સ્થાવર સર્વ વસ્તુનો
તે આત્મા છે.^૪ એવી પણ ઋચાઓ છે જેમાં પર્જન્ય શબ્દ વાદળો કે
વરસાદના અર્થમાં વપરાયો છે.^૫ મેક્સમૂલરનો મત એવો છે કે વેદનો પર્જન્ય
તે જ લિથુઆનિયાનો મેઘગર્જનાનો દેવ પરકુનાસ છે.^૬

નિસર્ગની જે ઘટનાઓ મનુષ્યના મનમાં ભય અને થયરાટની લાગણી
પેદા કરે છે તેમાં વરસાદનાં તોફાન ને વાવાઝોડાંની બરોબરી કરી શકે એવી
કોઈ ઘટના નથી. ઇન્દ્ર કહે છે : “ હા, હું જ્યારે વાદળોનાં કડાકા ને
વીજળી મોકલું છું ત્યારે તમને મારે વિષે આસ્થા ઊપજે છે. ” ઇન્દ્રને
ઉદ્દેશીને રચાયેલાં સૂક્તો પરથી ખ્યાલ બાંધીએ તો તે વેદનો સૌથી લોકપ્રિય
દેવ લાગે છે. આર્યોએ ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જોયું કે તેમની આબાદી,
આજની પેઢે, વરસાદની મહેર પર આધાર રાખે છે. એટલે વરસાદનો દેવ
એ સ્વાભાવિકપણે ભારતવાસી આર્યોનો રાષ્ટ્રીય દેવ થઈ પડ્યો.^૭ ઇન્દ્ર એ
અંતરિક્ષનો, નીલ આકાશનો, દેવ છે. ગ્રીક દેવોમાં જેવો ઝયુસ તેવો
ભારતના દેવોમાં ઇન્દ્ર છે. તેની ઉત્પત્તિ નિસર્ગની ઘટનામાંથી થયેલી સ્પષ્ટ
દેખાય છે. તે વજ્રધારી છે, ને અંધકારને જીતે છે. તે આપણને પ્રકાશ ને
ચેતન, જોમ ને તાજગી આપે છે. સ્વર્ગ તેની આગળ નમન કરે છે, ને
પૃથ્વી તેને આવતો જાણી કંપે છે. ઇન્દ્રનો આકાશ ને વાવાઝોડાં સાથે જે
સંબંધ છે તે ધીરેધીરે ભુલાતો જાય છે. તે સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી આદિનો
સરજનહાર, આખા વિશ્વનો ને તેમાં વસતાં પ્રાણીમાત્રનો રાજા બને છે.
તે જગતનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે. તે બધું જ સાંભળે છે ને જુએ છે. તે

માણુસોનાં મનમાં સારામાં સારાં વિચારો ને ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.^૧ વરસાદ ને વાવાઝોડોનાં દેવ વજ્રધારી મધ્વવા સુકવણાં પાડનાર ને અંધકાર પેદા કરનાર અસુરો પર વિજય મેળવે છે; અને દસ્યુઓ સામેનાં આર્યોનાં યુદ્ધોમાં વિજયવંત યુદ્ધદેવનું રૂપ ધારણ કરે છે. એ યુગ ભારે પ્રવૃત્તિનો હતો, ને લોકો વિજય અને સામ્રાજ્ય મેળવવાના સાહસમાં રોકાયેલા હતા. વિધર્મી આદિવાસીઓની સાથે કશો સંબંધ રાખવાની ઈન્દ્ર ના પાડે છે. “જે શ્રેષ્ઠ ને વીર દેવે જન્મતાવેંત પોતાના પરાક્રમ વડે દેવોનું રક્ષણ કર્યું, ને જેના બળ તથા પરાક્રમે લીધે ઘાવાપૃથિવી અને કાંપી ઊઠ્યાં, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેણે કાંપતી પૃથ્વીને સ્થિર કરી, જેણે હાલતા પર્વતોને સ્થિર કર્યાં, જેણે વિશાળ અંતરિક્ષને માપ્યું, ને છુલોકને ટકાવી રાખ્યો, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેણે અહિને મારીને સપ્ત સિન્ધુને છોડવી, જેણે વસના અંધનમાંથી ગાયોને મુક્ત કરી, ને જેણે બે પથ્થરમાંથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેને વિષે લોકો પૂછે છે કે ‘એ ઘોર ઈન્દ્ર છે ક્યાં ?’ ને કહે છે કે ‘તે નથી જ,’ જે શત્રુઓની સંપત્તિ તેમને ત્રાસ દઈને હરી લે છે, તેના પર તમે શ્રદ્ધા રાખો, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. અશ્વો, ગાયો, ગામડાં, ને તમામ રથો જેની આજ્ઞામાં રહે છે, જેણે સૂર્ય ને ઉપાને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, જે પાણીનો પ્રેરક છે, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેની મદદ વિના માણુસો જીતતા નથી, જેને યુદ્ધ કરનારા રક્ષણ માટે બોલાવે છે, જે વિશ્વનો પ્રતિનિધિ બન્યો છે, ને જે જબરા માણુસોને હેલા પાડે છે, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જે મોટાં પાપ કરનારાઓને, ને અશ્રદ્ધાવાળાઓને વજ્ર વડે હણે છે, જે બડાઈ હાંકનારને બડાઈ-હાંકવા દેતો નથી, ને જે દસ્યુઓનો હણુનાર છે, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે.”^૨ યુદ્ધમાં સહાયતા કરનાર ને વિજય અપાવનાર આ દેવમાં દેવોના ઉત્તમોત્તમ ગુણો છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે આકાશ, પૃથ્વી, પાણી ને પર્વતો^૩ પર રાજ્ય કરે છે; વેદના દેવમંડળમાં વરુણ અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો ત્યાંથી તેને ધીરેધીરે હટાવી તે સ્થાન પોતે લે છે. વરુણદેવ ભવ્ય, ન્યાયી, શાન્ત, ધૃતવ્રત છે. આર્યોએ જે લડાઈઝંઘડા, જીત, ને સતત પ્રવૃત્તિના યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે યુગને માટે વરુણ કામનો રહ્યો નથી. એટલે, વરુણને સ્થાને ઈન્દ્રની જે સ્થાપના થઈ એ મહાક્રાન્તિના પડઘા કેટલાંક સૂક્તોમાં સંભળાય છે.^૪

ભારતવર્ષમાં વસેલા જુદા જુદા જાતિસમૂહો જેમની ઉપાસના કરતા એવા ખીજ દેવોની સાથે પણ ઈંદ્રને યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. એ લોકો પાણી,^૧ અશ્વત્થ વૃક્ષ^૨ વગેરેને પૂજનારા હતા. જે અસુરોની સાથે ઈંદ્રને લડવું પડ્યું તેમાંના ધણા, વૃત્ર સર્પની^૩ પેઠે, એક એક જાતિસમૂહના દેવ હતા. ઋગ્વેદના કાળમાં ઈંદ્રનો એક ખીજો શત્રુ તે કૃષ્ણ હતો. તે કૃષ્ણ નામના લોકોનો વીરપુરુષ હતો, ને પાછળથી દેવ તરીકે પૂજવા લાગેલો. ઋગ્વેદની એક ઋચ્યામાં કહ્યું છે : “વેગવાન કૃષ્ણ દસ હજાર યોદ્ધા સાથે અંશુમતી (યમુના) ના કિનારા પર રહેતો હતો. ઇન્દ્રે પોતાની શક્તિ વડે આ મોટી ગર્જના કરતા સેનાપતિને વિષે જાણી લીધું. તેમણે આપણા હિતને ખાતર એ ક્રૂર સેનાનો નાશ કર્યો.”^૪ એ ઋચ્યાનો આવો અર્થ સાચાણાચાર્યે સૂચવ્યો છે; ને કૃષ્ણપૂજના સંપ્રદાયને અંગે એ કથા આપણે માટે કામની છે. પાછળનાં પુરાણોએ પણ ઈંદ્ર અને કૃષ્ણના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે. સંભવ છે કે કૃષ્ણ એ ઋગ્વેદકાળની ગોપ જાતિ, જેના પર ઇન્દ્રે વિજય મેળવેલો, તેનો દેવ હશે. પણ તેણે પોતાની ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા ભગવદ્ગીતાના સમયમાં ધણે અંશે પાછી મેળવી લીધી; અને કૃષ્ણ તેજ ભાગવત સંપ્રદાયનો વાસુદેવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો વિષ્ણુ, એવી માન્યતા પ્રચલિત થવાથી કૃષ્ણને તેનું અગાઉનું સ્થાન ફરી પ્રાપ્ત થયું. એની ઉત્પત્તિ ને એનો ઇતિહાસ આવાં સંકુલ હોવાથી તેને ભગવદ્ગીતાનો પ્રણેતા, પરમાત્માનો અવતાર, તથા યમુનાને કાંઠે બંસી બળવતો ગોપાલ વગેરે વિવિધ રૂપ પ્રાપ્ત થયાં છે.^૫

ઇન્દ્રને પડખે અનેક અંતરિક્ષવાસી નાના નાના દેવો છે — વાત અથવા વાયુ, એટલે કે પવન; વાવાઝોડાના દેવ મરુતો; અને ગર્જના કરનાર રુદ્ર. વાયુને વિષે એક કવિએ ગાયું છે : “એ ક્યાં જન્મ્યો ને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ? તે દેવોનો શ્વાસ છે, ને વિશ્વનો ગર્ભ છે. એ દેવ મરણ આવે ત્યાં ફરે છે. તેનો અવાજ સંભળાય છે, પણ તેનું રૂપ દેખાતું નથી.”^૬ વાત એ હિંદી-ધરિની દેવ છે.

હિંદુસ્તાનમાં વરસાદનાં વાવાઝોડાં તો ધણાં થાય છે. તેનું દેવરૂપ તે મરુતો. એ વાવાઝોડાં વિષે મેક્સમૂલર લખે છે : “ધૂળ અને વાદળોને લીધે આકાશ કાળું થઈ જાય છે, ઝાડનાં પાંદડાં ક્ષણવારમાં ખરી પડે છે, ડાળીઓ કાંપે છે, ઝાંખળીઓ તૂટી જાય છે. પૃથ્વી કાંપતી લાગે છે, પહાડો હાલતા ભાસે છે,

ને નદીઓનાં પાણીમાં ઉછાળા ને ફીણ આવે છે.”^૧ મરુતો સામાન્યપણે બળવાન ને વિનાશક હોય છે, પણ કેટલીકવાર દયાવાન ને હિતકારી પણ બને છે. તેઓ જગતને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પવનના ઝપાટાથી ફટકારે છે, અથવા તો હવાને સાફ કરે છે ને વરસાદ લાવે છે.^૨ તેઓ ઇન્દ્રના સાથી ને ઘૌના પુત્રો છે. ઇન્દ્રને કેટલીક જગાએ મરુતોમાં જ્યેષ્ઠ કહેલો છે. તેમના બીજાણુ રૂપને લીધે, તેમને કેટલીકવાર ઉગ્ર ને બળવાન એવા રુદ્રદેવના પુત્રો કહેલા છે.^૩ ઋગ્વેદમાં રુદ્રનું સ્થાન બહુ ગૌણ છે. ત્રણ જ આખાં સૂક્તોમાં તેની સ્તુતિ કરેલી છે. તે હાથમાં વજ્ર ધારણ કરે છે, ને આકાશમાંથી વીજળીના ચમકારા કરે છે. પાછળથી તે કલ્યાણકારી શિવનું રૂપ ધારણ કરે છે, ને તેની પૂજનો એક સ્વતંત્ર સંપ્રદાય સ્થપાય છે.^૪

આવી જ રીતે જેમનો વિકાસ થયેલો એવી કેટલીક દેવીઓ પણ ઋગ્વેદમાં મળે છે. ઉષા ને અદિતિ દેવીઓ છે. સિંધુ નદીને એક સૂક્તમાં દેવી કહીને તેની સ્તુતિ કરેલી છે.^૫ સરસ્વતી એ પહેલાં એક નદીનું નામ હતું; તે ધીરેધીરે વિદ્યાની દેવી બને છે.^૬ વાદ્ એ વાણીની દેવી છે. અરણ્યની એ અરણ્યની દેવી છે.^૭ પાછળના શક્ત સંપ્રદાયો ઋગ્વેદની દેવીઓનો ઉપયોગ કરે છે. તિમિરનો નાશ કરનાર ને પાપને બાળી નાખનાર દેવી પ્રકાશનું ચિન્તન કરતાં વેદકાળના આર્યો શક્તિ અથવા પરમાત્માની ચિચ્છક્તિની સ્તુતિ કરતા, ને કહેતા : “હે વર દેનારી દેવી, તમે આવો. તમે અક્ષર છો, અવિનાશી છો, બ્રહ્મની બરોબરી કરનારાં છો.”^૮

માણસો ભૌતિક તત્ત્વોથી આગળ વધીને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓનો વિચાર કરવા લાગ્યા, પ્રકૃતિનાં જડ તત્ત્વોને છોડી માનવરૂપધારી દેવદેવીઓને પૂજવા લાગ્યા, એટલે પછી મનુષ્યનાં ગુણો ને લાગણીઓરૂપી નિરાકાર દેવદેવીઓની ઉપાસના કરવાનું સહેલું થઈ પડ્યું. એવાં ધણાખરાં દેવદેવીના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના છેલ્લા મંડળમાં આવે છે, તે બતાવે છે કે તેમની ઉત્પત્તિ પ્રમાણમાં મોટી થઈ હોવી જોઈએ. મન્યુ,^૯ શ્રદ્ધા^{૧૦} વગેરેની સ્તુતિ કરેલી જોવામાં આવે છે. ખરા દેવમાં જે કેટલાક ગુણો હોય તે ગુણોને પણ દેવ માનવામાં આવે છે. ત્વષ્ટા, જેને કેટલીકવાર સવિતાનું^{૧૧} જ એક રૂપ માનવામાં આવે છે, તે વિશ્વનો બનાવનાર અથવા ધડનાર છે. તેણે ઇન્દ્રનું વજ્ર ધડેલું, બ્રહ્મણ્વસ્પતિની પરશુને ધાર ચડાવેલી, દેવોને સોમ પીવાનાં

પાત્રો બનાવી આપેલાં, ને સર્વ સજીવ વસ્તુઓની આકૃતિઓ ઘડેલી. બ્રહ્મણ્સ્પતિ ઘણો પાછળથી ઊપજેલો દેવ છે. જે યુગમાં યજ્ઞ થવા લાગેલા તે યુગમાં એ દેખા દે છે. મૂળ તો તે બ્રહ્મ એટલે કે સ્તુતિનો દેવ હતો, પણ થોડા જ વખતમાં યજ્ઞનો દેવ બની ગયો. શુદ્ધ વૈદિક ધર્મની ભાવના, અને પાછળની બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાવના, એ વચ્ચેની સંક્રાન્તિનું દર્શન આપણે આ દેવમાં કરી શકીએ છીએ.^૧

૬. એકેશ્વરવાદની દિશામાં

આગળ ઉપર અથર્વવેદ વિષેની ચર્ચામાં આપણે જોઈશું તેમ, આર્ય નગતની સીમા બહારનાં, ને વિચારની જુદી જ કક્ષામાંથી નીપજેલાં, દેવદેવીઓ વૈદિક દેવમંડળમાં દાખલ થવા પામ્યાં હતાં. દેવદેવીઓની આટલી મોટી ભીડ જામી એને લીધે બુદ્ધિ થાકી ગઈ. એટલે એક દેવ એ ખીજા કોઈ દેવનું જ રૂપ હોઈ તેનાથી અલિન છે એમ કહેવાની, અથવા બધા જ દેવોને ભેળા કરવાની, વૃત્તિ બહુ વહેલેથી દેખાવા લાગી હતી. દેવોનું વર્ગીકરણ કરવાના જે પ્રયત્નો થયા તેમાં દેવોને પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશ એમ ત્રણ ક્ષેત્રમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા. દેવો ૩૩૩ છે, અથવા તો ૩ એ આંકડાવાળી ખીજ કોઈ સંખ્યા જેટલા છે, એમ પણ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યું છે.^૨ બે દેવો જ્યારે એકનાં એક કામ કરતા હોય ત્યારે તેમના જોડકાનું સાથે આવાહન કરવામાં આવે છે. કેટલીકવાર ‘વિશ્વદેવાઃ’ એ વ્યાપક નામ હેઠળ તમામ દેવોને ભેળા કરી તેમની સ્તુતિ કરાય છે. દેવોની સંકલનામાં કંઈક પદ્ધતિ કે વ્યવસ્થા દાખલ કરવાની આ જે વૃત્તિ છે. તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એકદેવવાદ કે એકેશ્વરવાદમાં જ આવે. દેવદેવીઓનું મોટું ટોળું એકખીજની સામે લડાઈઝઘડા કરતું હોય અને અરાજકતા ને અંધાધૂંધી મચાવતું હોય, એના કરતાં એક જ દેવ કે ઈશ્વરની ઉપાસનામાં વધારે સરળતા ને વધારે સુસંગતિ છે, એ તો દેખીતું છે.

માણસને ઈશ્વરને વિષે સાચી કલ્પના સૂઝે તે પછી તેને એકેશ્વરવાદ પર આવ્યા વિના ચાલતું જ નથી. પરમેશ્વર તો એક જ હોઈ શકે. પરમ ને અનવચ્છિન્ન એવાં બે સત્ તત્ત્વો હોઈ શકે જ નહીં. વેદના જમાનામાં ઠેરઠેર એ પ્રશ્ન પુછાતો કે અમુક દેવ તે ખીજા કોઈ દેવે સરજેલો છે કે કેમ ?

જે દેવ જન્મ પામેલો કે સરજેલો હોય તે પરમેશ્વર હોઈ જ ન શકે. સૃષ્ટિની ક્રિયાઓનું તથા દેવોના સ્વરૂપ વિષેનું માણસનું જ્ઞાન જેમ વધતું ગયું તેમ અનેક દેવો ઓગળીને એકરસ થવા લાગ્યા. જગતમાં એક જ તત્ત્વ કામ કરે છે એ કલ્પનાની ઝાંખી ઋતની કલ્પનામાં થઈ હતી; તેણે પણ એકેશ્વરવાદને મદદ કરી. નિસર્ગની લિન્ન લિન્ન ઘટનાઓનો ખુલાસો આપવા માટે જે ઘણાં દેવદેવી માનવાની જરૂર હોય, તેા નિસર્ગમાં રહેલી એકતાનો ખુલાસો આપવા સારુ વિશ્વંભર ને વિશ્વવ્યાપી એવો એક જ દેવ માનવાની જરૂર કેમ નહીં ? નિસર્ગના નિયમ વિષે વિશ્વાસ રાખવો એનો અર્થ જ એ કે ઇશ્વર એક છે એમ માનવું ને તેના પર આસ્થા રાખવી. એક ઇશ્વર વિષેની આ કલ્પના જેમ જેમ આગળ વધતી જાય તેમ તેમ વહેમનું જોર ઘટતું જાય. કુદરતના નિયમખંડ ને વ્યવસ્થિત તન્ત્રમાં કોઈ દેવદેવીને મનસ્વીપણે દખલ કરવાની છૂટ રહેતી નથી. એવી છૂટ હોય ત્યારે જ વહેમ ને વિચારના ગોટાળાનું જોર જામે છે, ને અનેક દેવદેવીની માનતા ને આધ્યાત્મિક અભિપ્રાયો ચાલે છે. વરુણની ઉપાસનામાં આપણે એકેશ્વરવાદની લગોલગ પહોંચી જઈએ છીએ. તે ન્યાયી છે, માનવહિતકારી છે, પુણ્યને ઉત્તેજન આપનાર છે, એટલું જ નહીં દયાવાન પણ છે, વગેરે અનેક નૈતિક ને આધ્યાત્મિક સહગુણો તેનામાં છે, એવાં એનાં વર્ણનો ઋગ્વેદમાં આપેલાં છે. એ દેવનાં જે સ્થૂલ યા ભૌતિક અંગો છે તે ભૂલવાની, યા તેના પ્રયે પ્રમાણમાં ઓછું ધ્યાન આપવાની, અને તેનાં જે ઉચ્ચતર ને આધ્યાત્મિક અંગો છે તેના પર વધારે ભાર દેવાની, વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. માણસ અને કુદરત, ઇંદ્રિયલોક તથા પરલોક સહુની ઉપર વરુણ રાજનો અમલ ચાલે છે. તે માત્ર બાહ્ય આચાર જોતો નથી, અંતરની શુદ્ધિ પણ માગે છે. મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિને એક ઇશ્વરની કલ્પના પર પહોંચ્યા વિના એન જ પડતું નથી. એને લીધે, જેને અંગ્રેજીમાં ‘હેનોથીઈઝમ’ કહે છે તે વૃત્તિ વેદમાં દેખાય છે. એ શબ્દ મેંકસમૂલરે બનાવ્યો છે. તેનો અર્થ એ છે કે વારાફરતી એક એક દેવ, જાણે મોટામાં મોટો ને એકમાત્ર દેવ (વેદના પોતાના શબ્દ વાપરીને કહીએ તો, દેવાનાં દેવત્તમ : અથવા દેવેષુ અધિદેવ :) હોય, એવી રીતે એની સ્તુતિ કરવી તે. પણ આ વાદમાં તર્કદષ્ટિએ જોતાં વિચારદોષ રહેલો છે. એમાં હૃદય તો આગળ વધવાનો ખરો માર્ગ બતાવે છે, પણ બુદ્ધિ એ

રસ્તે જવાની ના પાડે છે. દેવો અનેક ન હોઈ શકે, કેમકે હૃદયમાં રહેલી ધર્મવૃત્તિ એવી અનેકતા માનીને સંતોષ પામતી નથી. માણસ અંધારામાં ફાંફાં મારતો એકેશ્વરવાદને માર્ગે ચાલે છે ત્યાં તેને અગ્નિજ્વાલાં ‘હેનોથીર્ધ્રમ’* મળી આવે છે, એમ કહી શકાય. મનુષ્યનું નિર્બળ મન જે વસ્તુને શોધવા નીકળ્યું છે તે હજુ તેને મળી નથી; તેને માટેની એની ઝંખના તો હજુ ચાલુ છે. જે તત્ત્વ સર્વોત્તમ અને પરાતપર છે તે અત્યંત ગૂઢ ને દુર્દર્શ છે, અને માણસે કરેલી પ્રચલિત કલ્પનાઓ અધૂરી હોઈ એ પરમ સત્યનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે, એવું તીવ્ર ભાન તો વૈદિક આર્યોને હતું. ‘અધિદેવ’ યા ‘દેવતમ’ અથવા સર્વોત્તમ દેવ તરીકે પૂજાતા સર્વ દેવો એક જ હારના ને સમોવડિયા છે; માત્ર તેમાંના એકને તે ક્ષણ પૂરતું સર્વોચ્ચ સ્થાન અપાય છે એટલું જ. એક દેવ સર્વોત્તમ ગણાય એનો અર્થ એવો નથી કે ખીજા દેવો હસ્તી ધરાવતા જ નથી. કેટલીકવાર સાવ નાના દેવોને પણ ‘દેવતમ’ કહેવામાં આવે છે. જેવી કવિની ભક્તિ, અને જેવી તેની ધારણા. એક કવિ કહે છે : “વરુણ ઘૌ છે, વરુણ પૃથ્વી છે, વરુણ અંતરિક્ષ છે, વરુણ વિશ્વ છે ને ખીજું બધું જ છે.” કેટલીકવાર અગ્નિને સર્વદેવરૂપ વર્ણવવામાં આવે છે. કેટલીકવાર ઇન્દ્રને ‘અધિદેવ’ કે ‘દેવતમ’ કહેવામાં આવે છે. જે દેવની સ્તુતિ ચાલતી હોય તે એટલા વખત પૂરતો જાણે ખીજા સર્વ દેવોની સંયુક્ત છબિરૂપ બની જતો હોય એવો ભાસ થાય છે. પણ આધ્યાત્મિક અનુભવમાં મુખ્ય વસ્તુ તો એ હોય છે કે ઉપાસક ઉપાસ્યને, અથવા કહો કે ભક્ત ભગવાનને, સર્વભાવે શરણે જાય છે, ને સર્વસ્વ — પોતાનું વ્યક્તિત્વ સુધ્ધાં — તેને ચરણે અર્પણ કરી દે છે. એવું સ્વાર્પણ — અથવા ખીજા શબ્દમાં કહીએ તો એવો પ્રપત્તિયોગ — તો માત્ર એક જ ઇશ્વરને વિષે શક્ય છે. આમ ધર્મ અને ઉપાસનાને માર્ગે તર્કશુદ્ધ રીતે આગળ વધતાં વધતાં વચ્ચે ‘અધિદેવવાદ’ અથવા ‘હેનોથીર્ધ્રમ’ પર આવ્યા વિના

* વેદ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એ અર્થમાં ‘અધિદેવ’ શબ્દ વાપર્યો છે (યો દેવેષ્વ-ધિદેવ એક આસીત્ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૮) તે પરથી આનો કામચલાઉ પર્યાયશબ્દ ‘અધિદેવવાદ’ બનાવી શકાય; જેમાં એક દેવને સર્વ દેવોમાં ‘અધિદેવ’ માનવામાં આવે છે તે. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એ અર્થમાં દેવતમ શબ્દ પણ ઋગ્વેદમાં છે : યો દેવો દેવતમઃ । ઋ. ૪; ૨૨; ૩. —અનુવાદક

રહેવાય જ નહીં. બ્લુમફીલ્ડ કહે છે: “અનેકદેવવાદ ધણો વપરાઈને જૂનો ને જરૂર થઈ જાય; તેને ઝીણા ને બારીક ભેદ પાડતાં ન આવડે; તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેનારો એક પ્રકારનો એકદેવવાદ ઉત્પન્ન થાય; જેમાં દરેક દેવ રાજદંડ ધારણ કરે પણ એકે ટકાવી ન શકે; એનું નામ તે ‘હેનોથીઈઝમ’.”^૧ આ વર્ણન ખરું નથી.

દરેક દેવને વિશ્વનો સ્રષ્ટા માનવામાં આવતો હોય; વિશ્વકર્મા એટલે કે વિશ્વના રચનારના અને પ્રજાપતિ એટલે કે ભૂતમાત્રના અધિપતિના ગુણોનું આરોપણ વારાફરતી દરેક દેવને વિષે થતું હોય; અને ખાસ કરીને એ અનેક દેવો તે ખરેખરા માનવરૂપધારી ન હોય પણ ઝાંખી ને અસ્પષ્ટ કલ્પનારૂપ જ હોય; સારે તે જુદા જુદા દેવોની વ્યક્તિગત વિશેષતાઓ ગાળી નાખવાનું, ને જે સામાન્ય કાર્યો તે બધા કરતા હોય તે કાર્યોને જ એક સ્વતંત્ર દેવરૂપે કલ્પવાનું, કામ સહેલું થઈ પડે છે.

વરુણની ઉપાસનામાં ઈશ્વર વિષેની કલ્પના ધીરેધીરે ઉચ્ચતર ને નિરાકાર બનતી દેખાય છે; ધર્મને લગતી તાર્કિક વિચારસરણી દેવોને એક-બીજામાં ભેળસેળ કરી નાખે છે; ‘અધિદેવવાદ’ અથવા ‘હેનોથીઈઝમ’ આગળ વધીને એકેશ્વરવાદની દિશામાં પ્રયાણ કરતો દેખાય છે; અખિલ સૃષ્ટિમાં એક જ નિયમ કામ કરે છે એમ ઋતની કલ્પના સૂચવે છે; અને મનુષ્યનું મન સ્વભાવતઃ અવ્યવસ્થામાંથી કંઈક વ્યવસ્થા કે પદ્ધતિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે; — આ બધાને લીધે, મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળાં અનેક દેવદેવીની ઉપાસનાને ખસેડી, તેને ઠેકાણે એક, અદ્વિતીય ને નિરાકાર એવા ઈશ્વરની ઉપાસના પ્રચલિત કરવામાં મદદ થાય છે. એ સમયમાં વેદના દ્રષ્ટા-ઓને તાલાવેલી એ શોધવાની લાગી હતી કે પોતે અજન્મા ને અનશ્વર, એક ને અદ્વિતીય હોય એવો, આ વિશ્વનો કર્તા કાણુ હશે? એવો એકેશ્વરવાદ સ્થાપવાનો તર્કશુદ્ધ રસ્તો તો એ જ છે કે પહેલાં એ સર્વ દેવોને એક ઉચ્ચતર તત્ત્વના — અથવા કહો કે દેવાધિદેવના — તાબામાં લાવવા; ને એ તત્ત્વ કે દેવમાં આ નાના દેવોનાં કામકાજ પર અંકુશ રાખવાનું સામર્થ્ય છે એમ કલ્પવું. એમ કરવાથી, એક જ દેવ માટેની મનુષ્યની જે ઝંખના છે તે તૃપ્ત થઈ; અને છતાં ભૂતકાળ સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રાખી શકાયું. ભારતનો તત્ત્વવિચાર

ગમે તેટલો સાહસિક ને સત્યનિષ્ઠ હોવા છતાં, તેનામાં કઠોરતા ને અસમ્બ્યતાનો અંશ જરા પણ ન હતો. સામાન્યપણે લોકોને અકારા અર્થ પડવાનું તેને રુચ્યું નહીં; તેથી તે મોટે ભાગે તો મતભેદના પ્રસંગોમાં બાંધછોડ કરીને પતાવટ કરતો. પણ નિર્દય તર્ક તો અદેખો શેઠ રહ્યો; એટલે તેણે પોતાની અવગણના થયાનું વેર વાળ્યું. પરિણામે આજે હિંદુ ધર્મ, તેની ઉદારતા ને સંગ્રાહક વૃત્તિને લીધે, ફિલસૂફીઓ, ધર્મો, પુરાણકથાઓ, ને જંતરમંતરનો શંભુમેળો બની ગયો છે. જે અનેક દેવો હતા તેઓ પરમાત્માનાં જ વિવિધ રૂપો યા અંગો છે એમ મનાવું. તેઓ પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં રાજ્ય કરતા, ને પરમાત્મા તેમને માથે વિરાજતો ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતો. એ દેવોની પાસે જે સત્તા હતી તે તેમને બીજાએ આપેલી હતી. તેઓ સૂચા હતા, સમ્રાટ નહીં. ગોટાળાથી ભરેલી નિર્સર્ગપૂજના મનસ્વીને સ્વચ્છંદી દેવો તે આગળ જતાં વિશ્વની વિવિધ શક્તિઓરૂપે પૂજવા લાગ્યા; ને તેમની પ્રવૃત્તિ એક વ્યવસ્થિત નિયમ અનુસાર ચાલવા લાગી. ઇન્દ્ર અને વરુણ સુદ્ધાં વિશ્વના એક એક અંશના અધિપતિ બની ગયા. ઋગ્વેદના પાછલા ભાગમાં વિશ્વકર્માને સર્વોચ્ચ પદ અપાયું છે. તે સર્વદર્શી દેવ છે. તેને બધી જ બાબતોએ આંખો છે, મુખ છે, બાહુ છે, પગ છે. પોતાનાં હાથ અને પાંખ હલાવીને તે દાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સર્વ ભુવનોને જાણે છે. પણ મનુષ્યો તેને જાણી કે કળી શકતા નથી.^૧ બૃહસ્પતિ પણ એ સર્વોચ્ચ પદનો ઉમેદવાર છે.^૨ ધણી જગાએ એ સ્થાન પ્રજાપતિને મળ્યું છે.^૩ પરમાત્માને ભૂતમાત્રના એકમાત્ર પતિ તરીકે વર્ણવ્યો છે ત્યાં તેનું નામ હિરણ્યગર્ભ આપેલું છે.^૪

૭. એકેધરવાદ વિ. અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ

વેદની સંહિતાના કાળમાં પણ આપણને કેવળ નિરંકુશ કલ્પનાઓ ને તરંગોનો ગગનવિહાર જોવા નથી મળતો; ગંભીર વિચાર ને તત્ત્વગિજ્ઞાસા પણ જોવા મળે છે. એનો પુરાવો એ છે કે દરેક વસ્તુ વિષે શંકા ને પૂછપરછ કરવાની વૃત્તિ ધણીવાર જોર કરતી દેખાય છે. જગતની જે હકીકતો જોવામાં આવે તે વગરવિચારે ખરી માની લેવાને બદલે, ઊંડા ઊતરીને તેનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિ માણસના મનમાં હોય છે; ને તેને લીધે જ કુદરતની વિવિધ ઘટનાઓની પાછળ અનેક દેવદેવીઓની કલ્પના કરવી પડે છે. “સૂરજ રાતે

ક્યાં હોય છે ?” “ તારા દહાડે ક્યાં જાય છે ?” “ સૂરજ નીચે પડી કેમ જતો નથી ?” “ રાત અને દિવસ, બેમાં પહેલું કાણુ ને પછી કાણુ ?” “ વાયુ ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે ?”^૧ આવા પ્રશ્નોમાંથી ને ભય તથા આશ્ચર્યની લાગણીમાંથી જ વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીનો જન્મ થવા પામે છે. વળી દેવદેવીઓની અનેક આકૃતિઓની યોજના ને કલ્પનાના તરંગોની પાછળ પણ આપણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કાંકાં મારવાની જન્મસિદ્ધ વૃત્તિ ડોકિયાં કરતી જોઈએ છીએ. ઘણા દેવો કલ્પવામાં તો આવ્યા. પણ માનવહૃદયની ઝંખના અનેક દેવદેવીવાળા દેવમંડળથી તૃપ્ત થાય એમ નહોતું. એ સર્વ દેવોમાં ખરે દેવ કયો, એ વિષે સંશય પેદા થયો. “અમારો હવે અમે કયા દેવને આપીએ ?” (કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ)^૨ એ પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો. દેવોની ઉત્પત્તિ નાની નાની વસ્તુઓમાંથી થઈ હતી, એ સાવ દેખીતું હતું. એમાંના જે દેવો નવા હતા તે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર વિકાસ પામ્યા હતા, ને કેટલાકને તો આદિવાસી પ્રજા પાસેથી લઈને આર્યોએ અપનાવેલા હતા. “ હે શ્રદ્ધા, અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ, ” એવી પ્રાર્થના^૩ અવિચળ શ્રદ્ધાના યુગમાં થવી શક્ય નથી. પણ આ સમયે તો દેશની હવા જ સંશયવાદથી ભરેલી હતી. ઇન્દ્રની હસ્તી ને તેના શ્રેષ્ઠ પદને વિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવતી હતી.^૪ નારિકતાની વૃત્તિ ફેલાઈ રહી હતી; ને દેવદેવીઓની આખી જંગલ જ સાવ જૂડી ને કલ્પિત છે, એમ કહી માણસો એનો છેદ ઉડાવી દેતા. અજ્ઞાત દેવોની સ્તુતિનાં સૂક્તો રચાતાં. એ ‘ દેવોની સંખ્યા ’નો યુગ હતો. તેમાં આપણે દેવોને ધીરેધીરે અસ્ત પામતા ને અલોપ થઈ જતા જોઈએ છીએ. ઉપનિષદોમાં એ સંખ્યા મટીને રાત્રિ પ્રગટે છે; અને દેવો એવા અદૃશ્ય થઈ જાય છે કે તેમનું નામનિશાન સુદ્ધાં રહેતું નથી. ભૂતકાળનાં સ્વપ્નાં સેવનારા કોઈ કોઈ માણસો એમને યાદ કરે છે એટલું જ. એકેશ્વરવાદના^૫ જમાનાનો દેવાધિદેવ પણ ટીકાથી મુક્ત રહી

† આ અર્થમાં આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવે ચોળેલો ‘ સેશ્વરદ્વૈતવાદ ’ પણ અહીં વાપરી શકાય. ઈશ્વર એક છે એમ તો એમાં મનાય છે, પણ ઈશ્વર અંન મનુષ્યની વચ્ચે અભેદ અથવા અદ્વૈત ન માનતાં તે બેને ભિન્ન માનવામાં આવે છે. એવો ઈશ્વર સગુણ કે પુરુષરૂપ હોય છે. એથી જલદું, જગતમાં એક ને અદ્વિતીય એવું પ્રભતત્ત્વ જ વિલસે છે, અને મનુષ્યનો આત્મા ને પરબ્રહ્મ યા પરમાત્મા બેની વચ્ચે અદ્વૈત છે, એમ માનનાર વાદ તે અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ. એ બ્રહ્મ તે નિર્ગુણ ને નિરાકાર છે. —અનુવાદક

શક્યો નહોતો. મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળા દેવથી માણસના મનને તૃપ્તિ થતી નથી. એક મહાન દેવ છે તેને ખીજા બધા દેવો વશ વર્તે છે એમ કહીએ, તો તરત જ સામે પ્રશ્ન પુછાય છે: “ જેને હાડકાં નથી એવા સત્ત્વે હાડકાંવાળા સત્ત્વને પેદા કર્યું; એ વેળા એ પ્રથમ જન્મેલાને કાણે જોયો હતો? ભૂમિનો પ્રાણ, તેનું રુધિર, તેનો આત્મા ક્યાં છે? એ વાત કોઈ જાણકારને પૂછવા કાણુ ગયું હતું?”^૧ તત્ત્વજ્ઞાન યા ફિલસૂફીનો આ મૂલભૂત કોયડો છે. વિશ્વનો પ્રાણ અથવા તેનું સારભૂત તત્ત્વ શું? “ આ એનો શાસ્ત્રે આપેલો જવાબ; તે સ્વીકારી લો; તેને વિષે ચર્ચા કરશો નહીં; ” એમ કહે નહીં ચાલે. વિશ્વમાં જે સત્ તત્ત્વ છે તેને બુદ્ધિથી જાણ્યે ન ચાલે; જીવનમાં તેને અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. એટલે પ્રશ્ન એ પુછાય છે કે “ એ પ્રથમ જન્મેલાને જોયો કાણે?” (કો દર્શ પ્રથમં જાયમાનમ્) એ વેળાના સત્સંશોધકોને અંગત આરામ અને સુખ્યેનની જેટલી ખેવના નહોતી એટલી તાલાવેલી પરમ ને શાશ્વત સત્ય શોધવા ને પ્રાપ્ત કરવાની હતી. જંગલી માણસ ઈશ્વરને દુભાયેલો ને કોપેલો મનુષ્ય ગણે છે. સુધરેલો માણસ તેને દયાધન ને ક્ષમાવાન ચેતન, આખી પૃથ્વીનો ન્યાયાધીશ, તથા જગતનો કર્તા ને નિયન્તા માને છે. આ બેમાંથી ગમે તે કલ્પના આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ એ કલ્પના કાચી ને તકલાદી જ ગણાય, ને ટીકાના મારા સામે ટકી શકે નહીં. દેવોને મનુષ્યના જેવાં જ રૂપગુણ છે એ પ્રકારની કલ્પનાઓ આપણે છોડ્યે જ છૂટકો. એવી કલ્પનાઓ આપણને ઈશ્વરની અવેજમાં મૂકેલી ભૂર્તિઓ બતાવે છે; ઈશ્વરના સાચા ને સચેતન સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવતી નથી. આપણા પ્રાણનો પણ પ્રાણ, આપણા જીવનનો આધાર, એવો જે ઈશ્વર, તેના પર આપણે આસ્થા રાખવી જોઈએ, ને તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. એ ઈશ્વરના જે પડછાયા માણસનાં મન પર પડ્યા હોય તેની પૂજા કર્યે નહીં ચાલે. ઈશ્વર એ આપણી આસપાસ યોદ્ધિશ વ્યાપી રહેલો અખૂટ પ્રકાશ છે. પ્રાણ વિરાટ છે (પ્રાણો વિરાટ). વસ્તુમાત્ર જ નહીં પણ વિચારમાત્ર સુદ્ધાં એનામાં સમાઈ જાય છે. એ એક જ હોવા છતાં જુદે જુદે રૂપે દેખા દે છે. તે એક, અવ્યય, અવિકારી, અનશ્વર, અનિવાર્ય, અનંત, ને સર્વશક્તિમાન છે. આખું વિશ્વ તેનામાંથી ઉદ્ભવેલું છે, ને પાછું તેનામાં જ વિલીન થઈ જવાનું છે. પુરુષરૂપ ઈશ્વર માણસના હૃદયની ભાવનાને

ભલે ગમે તેટલી તૃપ્ત કરી શકે, પણ સત્યનિષ્ઠા તો જુદી જ કસણીથી કસી જુએ છે, ને માણસે પુરુષરૂપ ઈશ્વરની નહીં પણ ખીજા જ કોઈ તત્ત્વની ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ સૂચવે છે. એ સત્ય ગમે તેટલું ભાવહીન ને દૂરવર્તી લાગતું હોય, ગમે તેટલું ભીષણ ને અણુગમતું દેખાતું હોય, છતાં તે સત્ય મટી જતું નથી. એકેશ્વરવાદ, જેને આજે પણ માનવજાતિનો મોટો ભાગ વળગી રહ્યો છે, તેનાથી પાછલા વેદકાળના વિચારકોને સંતોષ રહ્યો નહોતો.

વિશ્વનું કેંદ્રવર્તી પરમ સત્ય લિંગભેદથી પર છે, એમ બતાવવાને તેઓ એને માટે ‘સત્’ એ નપુંસક લિંગનો શબ્દ વાપરતા. તેમને એવી દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે એવું કોઈ સત્ તત્ત્વ હસ્તીમાં છે, ને અગ્નિ ઈન્દ્ર વરુણ આદિ દેવો તો તેનાં વિવિધ રૂપ કે નામ માત્ર છે. એ સત્ અનેક નથી પણ એક છે; પુરુષરૂપ નથી પણ અપૌરુષેય છે; “તે જુદી રીતે જન્મેલું હોઈ, જંગમ અને સ્થાવર, ચાલતી ને ઊડતી, દરેક વસ્તુ પર રાજ્ય ચલાવે છે.”^૧ “સત્ એક છે, તેને વિષ્ણુ બહુ રીતે વર્ણવે છે. તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા વગેરે કહે છે.”^૨

અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કે તારાજડિત આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વી, અદ્વાદ સમુદ્ર અને અવિચળ પર્વતો, “એ સહુ એક જ મનની કૃતિઓ, એક જ મુખનાં અંગો, એક જ વૃક્ષનાં પુષ્પો હતાં; પરમ તત્ત્વના પેલા વિરાટ-દર્શનરૂપી નાટકનાં પાત્રો હતાં; અનંતત્ત્વનાં મૂર્તિમાન પ્રતીકો હતાં; એ પહેલાં હતાં, છેલ્લાં હતાં, વચલાં હતાં, ને તેને પાર કે છેડો કશું હતું નહીં.”

આ એક સત્ તે વિશ્વનો આત્મા છે, વિશ્વના અંતરમાં રહેલું ચિત્ તત્ત્વ છે, પ્રકૃતિમાત્રનું ઉદ્ભવસ્થાન છે, સનાતન શક્તિ છે. તે સ્વર્ગ નથી કે પૃથ્વી નથી; સૂર્યનો પ્રકાશ નથી કે વાવાઝોડું નથી; પણ કંઈક જુદું જ તત્ત્વ છે. એ કદાચ ઋતનું સાકાર રૂપ, અદિતિનું આધ્યાત્મિક રૂપ, વાયુ વિના શ્વાસ લેનારું સત્ત્વ હશે.^૩ આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, કે તેનું યથાર્થ વર્ણન આપી શકતા નથી. એક સૂક્તનો કવિ કરુણતાભરી નિખાલસ-તાથી સૂક્તને અંતે કહે છે : “જેણે આ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે તેને આપણે કદી જોવા પામવાના નથી.” “હું મૂરખની પેઠે, મારા મનથી ન

જાણુતો હોઈ, દેવાનાં ગુપ્ત સ્થાનો વિષે પૂછું છું પણ મને તે જડતાં નથી. એટલે જે કવિઓએ તે ખોળી કાઢ્યાં હોય તેમને હું પૂછું છું. હું અજ્ઞાન હોઈ જાણુવા માટે પૂછપરછ કરું છું.”^૧ આ પરમ સત્ય વસ્તુમાત્રમાં વસે છે, ને તે સર્વમાં ગતિ પ્રેરે છે. એ સત્ ગુલાબના ફૂલમાં સ્થિત કરે છે, વાદળોમાં સુંદરતા પ્રગટાવે છે, વાવાઝોડોમાં પોતાનું બળ પ્રદર્શિત કરે છે, ને આકાશમાં તારાને અસ્ત પમાડે છે. આમ આપણે અહીં સાચા ઈશ્વરનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, થતાં જોઈએ છીએ. સર્વ દેવોમાં એ જ સાચો ઈશ્વર છે. એવો સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ વખતે અદ્ભુત ગણાય; પણ માનવી માનસના ઇતિહાસના પંચોડમાં એટલો વહેલો સાચો સાક્ષાત્કાર થવા પામ્યો, એટલે તો એ અતિશય અદ્ભુત ને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આ એક ને અદ્વિતીય સત્ના સાંનિધ્યમાં, આર્ય ને દ્રાવિડ, યહૂદી ને હિંદુ, હિંદુ ને મુસ્લીમ, પેગન ને ખ્રિસ્તી એ સર્વ ભેદો શમી જાય છે. અહીં આપણે ક્ષણભર એ પરમ સત્યની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. પૃથ્વીના સર્વ ધર્મો એ પૂર્ણ તેજની છાયામાત્ર છે. એ એક સત્ને ઘણું નામે ઓળખવામાં આવે છે. “જે ગૂઢ સત્ એક છે તેને વિષ્ણુ ને કવિઓ શબ્દો વડે અનેક રૂપે કહ્યો છે.”^૨ આ વિરાટ સત્ને વિષે માણસ જે કલ્પનાઓ બાંધવા બેસે તે ઘણી અધૂરી જ હોય. તેના આત્માની ઇચ્છાઓ અધૂરી કલ્પનાઓથી, “જે મૂર્તિઓને આપણે અહીં પૂજીએ છીએ તેનાથી”, સારી પેઠે સંતોષાતી દેખાય છે. કોઈ પણ એ મૂર્તિઓ તંતોતંત એકસરખી હોઈ ન શકે, કેમકે કોઈ પણ એ માણસની કલ્પનાઓ સોએ સો ટકા સરખી હોતી નથી. જે પ્રતીકો વડે આપણે એ સત્નું સ્વરૂપ વર્ણવવા મથીએ છીએ તે પ્રતીકો વિષે ઝઘડો કરવો એ બેવકૂફી છે. એક ને અદ્વિતીય એવો પરમાત્મા જે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરતો હોય તે ક્ષેત્ર પરથી, કે સાધકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર, જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. લોકધર્મને રીઝવવા ખાતર કે તેની સાથે ધર્મણ થતું ટાળવા ખાતર આમ કરવામાં આવે છે એવું નથી. એમાં તો તત્ત્વજ્ઞાનનું એક ઊંડું સત્ય પ્રગટ થાય છે. ઇઝરાયેલને ઈશ્વરે એ જ સત્યનું દર્શન કરાવતાં કહ્યું હતું : “આ નાથ, તારો ઈશ્વર, એક જ છે.” પ્લુટાર્ક કહે છે : “સર્વ પ્રજાઓને માથે એક જ સૂર્ય, એક જ આકાશ, ને વિવિધ નામે ઓળખાતો એક જ દેવ છે.” ગ્રીક કવિ ફીલીએથના એક સ્તોત્રમાં કહ્યું છે : “હે ઈશ્વર, તું સહુથી ભવ્ય ને યશસ્વી છે; ઘણું નામે

ઓળખાય છે; પ્રકૃતિનો સ્વામી ને સમ્રાટ છે; અગણિત વર્ષો થયાં તું જેવો ને તેવો જ રહ્યો છે; હે સર્વશક્તિમાન, તું તારા ન્યાયી કાયદા વડે સર્વને અંકુશમાં રાખે છે. હે ઝયુસ, સ્વાગત છે તને; કેમકે સર્વ દેશોમાં તારાં સરજેલાં પ્રાણીમાત્રે તારું રટણુ ને તારું આવાહન કરવું ઘટે છે. ”

ઋગ્વેદના આ અદ્વૈતવાદ વિષે ડોયસન લખે છે : “ હિંદુઓ આ અદ્વૈતવાદ પર જે રીતે આવે છે તે બીજા દેશોની રીતથી સાવ નિરાળી છે. એકેશ્વરવાદનું સ્થાપન કરવા માટે, મિસરમાં જુદા જુદા સ્થાનિક દેવો એક જ દેવનાં વિવિધ નામ છે એમ મનસ્વીપણે કહી દેવામાં આવેલું; પાલેસ્ટાઈનમાં રાષ્ટ્રીય દેવ યહોવા સિવાયના બીજા બધા દેવોની પૂજા કરવાની મનાઈ કરેલી, ને તેમના પૂજકો પર સખત જુલમ ગુજારવામાં આવેલો. હિંદુસ્તાનમાં તો તત્ત્વચિન્તકો, એથી અધિક ચિન્તનવાળે માર્ગે ચાલીને, વિવિધતાની પાછળ રહેલી એકતા, ભેદની પાછળ રહેલો અભેદ, જોઈ શક્યા હતા; ને એકેશ્વરવાદ આગળ અટકી ન જતાં અદ્વૈતવાદ અથવા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ પર પહોંચ્યા હતા. ”^૧

મેક્સમૂલર કહે છે : “ ઋગ્વેદસંહિતાનો સંગ્રહ ભલે ગમે તે યુગમાં પૂરો થયો હોય, પણ એ યુગ પહેલાં જ વિચારકોને એવી પ્રતીતિ થઈ હતી કે સત્ તત્ત્વ એક જ છે; તે નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી; તે પુરુષત્વની ને મનુષ્યસ્વભાવની સર્વ પરિસ્થિતિ ને મર્યાદાથી પર ને તેનાથી પાર ઊંચે ઊંચે છે. અને છતાં, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, માતરિશ્વા, પ્રજાપતિ વગેરે બધાં નામ વાપરીને પણ ખરેખર તો એ સત્ તત્ત્વની જ ઉપાસના કરવાનો આશય રખાયેલો છે. વસ્તુતઃ વેદના કવિઓ દેવાધિદેવને વિષે જે કલ્પના પર આવેલા તે જ કલ્પના સુધી ત્યાર-પછી એકવાર અલેક્ઝાંડ્રિયાના કેટલાક ખ્રિસ્તી ફિલસૂફે પહોંચ્યા હતા; પણ પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનારાઓનું ત્યાં સુધી પહોંચવાનું આજે પણ ગળું નથી. ”^૨

ઋગ્વેદનાં કેટલાંક, ઉચ્ચ તત્ત્વચિન્તનથી ભરેલાં, સૂક્તોમાં એ સત્ અથવા પરમ સત્યને વિષે સઃ કે તત્ એમ પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગ ગમે તેમ વાપરેલું છે. એકેશ્વરવાદ (સેશ્વરદ્વૈતવાદ) અને અદ્વૈતબ્રહ્મવાદની વચ્ચે માણસે ઘણા વખત સુધી ઝોલાં ખાધેલાં, એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેની ફિલસૂફી પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ દોલાયમાન સ્થિતિનું સૌથી પ્રથમ દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણને પહેલીવાર અહીં થાય છે. ફિલસૂફી જે સત્

તત્ત્વને નિર્ગુણ, નિરાકાર, અપૌરુષેય, શુદ્ધ ને નિર્વિકાર તરીકે વર્ણવે છે. તેને જ ભાવનાશીલ માણસનું પ્રેમાળ ને ભક્તિપૂર્ણ હૃદય કામળ ને હિતકારી દેવ કે દેવી માનીને પૂજે છે. એમ બને એ અનિવાર્ય છે. મનુષ્યમાં રહેલો ભક્તિભાવ, સામાન્ય રીતે, મનુષ્ય ને ઈશ્વર વચ્ચેના સંવાદ રૂપે — સાન્ત અને અનન્ત એવી બે ઇચ્છાઓના સંયોગરૂપે — પ્રગટ થાય છે. દિક્કાલ તથા જન્મ જરા મરણની મર્યાદામાં ઘેરાયેલા મનુષ્યની ઉપર, દિક્કાલની મર્યાદાથી મુક્ત, અજન્મા ને અજરામર એવો પુરુષોત્તમ બેઠેલો છે, ને તે જ પરમાત્મા છે, એવી કલ્પના કરવા તરફ માણસનું મન ઝૂકે છે. પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્માને વિષે જે અનેક કલ્પનાઓ પ્રચલિત છે તેમાંની આ પણ એક છે. પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનું પરમ અથવા સર્વોચ્ચ સત્ય નથી. કેટલાક અતિશય તર્કપ્રિય લોકો પોતાના સિદ્ધાન્તોને તાર્કિક વિચારસરણી જેટલે સુધી લઈ જવા માગે તેટલે સુધી લઈ જવા ઇચ્છે છે; ને તેમ કરતાં જે નિર્ણય ફલિત થતો હોય તેનો તેઓ વિનાસંક્રાંત્યે સ્વીકાર કરે છે. આવા ખોખા જેટલા લોકોને બાદ કરીએ તો, બાકીના મોટા ભાગના લોકોને માટે તો સગુણ, સાકાર ને પુરુષરૂપ ઈશ્વર વિના ઉપાસના કરવી શક્ય જ નથી. તત્ત્વચિન્તકને પણ જ્યારે પરમ સત્યની વ્યાખ્યા પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તેને નાહૂંટકે એવા શબ્દો વાપરવા જ પડે છે જેને લીધે નિર્ગુણ ને નિરાકાર તત્ત્વ તે સગુણ ને સાકાર બની જાય છે: માણસ જાણે છે કે પરમાત્માના અમાપ ને અપ્રમેય વિરાટ રૂપને પોતાના મન કે વાણીમાં સમાવવાનું તેનું ગળું નથી. છતાં એને, ભલે પોતાની પાંગળી ભાષામાં પણ, એ અનંત ને સનાતન પરમાત્માનું વર્ણન તો કરવું જ પડે છે. તે પોતે તો અનેક મર્યાદાઓથી જકડાયેલો હોય છે; એટલે વસ્તુમાત્રના વિરાટ, ભવ્ય, અકળ જનક ને પ્રેરક એવા પરમાત્માનાં અધૂરાં ચિત્રો કલ્પીને જ તેને કામ ચલાવવું પડે છે. તે પોતાની તૃપ્તિને ખાતર મૂર્તિઓ ધડે છે. પરમાત્માને સગુણ, સાકાર કે પુરુષરૂપ કલ્પો એટલે તેનામાં અવચ્છેદ (મર્યાદા) આવી ગયો જ સમજવો. અને છતાં પૂજા કે ઉપાસના તો સગુણ, સાકાર ને પુરુષરૂપ ઈશ્વરની જ કરી શકાય. સગુણ ને સાકાર ઈશ્વરની કલ્પનામાં ઈશ્વર ને અનીશ્વર એવો ભેદ ગર્ભિત રીતે રહેલો છે; અને તેથી, જે સત્તત્ત્વ વસ્તુમાત્રને ઘેરી વળી પોતામાં સમાવી લે છે તે તત્ત્વને સગુણ ને સાકાર ન જ માની શકાય.

સગુણ ને સાકાર ઈશ્વર એ પણ પરબ્રહ્મનું એક પ્રતીક જ છે; માત્ર તે ખરેખરા જીવતા પરમાત્મા કે પરબ્રહ્મનું સર્વોચ્ચ ને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતીક છે. જે તત્ત્વ નિરાકાર છે તેને આકાર આપવામાં આવે છે; જે તત્ત્વ અપૌરુષેય છે તેને પુરુષરૂપ કલ્પવામાં આવે છે; જે સર્વવ્યાપી છે તેને કોઈ એક જ સ્થાનમાં બેસાડવામાં આવે છે; જે નિત્ય ને અવિનાશી છે તેને રહેવા માટે ઈંટચૂનાનાં મંદિર ચણવામાં આવે છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર ને અનવચ્છિન્ન એવા પરબ્રહ્મને આપણે ઉપાસનાનો વિષય બનાવીએ તે ક્ષણે જ તેનામાં અવચ્છેદ આવી જાય છે, ને તે સગુણ અને સાકાર બની જાય છે. મર્યાદિત મનવાળા મનુષ્યની સાથે ઉપાસક ઉપાસના સંબંધમાં ઊતરવા માટે પરબ્રહ્મે સગુણ ને સાકાર બનવું જ જોઈએ. પણ એ જો સગુણ ને સાકાર બને, એટલે કે એનામાં એટલો પણ પરિચ્છેદ આવી જાય, તો કોઈ પણ પ્રભાવશાળી ધર્મમાં તેની પૂજા કરવી પોસાય નહીં. પરમાત્મા જો સંપૂર્ણ હોય, તો તેની ઉપાસના ન થઈ શકે; તે જો અપૂર્ણ હોય, તો તેની ઉપાસના અસરકારક ન નીવડે. સાન્ત ને મર્યાદિત પરમાત્માની ઉપાસના કરવાથી આપણને શાન્તિનો પરમાનંદ ન મળે; સત્યનો જ વિજય થશે એવી ખાતરી ન મળે; ને વિશ્વની છેક છેવટે તો સદ્ગતિ જ થવાની છે એવો વિશ્વાસ આપણાં મનમાં પેદા ન થાય. સાચા ધર્મને કે સાચી ઉપાસનાને પૂર્ણ ને નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ જોઈએ. તેથી, એક તરફ જનસમૂહનો ધર્મ ને બીજી તરફ વિચારકોનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બંનેની માગણીને સંતોષવા સારુ પરબ્રહ્મને વિષે સઃ કે તત્ એમ પુંલિંગ યા નપુંસકલિંગ બેમાંથી ગમે ત્યારે ગમે તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપનિષદોમાં એમ જ છે. ભગવદ્ગીતા ને બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ એવું જ છે. સગુણબ્રહ્મવાદ અથવા સેશ્વરવાદ, અને નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ અથવા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ, એ બેની વચ્ચે સમાધાન કરાવવા જાણીબૂજીને આમ કયું હતું, અથવા તો એ વિચારના ગોટાળાનું પરિણામ હતું, એવું જરાયે નથી. અદ્વૈત બ્રહ્મની કલ્પનામાં પણ ઉચ્ચતમ ક્રાંતિની ઉપાસનાવૃત્તિ ખીલવી શક્ય છે. માત્ર એમાં સગુણ ને સાકાર ઈશ્વરની પ્રાર્થનાને સ્થાને નિર્ગુણ ને નિરાકાર પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે. એ પરમાત્મા વિશ્વાધિપ હોઈ, વિશ્વ પર અમલ ચલાવે છે; અને પ્રેમસ્વરૂપ હોઈ, જગત પર અચૂકપણે પણ છૂટે હાથે પ્રેમ ઢોળે છે. અંશરૂપ મનુષ્ય ને પૂર્ણરૂપ પરમાત્મા બેનાં મનની વચ્ચે

સમાધિ દ્વારા યોગ અથવા એકતાનતા કે સમભાવ સ્થપાય, તેમાંથી ઊંચામાં ઊંચી ધર્મભાવના કે ભક્તિની લાગણી જન્મે છે. પરમાત્મા વિષેના આવા આદર્શ કોટિના પ્રેમથી, તથા શિવ ને સુંદર એવા સતસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને વિષે સમાધિ સાધવાથી, ચિત્તમાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ભાવનાનાં પૂર રેલાય છે. જે માણસ આવી ભાવના લગી ન પહોંચ્યો હોય ને જેણે તેની શક્તિનો અનુભવ ન કર્યો હોય તેને આવી ધ્યાનયોગવાળી ઉપાસનામાં ભાવનાની ઊખાનો અભાવ લાગે, કે બુદ્ધિને વધારેપડતું મહત્ત્વ અપાયેલું લાગે, એ સાચું. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટીમાં બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાસના પાર ઊતરી શકે એમ નથી.

ભૂતજ ઉપર ધર્મના જેટલા પ્રકારો પ્રગટ થયા છે તે બધા, માનવ-હૃદયની જે મોટામાં મોટી ભૂખ છે તેને લક્ષમાં રાખે છે, ને તેને તૃપ્ત કરવાની યોજના કરે છે. માણસ પોતાની ઉપર અને પાર રહેલી કોઈ શક્તિને માટે ઝંખે છે, જેને તે આલંબનરૂપ ગણી તેના પર આધાર રાખી શકે; જે શક્તિ તેના પોતાના કરતાં મોટી હોઈ તેની તે ઉપાસના કે અર્ચના કરી શકે. મનુષ્યની ઝંખનાઓ ને જરૂરિયાતો, તેના મનનાં ફાંફાં ને તેના હૃદયનાં મન્યન જેમ જેમ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વૈદિક ધર્મમાં નવા નવા દેવો ઉમેરાતા ગયા છે. કેટલીકવાર માણસને એવા દેવ જોઈએ છે જે તેની સ્તુતિ સાંભળે ને તેના હવિનો સ્વીકાર કરે; એટલે એ પ્રકારના દેવો કલ્પાય ને પૂજાય છે. નિર્સર્ગનાં જુદાં જુદાં દૃશ્યોની પાછળ રહેલી શક્તિઓને દેવરૂપે કલ્પવામાં આવે છે; દેવોને મનુષ્યના જેવાં જ રૂપ ને ગુણ છે એવી પણ કલ્પના કરવામાં આવે છે. આ દેવો એક જ પરમાત્માનાં વિવિધ રૂપો કે અંગો છે એમ કહીને માણસના મનને રીઝવવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ એમાંનો એકે દેવ સત્ વિષેની સર્વોચ્ચ કલ્પનાને સંતોષી શકતો નથી. એટલે, દેવોના મોટા ટોળામાં છૂટાંછવાયાં વેરાઈ ગયેલાં તેજકિરણોને ભેગાં કરી, તેમને એક અનામી પરબ્રહ્મના અસહ્ય તેજોરાશિમાં સમાવી દેવામાં આવે છે. નામરૂપ વિનાનું એ પરબ્રહ્મ જ માનવહૃદયની તથા શંકાશીલ બુદ્ધિની અદમ્ય ને અવિરત ઝંખનાને તૃપ્ત કરી શકે છે. વેદની વિચારધારા છેવટે આ એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મને પહોંચી ત્યાં સુધી તેની પ્રગતિ અટકી કે થંભી નહોતી. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જે ધર્મવિચાર સમાયેલો છે

તેનો વિકાસ ક્યા ક્રમે થયો તે સમજાવવા માટે તેમાં કલ્પેલા દેવોના જુદા જુદા પ્રકારોનું એક એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યે ચાલે એમ છે: (૧) ઘૌ — નિર્સર્ગ-પૂજનની પ્રથમ અવસ્થાનો સૂચક; (૨) વરુણ — પાછળનો અતિશય નીતિમાન ને નીતિપોષક દેવ; (૩) ઇન્દ્ર — વિજય અને સામ્રાજ્ય-સ્થાપનાના યુગનો સ્વાર્થી દેવ; (૪) બ્રહ્મપતિ — એકશ્વરવાદીઓનો દેવ; (૫) બ્રહ્મ — આ ચારેય નીચલી ભૂમિકાની પૂર્ણાવસ્થા કે પરાકાષ્ઠા. આ ક્રાષ્ટક જેમ તર્કની દૃષ્ટિએ ખરું છે, તેમ તેમાં ક્યા કાલક્રમે પ્રગતિ થઈ એ પણ બરાબર બતાવેલું છે. માત્ર વેદનાં સૂક્તોમાં આપણે એ સર્વ પ્રકારના દેવોને જોડાજોડ મૂકેલા જોઈએ છીએ. તેમ કરતાં તાર્કિક દૃષ્ટિ કે કાલક્રમનો કશો ખ્યાલ રખાયેલો નથી. કેટલીકવાર એક જ સૂક્તમાં એ સર્વ દેવોની સાથે સ્તુતિ કરેલી છે. એ પરથી તો એટલું જ દેખાય છે કે ઋગ્વેદની સંહિતા જ્યારે લખાવા વારો આવ્યો ત્યારે વિચારની આ સર્વ અવસ્થાઓ વટાવીને માણસો આગળ વધ્યા હતા; લોકો એમાંની કેટલીકને કે બધીને વળગી રહ્યા હતા; ને દેવોના એ જુદા જુદા પ્રકારોની વચ્ચે કંઈ વિરોધ કે વિસંગતતા છે એવો ખ્યાલ સુદ્ધાં તેમના મનમાં નહોતો.

૮. સૃષ્ટિવિજ્ઞાન

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને તેની સ્વરૂપરચનાને વિષે પણ ફિલસૂફી પ્રશ્નો ઉઠાવે છે, એ વાત વેદકાલીન વિચારકોના ધ્યાન બહાર નહોતી. સૃષ્ટિની સર્વ પરિવર્તન પામતી વસ્તુઓનું પ્રથમ ઉદ્ભવસ્થાન શું, એની શોધ કરતાં કરતાં તેમણે, પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે, જગતની વિવિધ વસ્તુઓ મૂળ પાણી, વાયુ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એવી અનેક જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરેલી. કાળ, સંવત્સર, કામ, પુરુષ, તપ એમ અનેક વસ્તુઓના બળ વડે પાણી, જે મૂલદ્રવ્ય હતું, તે આ વિશ્વરૂપે વિકાસ પામ્યું, એમ કહેલું છે.^૧ કેટલીક જગાએ પાણી પોતે રાત્રિ, અથવા તમસ્, અથવા વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું વર્ણવવામાં આવ્યું છે.^૨ દસમા મંડળના ૭૨ મા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસત્ — એટલે કે જેની હસ્તી નથી તે — માંથી થઈ છે. “અસત્માંથી સત્ પેદા થયું.”^૩ એ અસત્ તે જ અદિતિ છે. જે કંઈ સત્ છે એટલે કે હસ્તીમાં છે તે દિતિ એટલે કે મર્યાદિત છે. અદિતિ એટલે અનન્ત,

અમર્યાદિત. તે અસત્ છે; તે હસ્તી ધરાવતું નથી. એ અનંતમાંથી વિશ્વને સરજનારી શક્તિ (દક્ષ પ્રગ્ભપતિ) ઉત્પન્ન થાય છે; જોકે કેટલીક જગ્યાએ એમ કહ્યું છે કે એ વિશ્વસર્જક શક્તિ (દક્ષ) માંથી જ અદિતિને જન્મ થયો છે.^૧ પણ થોડા જ વખતમાં આ તર્કો ને કલ્પનાઓનો અતિલૌતિક તત્વોની સાથે સંબંધ જોડાયો; અને લૌતિકવિદ્યા જીવ, આત્મા, ઈશ્વર આદિનો વિચાર કરવા લાગી એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા બની.

જે યુગમાં અનેક દેવોની પૂજા ચાલતી હતી તે યુગમાં વસુણ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વિશ્વકર્મા વગેરે અનેક દેવોને વારાફરતી સૃષ્ટિના કર્તા માનવામાં આવતા.^૨ સૃષ્ટિસર્જનની રીત પણ જુદી જુદી કલ્પવામાં આવી છે. સુતાર જેમ ઘર બાંધે છે તેની પેઠે કેટલાક દેવો સૃષ્ટિ રચે છે એમ મનાય છે. એ સૃષ્ટિ જેમાંથી રચાઈ તે વૃક્ષ કે વન ક્યાંથી જાણું, એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે.^૩ આગળ જતાં એનો એ ઉત્તર અપાય છે કે ઘાવાપૃથિવી જેમાંથી ઉત્પન્ન થયાં તે વૃક્ષ અને વન તે બ્રહ્મ છે.^૪ અનેક તત્વોના સંમિશ્રણમાંથી સૃષ્ટિનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થયો, એવી સૂચના પણ ક્યાંક ક્યાંક કરવામાં આવી છે.^૫ દેવોએ યજ્ઞ કરીને તેમાંથી મળેલી શક્તિ વડે સૃષ્ટિને સરજાવી, એમ પણ કેટલીક જગ્યાએ કહ્યું છે. એ વિચાર કદાચ વેદકાળના પાછલા ભાગમાં ઊપજ્યો હશે.

અનેક દેવોની પૂજા છોડીને આપણે એકેશ્વરપૂજનની કક્ષા પર આવીએ છીએ ત્યાં પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં કોઈ તત્ત્વ હસ્તીમાં હવું કે નહીં? ને ઈશ્વરે એવા તત્ત્વ વિના પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી, કે સૃષ્ટિસર્જન પૂર્વે હસ્તી ધરાવતા કોઈ નિત્ય પણ ધૃતિર તત્ત્વ પર પોતાની શક્તિ અજમાવીને તેમાંથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી? ઈશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી, એ પહેલી કલ્પના આપણને ઉચ્ચતર અદ્વૈતવાદ (પરબ્રહ્મની કલ્પના) પર લઈ જાય છે; બ્યારે પૂર્વતર તત્ત્વમાંથી ઈશ્વરે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી એ બીજી કલ્પના નીચલી કોટિના એકેશ્વરવાદ (અપરબ્રહ્મની કલ્પના) પર પહોંચાડે છે. વેદનાં સૂક્તોમાં આ બંને વિચાર આપણને મળે છે. દસમા મંડળના ૧૨૧ માં સૂક્તમાં સૃષ્ટિસર્જનનું જે વર્ણન છે તેમાં કહ્યું છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલાં કંઈક તત્ત્વ હસ્તીમાં હવું, ને તેમાંથી સર્વશક્તિમાન હિરણ્યગર્ભે સૃષ્ટિ રચી. સૃષ્ટિમાં જે પાણી વ્યાપી

વળેલું હતું તેમાંથી શરૂઆતમાં હિરણ્યગર્ભ ઉત્પન્ન થયો. જે કંઈ હતું તે તમોરૂપ, અદશ્ય, અલક્ષણુ, તર્કથી ન કળાય એવું, અવિજ્ઞેય, ને જાણે જાડી નિદ્રામાં પડ્યું હોય એવું હતું. તેમાંથી હિરણ્યગર્ભે આ સુંદર સૃષ્ટિ પેદા કરી.^૧ પણ પેલા તમસ્માંથી હિરણ્યગર્ભ પેદા થયો એ કેવી રીતે બન્યું ? એને જન્મ આપનાર અજ્ઞાત બળ કે નિયમ ક્યાં છે ? સૃષ્ટિના આદિદ્રવ્યરૂપ જળનો પેદા કરનાર કોણ ? મનુરમૃતિ, હરિવંશ અને પુરાણોના કહેવા પ્રમાણે તો, ઈશ્વર પોતે જ એ તમસ્નો કર્તા હતો. તેણે સ્વસંકલ્પ વડે તમસ્ પેદા કર્યું, ને તેમાં વીર્યનું બીજ મૂક્યું. તે બીજ સોનાનું ઇંડું થયું; ને એ ઇંડામાં ઈશ્વરે પોતે સર્વ સૃષ્ટિના જનક બ્રહ્મારૂપે જન્મ લીધો. “હું હિરણ્યગર્ભ છું — હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રગટ થયેલો પરમાત્મા પોતે છું,” એમ એક જગાએ કહ્યું છે.^૨ આમ અનાદિકાળથી સાથેસાથે હસ્તી ધરાવતાં આ બે તત્ત્વો એક જ આદિતત્ત્વમાંથી વિકસેલાં ભાસે છે.

ઋગ્વેદના પાછલા કાળમાં રચાયેલા નાસદીય સૂક્તમાં આ જ વિચારનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ આખા સૂક્તનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

“તે વેળાએ અસત્ નહોતું તેમ સત્ પણ નહોતું. અંતરિક્ષ નહોતું, તેમ તેની પારનું આકાશ પણ નહોતું. (તેની સ્થિતિમાં) આચ્છાદન કોણે કરેલું ? તે ક્યાં હતું ને કોને આશરે હતું ? ગહન ને ગભીર જળ હતું ખરું કે ?

મૃત્યું નહોતું, ને તેથી કશું અમર તત્ત્વ પણ નહોતું. રાત ને દિવસની વચ્ચે કશો ભેદ નહોતો. (જે કંઈ હતું તે) એક પોતે વાયુ વિના શ્વાસ લેતું હતું. તેના સિવાય બીજું કશું જ નહોતું.

તિમિર હતું. શરૂઆતમાં પાણી તિમિરથી ઢંકાયેલું હતું, ને ઓળખાય એવું નહોતું. છાતરાથી ઢંકાયેલું જે બીજ હતું તે એકે તપના પ્રભાવ વડે જન્મ ધારણ કર્યો.

તેના મનનું જે પ્રથમ રેત (બીજ) હતું તે જ શરૂઆતમાં કામ થયો. કવિઓએ હૃદયમાં શોધ કરીને જ્ઞાન વડે અસત્માં સત્નો સંબંધ શોધી કાઢ્યો.

તેનું જે કિરણ આડું પથરાયેલું હતું તે નીચે હતું તેમજ ઉપર પણ હતું. રેત ધારણ કરનારા હતા; શક્તિઓ હતી; સ્વધા એટલે કે સ્વશક્તિ નીચે હતી, ને પ્રયતિ એટલે કે પ્રભાવ ઉપર હતો.

ત્યારે, આ વિમૃષ્ટિ (મૃષ્ટિ) ક્યાંથી પેદા થઈ તે કોણ જાણે છે ? તે કોણે સમજાવ્યું છે ? દેવો પણ આ વિમૃષ્ટિ પેદા થઈ તે પછી આવેલા છે. ત્યારે આ વિમૃષ્ટિ ક્યાંથી પેદા થઈ એની ખબર કોને હશે ?

જેનામાંથી આ વિસૃષ્ટિ પેદા થઈ તેણે તે પેદા કરી છે કે નહીં? પરમ વ્યોમમાં રહેનાર એનો જે અધ્યક્ષ છે તે ખરેખર એ વાત બાણતો હશે; કે તે પણ નહીં બાણતો હોય! (કોને ખબર)”*૧

સૃષ્ટિસર્જનને વિષે જે સૌથી આગળ વધેલો વિચાર તે કાળમાં પ્રચલિત હશે તે આપણે આ સૂક્તમાં વર્ણવાયેલો જોઈએ છીએ. છેક શરૂઆતમાં સત્ કે અસત્ બેમાંથી એકે નહોતું. સત્નું દષ્ટિગોચર રૂપ તે વેળાએ નહોતું. પણ એટલા માટે કંઈ એને અસત્ ન કહી શકાય; કેમકે એ ચોક્કસ હસ્તી ધરાવનારું સત્ હતું, ને તેમાંથી જ આખી સૃષ્ટિનો જન્મ થયો. આપણાં મનની કલ્પનાઓ ને આપણી વાણીથી બોલાતી ભાષા કેટલાં અપૂર્ણ ને અધૂરાં છે, એ પહેલી લીટીમાં બતાવ્યું છે. આખી સૃષ્ટિની પાછળ જે નિર્ગુણ કે નિર્વિશેષ સત્ય રહેલું છે તેને આપણે સત્ નથી કહી શકતા, તેમ અસત્ પણ નથી કહી શકતા. “એ એક, વાયુ વિના જ, પોતાની શક્તિને બળે, શ્વાસ લેતું હતું.”* તેનાથી પાર તેના સિવાય બીજું કશું ન હતું.^૨ તે સર્વનું આદિકારણ હોઈ, સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ ને તારા સહિત આખી સૃષ્ટિ કરતાં પ્રાચીન છે. તે દિક્ અને કાળથી પર છે; જરા, મૃત્યુ ને અમૃતત્વ તેને સ્પર્શી શકતાં નથી. ‘તે છે’ એટલું જ આપણે તેને વિષે કહી શકીએ છીએ; તે શું છે એ વિષે એનાથી અધિક કશું કહી શકતા નથી. એવું એ સૃષ્ટિનું તમોભૂત, અપ્રતકર્ય, અલક્ષણ ને અવ્યાકૃત એવું અધિષ્ઠાન કે ઉપાદાન છે. એ વિશ્વાત્મામાં પહેલીવાર ‘હું’ (અહમ્) એવા ભાનનો ઉદય થાય છે. ‘અ તે અ છે’ એવો જે નિયમ તર્કશાસ્ત્રમાં છે તેને મળતું આ ભાન છે. ‘અ છે’ એમ પહેલાં કહી શકાય તે પછી જ એ નિયમ સાચો ઠરે. ‘હું’ (અહમ્) કહ્યું કે તરત તેના પ્રતિદ્વંદ્વીરૂપે ‘તું’ કે ‘તે’ (અનહમ્) હોવાં જ જોઈએ. ‘હું’ અસ્મત્) ની સામે ‘તું’ (યુષ્મત્) આવીને બેસું જ રહે છે. તેને લીધે, ‘અ તે બ નથી’ એ તર્કનો નિયમ બંધાય છે. એ ‘હું’ ને જેનું ભાન છે એવું કંઈક બીજું ન હોય, તો ‘હું’ એ નરી નિરર્થક કલ્પના થઈ પડે. ‘અપર’ અથવા ‘દ્વિતીય’ ન હોય, તો ‘અહમ્’ પણ ન હોય. ‘દ્વિતીય’ હોય તો જ ‘અહમ્’ની હસ્તી સંભવે. અહમ્ અને દ્વિતીય (હું, અને તું અથવા તે) વચ્ચેનો ભેદ સૃષ્ટિના આદિકાળથી

* આનીદવાતં સ્વધયા તદેકમ્ । ઋ. ૧૦: ૧૨૯; ૨.

ચાલતો આવેલો છે.* એ ભેદનો વિકાસ — એટલે કે એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ — પરબ્રહ્મે તપ વડે કરી, એમ કહેવાય છે. તપ એ પરબ્રહ્મની ‘રેલછેલ’, સ્વયંસ્ફૂર્તિથી થયેલો ‘ઊભરાટ’, સૃષ્ટિમાં જીવનનું સિંચન, શક્તિપ્રેરક વૃત્તિ, અથવા પરબ્રહ્મનો અંતર્ગત ઉત્સાહ છે. આ તપ દ્વારા સત્ અને અસત્, અહમ્ અને દ્વિતીય, ક્રિયાવાન પુરુષ અને નિષ્ક્રિય પ્રકૃતિ, સર્જક શક્તિ ને અવ્યાકૃત ઉપાદાનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પરસ્પરવિરોધી દ્વંદ્વોની ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા વડે બાકીની સૃષ્ટિ વિકાસ પામે છે. નાસદીય સૂક્તના કહેવા પ્રમાણે, કામ એટલે કે વાસના એ સૃષ્ટિની હસ્તીનું રહસ્ય છે. કામ એ અસ્મિતા કે આત્મભાનનું ચિહ્ન છે, મનનું બીજ (રેત્) છે. કામ છે તેથી જ વિશ્વ આગળ વધે છે; તેની પ્રેરણા થાય છે તેને લીધે જ જગતમાં પ્રગતિ થવા પામે છે. આત્મભાનવાળા ‘અહમ્’ની સામે ‘દ્વિતીય’ એવું કંઈક પડેલું છે, તેની હસ્તીને લીધે ‘અહમ્’માં કામ અથવા વાસના જાગૃત થાય છે. કામ એ કેવળ વિચાર કરતાં વિશેષ છે.^૧ કામ જાગૃત થાય છે એ બતાવે છે કે બુદ્ધિ પ્રદીપ્ત થઈને સ્ફુરવા લાગી છે; મનમાં અપૂર્ણતાનું ભાન થયું છે, ને તેની સાથે તે અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ શરૂ થયો છે. કામ એ સત્ અને અસત્ને જોડનારી કડી છે. જે તત્ત્વ અનાદિ,

* સરખાવો :

સત્ સદેવ, અસત્ અસદેવ । ગીતા-શાંકરભાષ્ય ૨; ૧૬.

(સત્ તે સત્ જ છે; અસત્ તે અસત્ જ છે.) વળી :

ગુપ્તદસ્મત્પ્રત્યયગોચરયોર્વિષયવિષયિણોસ્તમઃપ્રકાશવદ્ વિરુદ્ધસ્વભાવયોરિત-
રેતરભાવાનુપપત્તૌ સિદ્ધાયામ્ । બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્ય-ઉપોદ્ઘાત

(‘તું’ અને ‘હું’ એ બે શબ્દથી ઓળખતા વિષય અને વિષયી, તિમિર અને પ્રકાશની પેઠે, એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે; એટલે તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.)

પણ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો આ ભેદ પારમાર્થિક નથી; એટલે કે તે અમુક હદ સુધી જ ચાલે છે, છેક છેવટ સુધી નભતો નથી, ને છેક છેવટની અવસ્થામાં એ ભેદ શમી જાય છે, એમ પણ બતાવ્યું છે; ને તેથી પરમ સત્ય અથવા પરમેશ્વરને એ દ્વંદ્વથી પર, સદસદ્વિલક્ષણ કે સદસદાદિશબ્દપ્રત્યયાગોચર (સત્ અને અસત્ વગેરે શબ્દથી ન ઓળખાય એવો) કહેલો છે. —અનુવાદક

અજન્મા, એક, ને નિત્ય છે તે એકાએક આત્મભાનવાળા બ્રહ્મારૂપે પ્રગટ થાય છે; અને પોતાની સામે પ્રકૃતિ, તિમિર, અસત્, શન્ય, અવ્યાકૃત તત્ત્વ પડેલું જુએ છે. કામ એ આ આત્મભાન અથવા અસ્મિતાવાળા પુરુષનું આવશ્યક લક્ષણ છે. સૂક્તમાં છેવટે ‘કોણ જાણે છે?’ (કો વેદ?) એવો જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે સૂચવે છે કે વિશ્વમાં કેટલી ગૂઢતા ભરેલી છે. એ ગૂઢતા જોઈને જ પાછળના વિચારકો તેને ‘માયા’ કહેવા પ્રેરાયા છે.

કેટલાંક સૂક્ત એવાં છે જે પુરુષ અને પ્રકૃતિના દ્વંદ્વથી અટકી જાય છે ને એથી આગળ વધતાં નથી. વિશ્વકર્માની સ્તુતિવાળા, દસમા મંડળના ૮૨ મા સૂક્તની પાંચમી ને છઠ્ઠી ઋચામાં કહ્યું છે કે પ્રથમ ગર્ભ અથવા સૃષ્ટિનું આદિ-બીજ સમુદ્રના પાણીમાં રહેલું હતું. એ પ્રથમ ગર્ભ તે જ ‘હેમનું અંડ’ (हैमं अण्डम्); તે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિના આદિદ્રવ્યરૂપ જળ પર તરતું હતું; ને તેમાંથી જ ક્રમેક્રમે આખી સચેતન સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ. એ અંડમાંથી, વિશ્વમાં પ્રથમ જન્મનાર, તથા વિશ્વના પિતા, જનક ને વિધાતા એવા વિશ્વકર્મા ઉત્પન્ન થયા. અહીં જે પાણીની વાત કરી છે તેને ગ્રીક લોકો ‘તમસ’ (टेम्पोસ) કહેતા, ને બાઈબલના સૃષ્ટિસર્જનના પ્રથમ અધ્યાયમાં એને ‘નિરાકાર ને શન્ય’ કહેલું છે, ને અનંત પરમાત્મા તેના પર સૂતેલો છે એવી કલ્પના કરી છે.^૧ કામ, સંકલ્પ, અસ્મિતા યા આત્મભાન, મન, વાક, અથવા વાણી, એ બધાં અનંત ચિત્તતત્ત્વના, સમુદ્રના જળ પર સૂતેલા વિષ્ણુ ભગવાનના, શેષશાયી નારાયણના, ગુણો છે. બાઈબલના સૃષ્ટિસર્જનના અધ્યાયમાં એવો સગુણ ઈશ્વર કહે છે : “આમ થાઓ;” ને આમ થયું. “તેણે વિચાર કર્યો, હું ભુવનોને ઉત્પન્ન કરીશ. પછી તેણે આ અનેક ભુવનોને, તથા જળ, તેજ આદિને ઉત્પન્ન કર્યો.” પણ નાસદીય સૂક્તમાં આવા દ્વૈતવાદથી પાર જઈ, તેનાથી ઉચ્ચતર એવા અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મનાં જ અંગો છે, એમ એ સૂક્તમાં કહ્યું છે. પરબ્રહ્મ પોતે નથી ‘અહમ્’ કે નથી દ્વિતીય; તે નથી ‘અહમ્’થી સૂચવાતી અસ્મિતા, કે નથી ‘અનહમ્’થી સૂચવાતો અસ્મિતાનો અભાવ. પરબ્રહ્મ એ બંનેના કરતાં પર ને તેમનાથી પાર છે. એ બંનેથી પર રહેલું તે ચિત્તતત્ત્વ છે. તેની અંદર જ દ્વંદ્વનું ભાન પેદા થાય છે; પોતાના ઉપરાંત બીજો કોઈ સોઅતી હોય તો સારું

એવી ઇચ્છા તેને ઊપજે છે. આ વર્ણન અનુસાર સૃષ્ટિસર્જનનો જે ક્રમ આપેલો છે તેને આધુનિક પરિભાષામાં વર્ણવીએ, તો આ પ્રમાણે કહેવાય: (૧) પરબ્રહ્મ; (૨) ‘હું છું’ (અહમ્સિ) એવી નરી અસ્મિતા કે આત્મભાન; (૩) ‘દ્વિતીય’ની ઉત્પત્તિને લીધે એ અસ્મિતા કે આત્મભાન પર મુકાયેલી મર્યાદા. આનો અર્થ એવો નથી કે આ ક્રમની કોઈ પણ અવસ્થામાં પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિમાંથી ખસીને ચાલ્યું જાય છે. ઉપર જે અવસ્થાઓ બતાવી તે તો તર્કની દૃષ્ટિએ કલ્પેલી છે; કાલક્રમે તે એકની પછી એક આવે છે એવું નથી. ‘અહમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરી શકાય જ્યારે કોઈ ‘દ્વિતીય’ મોજૂદ હોય; ને તેથી ‘અહમ્’ની હસ્તી ‘દ્વિતીય’ના પહેલાં સંભવતી નથી. તેમજ ‘દ્વિતીય’ તે પણ ‘અહમ્’ના પહેલાં હસ્તીમાં આવી શકે નહીં. તેમજ પરબ્રહ્મ કદી પણ તપ કર્યા વિના બેસી રહે એમ બને નહીં. કાલથી અનવચ્છિન્ન એટલે કે કાલગણનાથી પર એવું એ પૂર્ણ તત્ત્વ નિરંતર વિવિધ સૃષ્ટિરૂપે પ્રગટ થયાં જ કરે છે; અને આત્મા સંસારના જાતજાતના અનુભવ લેતાં લેતાં સંપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરશે ત્યાં સુધી એ સર્જનક્રિયા ચાલ્યાં જ કરશે. પણ એવો સંપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કદી થવાનો નથી. એટલે સૃષ્ટિ નિરંતર ગતિમાન જ રહે છે, કદી થોભતી કે જંપતી નથી. સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે; ક્યાંથી નીપજી એ કહ્યું નથી. સૃષ્ટિ સરળાયેલી છે એ હકીકત આપણી સામે મોજૂદ છે; તેની સર્જનક્રિયા કયા ક્રમે થઈ એનો ખુલાસો માત્ર એમાં આપેલો છે.^૧

આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈએ છીએ કે જગત મિથ્યા છે એવી કલ્પનાને માટે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જરા પણ આધાર નથી. જગત એ અહેતુક ઇન્દ્રજનન નથી, પણ પરમાત્મામાંથી જ વિકાસ પામીને ઊપજેલી છે. ઋગ્વેદમાં જ્યાં જ્યાં ‘માયા’ શબ્દ આવે છે ત્યાં સામાન્યપણે તેનો અર્થ શક્તિ અથવા બળ એટલો જ અભિપ્રેત છે. “ઇન્દ્ર તેની માયા વડે ઝપાટાબંધ ધણાં રૂપો લે છે.”^૨ છતાં કેટલીકવાર ‘માયા’, ને તેના પરથી નીકળેલા શબ્દો— ‘માયી’, ‘માયાવંત’ આદિ — અસુરોની ઇચ્છા એ અર્થમાં વપરાયા છે;^૩ અને ભ્રમ કે આભાસ એ અર્થમાં એ શબ્દ વાપરેલો પણ જોવામાં આવે છે.^૪ જગત ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે એ જાતની મુઘ્ધતાભરી માન્યતા એ ઋગ્વેદનો પ્રધાન સૂર છે. પાછળના હિંદી વિચારકો આકાશ, વાયુ, તેજ,

અપ્, ને પૃથ્વી એવાં પાંચ જુદાં જુદાં મહાભૂતો ગણાવે છે. પણ ઋગ્વેદે તો પાણી એ એક જ મહાભૂતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ આદિદ્રવ્યમાંથી બીજાં દ્રવ્યો ધીરેધીરે વિકાસ પામે છે.

મૂળ અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું, એમ નાસદીય સૂક્તમાં કહેલું છે,—એવો અર્થ ઘટાવીએ તો તે સાવ ખોટો ગણાય. છેક આરંભની અવસ્થા સાવ અસત્‌ની નહોતી, કેમકે સૂક્તમાં એમ તો કહેલું જ છે કે એક તત્ત્વ હસ્તીમાં હતું, ને તે વાયુ વિના પોતાની મેળે શ્વાસ લેતું હતું. આખી સૃષ્ટિના અધિશ્વન-રૂપ જે પરમ સત્ અથવા પરબ્રહ્મ, તેનું એ વર્ણન વેદના કવિએ પોતાની રીતે કરેલું છે એટલું જ. સત્ ને અસત્ એ તો પરસ્પર સાપેક્ષ શબ્દો છે; એકની હસ્તી વિના બીજાની હસ્તી સંભવે જ નહીં. એટલે જે એક ને અદ્વિતીય તત્ત્વ સર્વથા નિર્દ્વંદ્વ અથવા દ્વંદ્વાતીત છે તેને વિષે એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકાય જ નહીં. ‘અસત્’ શબ્દનો આશય એટલો જ છે કે જે કંઈ વસ્તુઓ અભાવે હસ્તીમાં હોઈ દૃષ્ટિગોચર છે તેમાંથી કોઈ ને તે વેળા સ્પષ્ટ કે નોખી હસ્તી ન હતી. દસમા મંડળના ૭૨ માં સૂક્તની બીજી ઋચ્યામાં કહ્યું છે કે “અસત્‌માંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું.” (અસત્: સદ્‌જાયત) ત્યાં પણ એવો અર્થ નથી કે અસત્‌માંથી સત્ પેદા થયું; પણ એટલો જ અર્થ અભિપ્રેત છે કે અસ્પષ્ટ સત્‌માંથી સ્પષ્ટ સત્ પેદા થયું. એટલે, “પ્રકૃતિ વિષેના જે તત્ત્વવિચારે પાછળથી વિકાસ પામીને સાંખ્ય દર્શનનું રૂપ ધારણ કર્યું તે વિચારનું પ્રથમ પગથિયું” આ સૂક્તમાં જોવા મળે છે, એમ જે મેં કહ્યું છે તેમાં અમે સંમત નથી.^૧

સૃષ્ટિનું સર્જન જાણે કોઈ મૂળ દ્રવ્યમાંથી થયું હોય એવું વર્ણન કેટલીકવાર અપાય છે. પુરુષસૂક્ત (મંડળ ૧૦; સૂક્ત ૯૦) માં કહેલું છે કે દેવોએ આદિપુરુષના શરીરમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. પુરુષને હોમીને દેવોએ યજ્ઞ કર્યો; એ યજ્ઞ તે જ સૃષ્ટિનું સર્જન.^૨ “ આ સર્વ કંઈ પુરુષ છે; જે યજ્ઞ ગયું તે, અને જે થવાનું છે તે પણ.”^૩ દેવોને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળા કલ્પવાની વૃત્તિ એકવાર જાગી કે પછી તે મર્યાદામાં રહેતી નથી. એટલે, ભારતવાસીઓની કલ્પનાએ, ઈશ્વરની મહત્તા વર્ણવવા સારુ, તેને હજારો માથાં, હજારો આંખો, હજારો પગ કલ્પેલાં છે. જગત અને ઈશ્વર મળીને જે પૂર્ણ ને અખંડ રૂપ થાય છે તેની એકતા બતાવવા સારુ કવિપ્રતિભાએ તેનું, વિશ્વને વ્યાપીને તેની પણ

પાર પહોંચનારું, વિરાટ રૂપ કદ્યું છે. છતાં, એક ને અદ્ય પરબ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાનો જે સિદ્ધાન્ત ઉપર વર્ણવેલો છે તેમાં ને આ પુરુષસૂક્તમાં વિરોધ કે વિસંવાદ નથી. પુરુષસૂક્તમાં પણ એમ જ કહેલું છે કે પરબ્રહ્મે પોતાના વિભાગ કરીને તેમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, દ્રશ્ય અને દશ્ય, પુરુષ અને પ્રકૃતિ એમ દ્વિવિધ તત્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યો, તેને લીધે સૃષ્ટિ નિર્માણ થવા પામી. માત્ર એ વિચાર કંઈક અણુધડ રૂપક દ્વારા પ્રગટ કરેલો છે. પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માએ ક્રિયાવાન પુરુષનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, કેમકે સૂક્તમાં કહેલું છે : “એ પુરુષમાંથી વિરાટ જન્મ્યો; ને વિરાટમાંથી પાછો પુરુષ જન્મ્યો.”* આમ પુરુષને જન્મદાતા તેમજ જન્મ પામનાર બંને કહેલો છે. તે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે, તેમજ આત્મભાન અથવા અસ્મિતાવાળો ‘અહમ્’ (હું) પણ છે.

૯. ઉપાસના ને કર્મકાંડ

નિર્સર્ગની ભૌતિક ઘટનાઓ તરફ માણસોનું ધ્યાન કેવી રીતે ગયું, ને તેને તેમણે મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળી કેવી રીતે કદપી, એ આપણે જોઈ ગયા. નિર્સર્ગની ઘટનાઓને દેવરૂપ માનવામાં આવે એની ધાર્મિક આચાર-વિચાર પર માડી અસર થાય છે. જગતમાં દેવદેવીઓની વસ્તી વધી પડે છે; ને એ દેવદેવીઓને જેમ મનુષ્યના જેવી ન્યાયવૃત્તિ હોય છે, તેમ મનુષ્યના જેવા રાગદ્વેષ ને ગુણ અવગુણ પણ હોય છે. ઘણા દેવોને તો મનુષ્યરૂપ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં અપાયું નથી હોતું, ને તેઓ સહેજે તેમની પાછલી નૈસર્ગિક અવસ્થામાં સરી પડે છે. દાખલા તરીકે પાણી ને વાદળાંમાંથી જન્મેલો ઈન્દ્ર કેટલીકવાર આકાશમાંથી ગાજવીજ ને કડાકા કરતો આવી ચડે છે. બ્લુમફીલ્ડ કહે છે કે વેદના દેવોને “મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણ આરોપવાની ક્રિયા વચ્ચેથી અટકી પડેલી” દેખાય છે. પણ જેમને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણ અપાયાં છે તેવા દેવોનું મનુષ્યરૂપ પણ અણુધડ દશામાં જ રહી ગયું છે. તેમને માણસના જેવા હાથપગ હોય છે. તેમને મનુષ્યના જેવી શરીરાકૃતિ, મનુષ્યના હૃદયમાં યુક્ત મચાવે છે એવા ભીષણ રાગદ્વેષ, ગોરી ચામડીની બહારની સફાઈ, અને ગૌરવસૂચક લાંબી દાઢી આપવામાં આવે છે. તેઓ લડે છે ને ઉત્સવો કરે છે, સુરાપાન કરે છે ને નૃત્ય કરે છે, ખાય છે ને મોજશોખ કરે છે. એમાંથી

* તસ્માદ્ વિરાડજાયત વિરાજો અધિ પૂરુષઃ । ઋ. ૧૦; ૯૦; ૩.

અગ્નિ ને બૃહસ્પતિ જેવા કેટલાકને યજ્ઞના પુરોહિત કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્ર ને મરુતો જેવા બીજા કેટલાક લડવૈયા છે. દૂધ ને માખણ, ઘી ને અનાજ વગેરે જે ખોરાક માણસોને લાવે છે તે જ દેવો પણ ખાય છે. સોમરસ એ એમનું મનગમતું પીણું છે. માણસના જેવી નબળાઈ તેમનામાં પણ હોય છે, ને તેઓ ખુશામતથી સહેજે રીઝે છે. કેટલીકવાર તો તેમનામાં એટલો બેવકૂફ સ્વાર્થ હોય છે કે પોતે શું આપવું એની ચર્ચા કરવા તેઓ મંડી પડે છે. “હું આમ કરીશ — તેમ નહીં. એને હું ગાય આપીશ. કે ઘોડો આપું? એની પાસેથી મને સોમ સાચેસાચ મળ્યો છે ખરો?”^૧ હૃદયની સાચી લાગણીથી કરેલી પ્રાર્થના કરતાં સુંદર ભેટ તેમની દૃષ્ટિએ વધારે અસરકારક લાગે છે. દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે લેવડદેવડનો સીધો ને સાદો સંબંધ છે; જોકે લીધું હોય તેટલું જ આપવાનો જે વહેવાર એમની વચ્ચે પાછલા બ્રાહ્મણગ્રંથોના કાળમાં વર્તે છે તે હજુ બહુ દૂર છે.

ગિલ્બર્ટ મરે લખે છે: “નિર્સર્ગપૂજના ધર્મમાં પૂજનાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને મનુષ્યરૂપ આપવામાં આવે એથી એ તત્ત્વોમાં દુર્ગુણ દાખલ થયા વિના ન જ રહે. વીજળી સારા તેમજ નરસા વચ્ચે ભેદ પાડ્યા વિના બંનેને બાળે છે, તે છતાં વાવાઝોડાની પૂજા કરવામાં નૈતિક દૃષ્ટિએ કશી ભારે હાનિ નથી. વીજળી પડતી વેળાએ ડહાપણ વાપરીને ધર્મબુદ્ધિથી પસંદગી કરે છે, એવો ખોટો ડોળ કરવાની કશી જરૂર નથી. પણ વીજળી નાખનાર કોઈ અર્ધ-મનુષ્ય એવું સત્ત્વ છે એવી કલ્પના કરીને એ સત્ત્વની પૂજા તમે કરો એટલે તમે ભારે દુર્વિધામાં આવી પડો છો. તમારે કાં તો એમ કબૂલ કરવું રહ્યું કે તમે જે સત્ત્વની પૂજા ને ખુશામત કરો છો તે સત્ત્વમાં નીતિની ભાવના જેવી કશી વસ્તુ જ નથી, કેમકે તે ભયંકર છે. અથવા તો, જે લોકો પર દૈવવશાત્ વીજળી પડે તેમની સામે એ સત્ત્વનો કોપ થવાનાં કંઈક કારણ તમારે જોડી કાઢવાં પડે. અને એ કારણ ખરાબ જ હોવાનાં એ વિષે શંકા નહીં. તેથી ઈશ્વર જો પુરુષરૂપ હોય, એટલે કે મનુષ્યના જેવાં રૂપશુલ્બાળો હોય, તો તે મનસ્વી ને ધાતકી જ બની જાય.”^૨ આ અભિપ્રાય સાચો છે, એનો પુરાવો એ છે કે નિર્સર્ગની પ્રાકૃતિક શક્તિઓની જે સ્તુતિ ને ઉપાસના વેદમાં થાય છે તે શુદ્ધ હૃદયની ને નિરપેક્ષ નથી, પણ તેના બદલામાં લાભ મેળવવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. જે દેવો આપણને

હાનિ કરી શકે એવા છે તેમનાથી આપણે ડરીએ છીએ; ને જે દેવો આપણને આપણી રોજની પ્રવૃત્તિઓમાં મદદ કરે છે તેમના પ્રત્યે આપણે પ્રેમ ધરાવીએ છીએ. આપણે ઇન્દ્રને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે વરસાદ મોકલે, પણ સાથે એમ પણ માગીએ છીએ કે વાવાઝોડું ન મોકલે. સૂર્યને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે તે સૌમ્ય ઉજળતા આપે, અને દઝાડે ને બાળે એવી ગરમી વડે દુનિયામાં સુકવાણું ને દુકાળ ન પાડે. દેવો આર્થિક સંપત્તિ ને આબાદીના દેનારા થઈ પડે છે; ને દુનિયાનાં સુખ્યેન ને સંપત્તિ માટે દેવદેવીઓને હાલતાંચાલતાં પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. અને કાર્યો ને ગુણોમાં પણ જુદા જુદા વિભાગ હોવાથી, આપણે અમુક દેવોની પાસે અમુક જ ઓળો માગીએ છીએ.^૧ દેવોને કરેલી આવાહનની સ્તુતિઓ એટલી બધી સાદી છે કે એમાં વિવિધતાનો સાવ અભાવ જ લાગે.^૨ દેવોને સુશીલ નહીં પણ બળવાન, નીતિમાન નહીં પણ સામર્થ્યવાન, કલ્પવામાં આવેલા. આવો ધર્મ માણસોની નીતિભાવનાને સંતોષ આપી શકતો નથી. દેવોની પ્રાર્થના કરીને તેમની પાસેથી સારી સારી વસ્તુઓ મેળવી લેવાની — દેવો માણસને કેટલો લાલ આપી શકે છે તેના પર જ નજર રાખવાની — વૃત્તિ સમાજમાં પ્રચલિત હતી. છતાં વૈદિક આર્યો દેવોને એકંદરે નીતિમાન, તથા સજ્જનને સહાયતા કરવાની ને દુર્જનને દંડવાની વૃત્તિવાળા, માને છે; એ બતાવે છે કે એ લોકોમાં નીતિભાવના કેટલી પ્રબળ હતી. પરમાત્માની સાથે ઐક્ય કે તાદાત્મ્ય સાધવું એ મનુષ્યની જે ઊંચામાં ઊંચી ધાર્મિક ઝંખના છે તે પણ એ લોકોના લક્ષમાં હતી.^૩ અનેક દેવો તેમના ઉપાસકોને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનું સામર્થ્ય આપતા, એટલા માટે જ તેઓ સહાયક છે એમ મનાતું.^૪

આ ક્રમમાં આગળ જતાં યજ્ઞયાગ થવા માંડે એ અનિવાર્ય હતું. કેમકે ઇશ્વરને વિષે મનુષ્યને ઊંડો પ્રેમ હોવાનું ચિહ્ન જ એ છે કે માણસ પોતાની ધનસંપત્તિ ને માલમતા એ પ્રભુના ચરણમાં અર્પણ કરી દે. આપણે મોદેથી ઇશ્વરની ઉપાસના કરીએ છીએ, ને સાથે આપણું સર્વસ્વ એની આગળ ધરી દઈએ છીએ. યજ્ઞયાગમાં પશુ અને હવિ હોમવાની પ્રથા ચાલી ત્યારે પણ હૃદયની શ્રદ્ધાને અધિક અગત્યની માનવામાં આવતી, ને યજ્ઞનું સાચું સ્વરૂપ લોકોએ સમજવું જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવતું. “માખણ

કે મધ કરતાં મીઠી હોય એવી ઈન્દ્રની પ્રબળ સ્તુતિ કરો.”^૧ સર્વ ક્રિયાઓમાં શ્રદ્ધા હોવી જરૂરની ગણાતી.^૨ મનુષ્યની હૃદયગુહાનાં ગુપ્ત ઊંડાણોમાં દષ્ટિ કરીને, એમાં ઊંડે ઊંડે શેા હેતુ રહેલો છે, તે વરણદેવ જુએ છે. ધીરેધીરે દેવોને મનુષ્યના જેવા, ઘણે જ અંશે મનુષ્યના જેવાં રૂપ ને ગુણવાળા, કલ્પ્યા પછી, એ લોકોને લાગ્યું કે દેવ ધરાય એટલું ખાવાનું એને આપવું એ એને રીઝવવાનો સારામાં સારો રસ્તો છે.^૩

ઋગ્વેદના કાળમાં નરમેધ થતો કે નહીં એ પ્રશ્નની ચચાં ઘણી થાય છે. શુન:શેપના^૪ દષ્ટાન્ત પરથી એમ નથી દેખાતું કે વેદમાં નરમેધને માટે છૂટ કે ઉત્તેજન અપાયાં છે. અશ્વમેધને વિષે ઉલ્લેખો છે ખરા.^૫ પણ એ બધાની સામે એ યુગમાં પણ વિરોધના અવાજો સંભળાતા. સામવેદમાં કહ્યું છે: “હે દેવો ! અમે યજ્ઞના યૂપ વાપરતા નથી. અમે કોઈ પ્રાણીનો વધ કરતા નથી. અમે તો માત્ર સૂક્તોના ગાન વડે જ ઉપાસના કરીએ છીએ.”^૬ આ બળવાનો પોકાર ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધો છે; ને ઔદ્ધ તથા જૈન સંપ્રદાયોએ એમાં પોતાનો સૂર મિલાવી તેને આગળ વધાર્યો છે.

યજ્ઞયાગ એ વૈદિક ધર્મની ખીજ ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. પહેલી ભૂમિકામાં માત્ર મોઢાની પ્રાર્થના થતી. પારાશરસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “કૃત-યુગમાં ધ્યાન, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞ, દ્વાપરમાં પૂજા, ને કલિયુગમાં પ્રાર્થના ને ભજન થાય છે.” આ મત વિષ્ણુપુરાણના મતને સારી પેઠે મળતો આવે છે; કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞના નિયમો ત્રેતાયુગમાં ઘડયા.^૭ યુગોના જે વિભાગ એમાં પાડ્યા છે તેમાં કદાચ આપણે સંમત ન થઈએ. પણ ધ્યાનમાંથી યજ્ઞ, યજ્ઞમાંથી પૂજા, ને પૂજામાંથી સ્તુતિ ને ઉપાસના, એ જે ધાર્મિક આચારનો તર્કસિદ્ધ વિકાસક્રમ છે તે તો ઐતિહાસિક સત્ય છે.

વૈદિક ધર્મમાં મૂર્તિપૂજાને સ્થાન હોય એમ દેખાતું નથી. દેવોને માટે મંદિર નહોતાં. માણસો કોઈની દરમ્યાનગીરી વિના દેવોની સાથે, મોઢામોઢ બોલતા હોય એવી રીતે, સ્તુતિનાં વચનો બોલતા. દેવોને ઉપાસકોના મિત્ર ગણવામાં આવતા. ‘ઘૌષ્ણિપતા’, ‘પૃથ્વીમાતા’, ‘અગ્નિયન્ધુ’ એ નિરર્થક શબ્દો નથી. મનુષ્યો ને દેવો વચ્ચે ગાઢ અંગત સંબંધ હતો. ધર્મ આખા જીવનને વ્યાપી વળેલો હતો, ને એ જ જીવનનો નિયન્તા હતો, એમ દેખાય છે.

ધર્મર એ જ મનુષ્યના જીવનનો એકમાત્ર આધાર છે એવી ભાવના પ્રચલિત હતી, ને માણસ એકેએક વસ્તુને માટે ધર્મરની સામે નજર નાખતો. જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો માટે પણ લોકો દેવોની પાસે પ્રાર્થના કરતા. ‘હે ભગવાન, અમને આજનો રોટલો આજે આપ,’ એ આધિભક્તની પ્રાર્થનામાં વૈદિક આર્યોની ભાવના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જીવનની સામાન્ય સુખ-સગવડને માટે પણ ભગવાન પર આધાર રાખવો એ ખરા ભક્તહૃદયનું લક્ષણ છે. પાછળ અમે કહી ગયા છીએ કે વરુણની ઉપાસનામાં આપણે ઊંચામાં ઊંચી ભક્તિનાં આવશ્યક લક્ષણો જોઈએ છીએ. સગુણ અથવા પુરુષરૂપ ધર્મર પર શ્રદ્ધા, તેને વિષે પ્રેમ, તેની સેવામાં સર્વસ્વનું અર્પણ, ને પ્રપત્તિ કે શરણાગતિ વડે મોક્ષપ્રાપ્તિ, એ જ ભક્તિનો અર્થ હોય, તો એ બધાં તત્ત્વો આપણને વરુણની ઉપાસનામાં મળી રહે છે.

દસમા મંડળના ૧૫ મા ને ૫૪ મા એમ બે સૂક્તમાં પુણ્યશાળી ને સ્વર્ગવાસી પિતૃઓની સ્તુતિ કરેલી છે. વેદનાં સૂક્તોમાં તેમનું આવાહન દેવોની સાથેસાથે કરવામાં આવે છે.^૧ તેઓ સ્તુતિગાન સાંભળવા ને યજ્ઞોનો હવિ લેવા અદશ્ય સત્ત્વોરૂપે આવે છે એમ મનાય છે. આ પિતૃપૂજા દ્વારા સમાજની પ્રણાલિકા પ્રત્યે આદર બતાવવાનો આશય હોય એ સંભવિત છે. પણ વેદના કેટલાક અભ્યાસીઓ માને છે કે પિતૃઓને પિંડદાન અપાયાનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં ક્યાંયે જડતો નથી.^૨

વૈદિક ધર્મની સામે સામાન્યપણે એક ટીકા એ થાય છે કે એ જમાનાના લોકોને પાપનું ભાન હોય એમ વેદનાં સૂક્તો પરથી દેખાતું નથી. આ મત ભૂલભરેલો છે. દેવની કૃપા ને મિત્રતા ગુમાવી બેસવી એ, વેદના મત અનુસાર, પાપ છે.^૩ પાપ વિષેની વેદની કલ્પના યજ્ઞદી ધર્મના સિદ્ધાન્તને મળતી આવે છે. દેવ અથવા ધર્મરની ઇચ્છા એ જ નીતિનું ધોરણ. એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવામાં માણસ કયાશ કે ઊણપ રાખે તેનું નામ પાપ. આપણે ધર્મરની આજ્ઞાનો ભંગ કરીએ ત્યારે પાપ કર્યું કહેવાય. દેવો ઋતના — એટલે કે જગતની નૈતિક વ્યવસ્થાના — રક્ષક (ઋતસ્ય ગોપા) છે. તેઓ સત્કર્મ કરનારની રક્ષા કરે છે, ને દુષ્કર્મ કરનારને સજા કરે છે. માત્ર બાહ્ય વિધિઓ કરવામાં ગફલત કે કસૂર કરવી એનું નામ પાપ નથી. યજ્ઞયાગ કે કર્મકાંડના વિધિ ન કર્યાથી થયેલાં પાપ એક પ્રકારનાં છે; નીતિનિયમ તોડ્યાથી થયેલાં પાપ^૪ બીજા

પ્રકારનાં છે. માણસને પોતે કરેલાં પાપનું ભાન હોય છે એટલા માટે જ તે દેવોને રીઝવવા યજ્ઞયાગ કરે છે. ખાસ કરીને વરુણની સ્તુતિમાં પાપ અને ક્ષમાપનના જે ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે તે આપણને આધુનિક ખ્રિસ્તી સિદ્ધાન્તોનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઋગ્વેદના દેવો સામાન્યપણે નીતિનિયમના રક્ષક ગણાય છે એ ખરું; છતાં એમાંના કેટલાક, મનુષ્યની જ મોટી આવૃત્તિ જેવા હોઈ, તેમના રાગદ્વેષ ને અહંકાર ગયા નથી હોતા. અને એ બધામાં રહેલું પોકળપણું જોઈ શકે એવા કવિઓની પણ કંઈ ખોટ નથી. એક સૂક્તમાં^૧ બતાવેલું છે કે સર્વ દેવો ને મનુષ્યો કેવા સ્વાર્થવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હોય છે. ઘણા દેવોને વિષે આવી હીન કલ્પના પ્રચલિત હતી તેને લીધે વેદકાળની જૂની દેવપૂજન ધસાઈ ગઈ એમ કહી શકાય. એમ ન હોત તો, દસમા મંડળના જે સુંદર સૂક્ત (નં. ૧૧૭) માં પરોપકાર કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે^૨ ત્યાં દેવોની તેમ કરવાની આજ્ઞા છે એવું કહ્યું નથી, એ કેમ અને તે સમજી શકાતું નથી. શુદ્ધ નીતિપાલનને ટેકા આપવાનું સામર્થ્ય દેવોમાં રહ્યું દેખાતું નથી. પ્રચલિત ધર્મથી સ્વતન્ત્ર રીતે નીતિપાલન કરવાનો જે વિચાર ઔદ્ધ ધર્મ આગળ જતાં ફેલાવ્યો, તેનું બીજ આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ.

૧૦. નીતિનિયમ અને સદાચાર

ઋગ્વેદમાં આપેલા નીતિ ને સદાચારના નિયમો તપાસતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઋતની કલ્પના ઘણી મહત્વની છે. કર્મનો જે નિયમ ભારતીય વિચારરાશિના એક વિશિષ્ટ લક્ષણરૂપ છે તેનું પૂર્વરૂપ ઋતના નિયમમાં દેખાય છે. ઋતનો નિયમ આખા જગતમાં પ્રવર્તે છે; અને દેવો તથા મનુષ્યો બંનેએ તેનું પાલન કર્યું જ છૂટકો. જગતમાં જો નિયમ હોય, તો તેનો અમલ થયા વિના ન જ રહે. કેઈ પણ આણુધાર્યા કારણસર તેનું ફળ હિલોકમાં મળતું ન દેખાય, તો પરલોકમાં પણ મળવું જ જોઈએ. જ્યાં અવિચળ નિયમ હસ્તી ધરાવતો હોય, ત્યાં અવ્યવસ્થા ને અન્યાય આલે તોપણ થોડો જ વખત ને થોડા પ્રમાણમાં જ ચાલે. દુરાચારીની જીત થાય તોપણ તે સદાકાળ ન ટકે. સદાચારીનું નાવ ભાંગે તો તેથી તેણે નિરાશ ને નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી.

ઋત આપણને સદાચારનું ધોરણ બતાવે છે, ને સદાચારનું માપ કાઢવાનો ગજ આપે છે. તે વસ્તુમાત્રમાં અંતર્ગત એવું શાશ્વત ને સર્વવ્યાપી સારતત્ત્વ છે. તે વસ્તુમાત્રમાં વસતું સત્ય છે. અનીતિ અથવા અનૃત (અન + ઋત) એટલે સત્યથી ઊલટું, અસત્ય.^૧ સત્ય અને નીતિને, એટલે કે ઋતને, માર્ગે ચાલે તે માણસ સદાચારી. નીતિમય આચરણ એ જ સાચું વ્રત. ઋતને માર્ગે ચાલનાર સજ્જનોની રહેણી તેનું નામ વ્રતો (વ્રતાનિ).^૨ સર્વ સંજોગોમાં એકધારું વર્તન એ સદાચારી જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વેદનો સદાચારી માણસ પોતાની રહેણીકરણી બદલ્યાં કરતો નથી. ઋતના અનુશીલનનું સંપૂર્ણ દૃષ્ટાન્ત તે વરણ છે. તે ‘ધૃતવ્રત’ એટલે કે અવિચળ આચરણવાળો છે. જ્યારે કર્મકાંડનું મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે ‘ઋત’નો અર્થ યજ્ઞ થવા લાગ્યો.

આદર્શ જીવનનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યા પછી ઋગ્વેદસંહિતા નીતિમય જીવનમાં શાનો શાનો સમાવેશ થાય તેની વીગતો આપે છે. દેવોની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. કર્મકાંડના વિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા જોઈએ.^૩ માણસો ને દેવો વચ્ચે ઘણો ગાઢ ને નિકટનો સંબંધ છે એમ વેદ માને છે. માણસે ઈશ્વરની નજર આગળ રહીને જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનું છે. દેવો પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો ઉપરાંત મનુષ્યો પ્રત્યેનાં પણ કેટલાંક કર્તવ્યો પાર પાડવાનાં રહે છે.^૪ માણસમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે. અતિથિસત્કારને મોટો સદ્ગુણ માનેલો છે. “જે દાન આપે છે તેનું ધન કદી ખૂટતું નથી...જેની પાસે અન્ન હોવા છતાં જે દરિદ્ર, દુર્બળ ને ભૂખ્યા અતિથિને અન્ન આપતો નથી, મનને કહણ કરે છે, ને પોતે તેની સામે ખાઈપીને ચેન કરે છે, તેને કોઈ આશ્વાસન દેનાર મળતો નથી.”^૫ જાદુ, જ્વરણ, મારણ, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, અને વ્યભિચારને દુર્ગુણ કહી નિંદેલા છે.^૬ ઘૃતને નિંદ્ર ગણ્યું છે. ઈશ્વરના નિયમને અનુસરવું તે સદાચાર. તેમાં મનુષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ નિયમનું ઉલ્લંઘન તે દુરાચાર. એક સૂક્તમાં કહ્યું છે : “હે વરણ ! અમારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર સામે અમે પાપ કર્યું હોય, મિત્ર કે સાથીને અન્યાય કર્યો હોય, અમારી સાથે ક્યારેક પણ રહી ગયેલા પડોશીને અથવા અજાણ્યાને પણ ઈજ્ઞ કરી હોય, તો તે પાપના અપરાધમાંથી અમને મુક્ત કરો.”^૭ કેટલાક દેવોને ગમે તેટલો હવિ કે ચાહે તેટલું બલિદાન આપવા છતાં તેમને ઋત એટલે કે પુણ્યને માર્ગેથી આડે જવા સમજાવી કે

લલચાવી શકાતા નથી. “ તેમનામાં જમણું કે ડાણું, આગળ કે પાછળ, એવો કશો ભેદ દેખાતો નથી. તેઓ આંખ મીચીતા કે ઊંઘતા નથી. તેઓ વસ્તુ-માત્રનું અંતર ભેદીને જોઈ શકે છે. તેઓ સારું નરસું બંને જુએ છે. ગમે તેવી દૂરમાં દૂરની વસ્તુ પણ તેમને નજીક લાગે છે. મૃત્યુ પ્રત્યે તેમને અણુગમે છે, ને કોઈનું મોત નિપજાવનારને તેઓ દંડે છે. તેઓ જીવમાત્રને ટકાવી રાખે છે ને પોષે છે. ”

તપોમાર્ગનાં કેટલાંક સૂત્રો પણ ઋગ્વેદમાં છે. ઇન્દ્રે તપ કરીને સ્વર્ગ જીત્યું એમ કહ્યું છે.^૧ પણ ઋગ્વેદનો પ્રધાન સૂર તપસ્યાનો નથી. સંહિતાનાં સૂક્તોમાં આપણે માણસોને નિસર્ગનું સૌંદર્ય, તેની વિશાળતા, તેની લવ્યતા, ને તેની કરુણતા એ સર્વમાં રાચતા ને આનંદ પામતા જોઈએ છીએ. જગતની સરસ વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા એ યજ્ઞો કરવાનો હેતુ છે. જીવન અને જગતમાંથી ઊંડો આનંદ લેવાતો દેખાય છે; ને એ આનંદને કલુષિત કરે એવો દુઃખદ ખેદ કે વિષાદ હજી એમાં લળ્યો નથી. છતાં તપના કેટલાક પ્રકારો ચાલુ હતા ખરા. ઉપવાસ અને સંયમને વિવિધ અલૌકિક શક્તિઓ મેળવવાનાં સાધનરૂપ માનવામાં આવતા. ઉન્માદની અવસ્થામાં એમ પણ કહેલું છે કે દેવોએ મનુષ્યોનાં શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે.^૨ તપોનિષ્ઠ મુનિઓના ઉન્માદનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ દસમા મંડળના ૧૩૬ માં સૂક્તમાં આવે છે.^૩

હિંદુ સમાજ ચાર વર્ણોમાં વહેંચાયેલો હતો, એનો પ્રથમ ઉલ્લેખ યુરુષસૂક્ત (મંડળ ૧૦; સૂક્ત ૯૦) માં છે. ચાતુર્વર્ણ્યની આ વ્યવસ્થા કેવી કુદરતી રીતે ઉદ્ભવ પામી, એ સમજવા માટે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આર્ય વિજેતાઓ, અને ભારતવર્ષની જિતાયેલી આદિવાસી અનાર્ય જાતિઓ, એ બેની વચ્ચે લોહીના ને આનુવંશિક સંસ્કારના તીવ્ર ભેદો હતા. અસલી આર્યો બધા એક જ વર્ગ કે વર્ણના હતા; દરેક માણસ ઋત્વિજ અને સૈનિક, વેપારી ને કૃષિકાર એ સર્વનાં કામો કરતો. ઋત્વિજનેતો એક નોખો ને ખાસ અધિકારોવાળો વર્ગ નહોતો. જીવન જેમ જટિલ ને સંકુલ થતું ગયું તેમ તેમ આર્યોમાં વર્ણવિભાગ પડ્યા. શરૂઆતમાં દરેક માણસ કોઈની પણ દરમ્યાનગીરી વિના દેવોને હવિ આપી શકતો; છતાં ઋત્વિજને અને રાજવંશના લોકો તથા અમીરી ખવાસના માણસો આમવર્ગથી અળગા રહેવા લાગ્યા. વૈશ્ય (વિશ)

શબ્દ મૂળ તો આખી પ્રજાને માટે વપરાતો. * આપણે આગળ પર જોઈશું તેમ, જ્યારે યજ્ઞોનું મહત્ત્વ વધ્યું, તે જ્યારે જીવનની વધતી જતી જટિલતાને લીધે સમાજના વિભાગો પાડવા જરૂરી જણાયા, ત્યારે વિદ્વતા, જ્ઞાન, તથા કવિત્વ ને ચિન્તનની નૈસર્ગિક શક્તિઓવાળાં અમુક કુટુંબો યજ્ઞો કરાવવાનું કામ કરવા લાગ્યાં. પુરોહિત એટલે આગળ બેસાડેલો. વૈદિક ધર્મે વિકાસ પામીને જ્યારે નિયમબદ્ધ કર્મકાંડનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે આ કુટુંબોએ પોતાનો એક નોખો વર્ગ બનાવ્યો. આર્યોની પ્રજાલિકા સાચવી રાખવાનું મોટું કામ આ વર્ગને માથે હતું; એટલે તેને આજીવિકા માટે જીવનકલહમાં ઊતરવું ન પડે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી. કેમકે જીવનના ધમસાણમાં પડેલા લોકોને વિચાર અને ચિન્તનને માટે જરૂરી એવી સ્વતંત્રતા ને કુરસદ મળવા પામે જ નહીં. એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાધનામાં જ નિમગ્ન રહેનારો એક નોખો વર્ગ નિર્માણ થયો. બ્રાહ્મણો એ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તોને ટેકા આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠેલો પુરોહિતવર્ગ નથી, પણ એક બુદ્ધિપ્રવાળુ શિષ્ટવર્ગ છે; અને પ્રજાનું ઉચ્ચતર જીવન ધડવાનું કામ તેને હસ્તક સોંપાયેલું છે. જે રાજાઓ આ વિદ્વાન ને વિદ્યારત બ્રાહ્મણોના આશ્રયદાતા બન્યા તે ક્ષત્રિયો હતા, ને તેઓ એ જમાનામાં રાજ્ય ચલાવતા. ક્ષત્રિય શબ્દ મૂળ ‘ક્ષત્ર’ (એટલે કે ‘રાજ્ય, અમલ’)માંથી આવેલો છે. વેદમાં, અવસ્તામાં, ને ધરાનના શિલાલેખોમાં એ એક જ અર્થમાં વપરાયેલો છે. આ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિવાયના બાકીના પ્રજાજનોને વૈશ્ય એટલે કે આમ: વર્ગમાં મૂકેલા હતા. આ વિભાગ મૂળ તો ધંધાને અનુસરીને પડેલો, પણ પાછળથી પેઢીઉતાર બની ગયો. સંહિતાના

* યજ્ઞદિ તે વિશો યથા પ્ર દેવ વરુણ વ્રતં મિનીમસિ યવિ યવિ । ઋ. ૧; ૨૫; ૧.

(હે વરુણ, અમે માણસો રોજરોજ તમારા જે કાંઈ નિયમોનો ભંગ કરીએ છીએ.....)

દાસીર્વિશઃ સૂર્યેણ સદ્ધાઃ । ઋ. ૨; ૧૧; ૪.

(હે ઇન્દ્ર, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વજ્ર વડે તમે દાસ લોકોને મારી નાખો.)

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा । ઋ. ૩; ૩૪; ૨.

(હે ઇન્દ્ર, તમે મનુષ્યલોકની તેમજ દેવલોકની પ્રજાના અગ્રેસર છો.)

अग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु । ઋ. ૪; ૬; ૭.

(મનુષ્યલોકમાં અગ્નિ દીપી ઊઠ્યો.)

કાળમાં અમુક ધંધા અમુક જ વર્ણના લોકો કરે એવી મર્યાદા નહોતી. માણસોની અભિરુચિ કેટલી વિવિધ હતી એનો ઉલ્લેખ કરતાં એક સૂક્તમાં કહેલું છે: “હું કવિ છું. મારા પિતા વૈદ્ય છે. મારી માતા દળનારી છે.”^૧ બ્રાહ્મણવર્ગની સત્તા વધતી જતી હતી એમ સૂચવનારાં વચ્ચેનો પણ મળી આવે છે: “જે રાજાને ઘેર બ્રાહ્મણ પહેલો આવે છે તે રાજા પોતાના ધરમાં શાંતિ ને સુખચેતની રહે છે; યજ્ઞનું અન્ન હમેશાં તેની પાસે પુષ્કળ આવે છે; તેને લોકો પોતાની મેળે નમન કરે છે.”^૨ જેઓ વિદ્યાના સંપાદન અને દાનનું કામ કરતા, જેઓ લડતા, ને જેઓ વેપારવણુજ કરતા, તે એક સમગ્ર સમાજનાં અંગરૂપ હતા. એક તરફ આ સમાજ, અને બીજી તરફ જિતાયેલા લોકો, એ બેની વચ્ચે ઘણો મોટો ગાળો હતો. જિતાયેલા લોકોના બે મોટા વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા: (૧) દ્રાવિડો, જેમાંથી શૂદ્રોનો ચોથો વર્ણ બન્યો; અને (૨) આદિવાસીઓ. આર્ય અને દ્રસ્યુનો જે ભેદ છે તે બે નોખી નોખી જાતિઓ વચ્ચેનો ભેદ છે; ને લોહી તથા આનુવંશિક સંસ્કારોના ફરકને લીધે પડેલો છે. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે જે આદિવાસીઓને ધર્મોત્તર કરાવીને આર્યોએ અપનાવી લીધા તે શૂદ્રો; ને જેમને ન અપનાવતાં અજગા રાખ્યા તે પંચમો.^૩ બીજા કેટલાક કહે છે કે આર્યો ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગમાં આવ્યા તે પહેલાંથી એમના સમાજમાં શૂદ્રોનો નોખો વર્ગ હતો. આ બે પ્રતિસ્પર્ધી કલ્પનાઓમાં કઈ ખરી, એ નક્કી કરવું સહેલું નથી.

વર્ણવ્યવસ્થા વસ્તુતઃ નથી આર્યોની કે નથી દ્રાવિડોની; પણ જે જમાનામાં જુદા જુદા જાતિસમૂહોને હળીમળીને રહેવું પડેલું તે જમાનાની જરૂરિયાત જોઈને દાખલ કરવામાં આવેલી. આજે એનું વલણ ભલે ગમે તેવું હોય, પણ એ યુગમાં તો એણે દેશને ઊગારેલો. આર્ય પ્રગ્નની જે સંસ્કૃતિ દેશના આદિવાસીઓની મોટી સંખ્યાના વહેમોમાં ભળી તેની સાથે એકાકાર થઈ જવાનો મોટો ભય રહેતો હતો, તે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવાનો એક જ રસ્તો આર્યોની પાસે હતો. અને તે એ કે સંસ્કાર અને લોહીના જે ભેદ મોજૂદ હોય તેને લોહાને પટે સખત બાંધી વજ્રલેપ જેવા કરવા. સમાજશરીરને સડતું ને મરણુ પામતું અટકાવવાને યોજેલા આ ઉપાયે છેવટે એ શરીરના વિકાસને પણ રૂંધ્યો,^૪ એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. પ્રગતિના જુવાળને લીધે જરૂર પડી

ત્યારે પણ એ બંધનોએ ઢીલાં પડવાનાં કશાં ચિહ્ન બતાવ્યાં નહીં. એમણે સમાજવ્યવસ્થાની રક્ષામાં ફાળો આપ્યો એ સાચું; પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં તેમણે મદદ કરી નહીં. પણ આને લીધે કંઈ આપણને વર્ણવ્યવસ્થાની મૂળ યોજનાને નિંદવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. ભિન્ન ભિન્ન લોહી ને સંસ્કારવાળી અનેક જુદી જુદી જાતિઓ લજ્જા વિના જોડાજોડ રહી શકી તે કેવળ આ વર્ણવ્યવસ્થાને જ પ્રતાપે. ખીજા દેશોની પ્રજાઓએ જિતાયેલા લોકોનું નિકંદન કાઢીને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના જે પ્રશ્નનો નિકાલ આણ્યો છે, તે પ્રશ્નને ભારતવર્ષે શાન્તિથી ઉકેલ્યો હતો. યુરોપની પ્રજાઓએ જ્યાં જ્યાં ખીજા પ્રજાને જીતી તાબે કરી છે ત્યાં બધે એ વિજિતોનું માનવી તરીકેનું ગૌરવ ભૂંસી નાખવાની, ને તેમના સ્વમાનનો નાશ કરવાની, પેરવી તેમણે કરી છે. પણ વર્ણવ્યવસ્થાને લીધે વેદકાળના ભારતવાસીઓ વિજેતા ને વિજિત બંને પ્રજાઓની અખંડિતતા તથા સ્વતંત્રતા જાળવી શક્યા હતા, ને તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સંપનો સંબંધ સ્થાપી શક્યા હતા.

૧૧. મરણોત્તર જીવન

વૈદિક આર્યોએ ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમનાં મન બળના ગર્વ ને વિજયના આનંદથી ભસ્ત હતાં. તેમને જીવન ને તેના આસ્વાદો ગમતા. એટલે મરણ પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે એ વિષયમાં એમણે ઝાઝો રસ લીધો નહોતો. જીવન એમને મન ઉજ્જવલ, આનંદમય, ને ચિડિયલ મનની ચિંતા ને જંજળોથી મુક્ત હતું. એમને મૃત્યુનો મોહ નહોતો. પોતાને તથા પોતાના વંશજોને સૌ શરદની આવરદા મળે એમ તેઓ ધૃષ્ટિતા.^૧ મરણ પછીના જીવનને વિષે તેમની પાસે ખાસ કંઈ કલ્પનાઓ કે સિદ્ધાન્તો નહોતાં. માત્ર ચિન્તનશીલ માણસો સ્વર્ગ ને નરકને વિષે કંઈક ઝાંખા, અસ્પષ્ટ ખ્યાલો બાંધે એ અનિવાર્ય હતું. પુનર્જન્મની વાત હજુ છેટે હતી. વૈદિક આર્યોનાં મનમાં ખાતરી હતી કે મરણ એ કંઈ સંસારની સમાપ્તિ નથી. જેમ રાત પછી દિવસ, તેમ મરણ પછી જીવન આવવાનું જ છે. જે મનુષ્યો એકવાર જન્મ્યાં છે તેનો સર્વથા નાશ કદી થવાનો નથી. તેઓ ક્યાંક ને ક્યાંક તો રહેવાનાં જ છે; જ્યાં યમનો અમલ ચાલે છે એવા આથમતા સૂર્યના રાજ્યમાં કદાચ રહેશે. માણસે હજુ, મોતની ભડકના

માર્ગા, યમને વેર વાળનારો બીણુ દેવ કદ્યો નહોતો. પરલોક પર રાજ્ય ચલાવવાને ત્યાં પ્રવેશ કરનાર પ્રથમ મર્ત્યો તે યમ અને યમી હતાં. માણસ મરે એટલે યમના રાજ્યમાં જાય છે એમ મનાય છે. યમે આપણે માટે એક જગા ખોળી કાઢી છે; ને એ ઘર આપણી પાસેથી છીનવવાની કોઈની મગદૂર નથી. શરીરનું ખોળિયું ફેંકી દીધા પછી આત્માને તેજસ્વી અશરીરી રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યાં યમ અને પિતૃઓ અમર બનીને રહે છે એવા દેવાના ધામમાં એ આત્મા જઈ પહોંચે છે. મૃતાત્માઓ એક નદી ને એક પુલ પાર કરીને આ સ્વર્ગમાં જાય છે એવી કલ્પના છે.^૧ દસમા મંડળના ૮૮ મા સૂક્તની ૧૫ મી ઋચ્યામાં પિતૃયાન અને દેવયાન એ બે માર્ગોનો નામનિર્દેશ છે.† પ્રેતલોક અને યજ્ઞ બેમાં ધુમાડો જુદી જુદી રીતે જાયે ચડે છે તે પરથી આ બે માર્ગોના ભેદ પડ્યા હોવા જોઈએ, એમ એક લેખકે કહ્યું છે. પણ એ ભેદ હજુ પૂરતો વિકાસ પામેલો દેખાતો નથી.

મૃતાત્માઓ સ્વર્ગમાં યમની સાથે રહે છે ને એનબાજી કરે છે. ત્યાં તેઓ આપણા જેવી જિંદગી ગાળે છે. પૃથ્વીના આનંદોનું પૂર્ણ ને તીવ્ર રૂપ તે સ્વર્ગના આનંદ છે. “જે માણસો દાન આપે છે તેમને આ તેજસ્વી વસ્તુઓ મળે છે; સ્વર્ગમાં તેમને માટે સૂર્યો છે; તેમને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની આવરદા લંબાય છે.”^૨ મરણોત્તર જીવનના વેદમાં આપેલા ચિતારોમાં વિપય-સુખનું વર્ણન ઘણું છે, એ વાત પર કેટલીકવાર ભાર દઈ, તેની ટીકા કરવામાં આવે છે. પણ ડૉયસન કહે છે તેમ, “ઈસુએ પણ સ્વર્ગના રાજ્યને ઉત્સવના સંમેલનરૂપે ચીતર્યું છે, ને ત્યાં માણસો ભોજન^૩ ને સુરાપાન^૪ કરે છે એમ કહ્યું છે. ઝાન્ટે અને મિલટનથી પણ સ્વર્ગલોકના ચિતારો આપવાને ઇહ-લોકના સર્વ રંગો ઉપયોગમાં લીધા વિના રહેવાતું નથી.”^૫ દેવો સોમપાનને પ્રતાપે અમર બનતા મનાય છે. દેવો જેવા બનવું એ મનુષ્યના પુરુષાર્થનું ધ્યેય ગણાય છે. કેમકે દેવદેવીઓ સ્વર્ગમાં રહી શુદ્ધ, નિર્ભેજ સુખ ભોગવે છે. તેમને ભૂખતરસ લાગતી નથી. દેવો સ્ત્રી પરણતા નથી, તેમ દેવીઓ પતિને

† દ્વે સ્મૃતી અશ્વઞવં પિતૃણામહં દેવાનામુત મર્ત્યાનામ્ ।

(અમે માણસોને મર્ત્યા પછી બે માર્ગે જતા સાંભળ્યા છે — એક પિતૃઓને માર્ગે; ને બીજે દેવોને.)

કન્યાદાનમાં અપાતી નથી. પરલોકનાં જે આદર્શભૂત વર્ણુનો આપેલાં છે તેમાં ઇલ્લોક ને મરણ પછી મળનારો પરલોક એ બેના જીવન વચ્ચેનો ભેદ દેખાઈ આવે છે. સુખી દેવો સદાકાળ જીવે છે. આપણે તો એમની આગળ એક દિવસનાં આળક છીએ. જ્યાં યમનું રાજ્ય ચાલે છે તે સ્વર્ગમાં દેવો સુખ ભોગવે છે. આ પૃથ્વી પર આપણે લલાટે તો દુઃખ જ ભોગવવાનું લખાયેલું છે. સારે આપણે અમરપણું મેળવવાને શું કરવું ? આપણે દેવોને રીઝવવા સારુ યત્ન કરવા રહ્યા; કેમકે જેઓ દેવોથી ડરીને ચાલે છે તેમને સ્વર્ગમાંથી અમરત્વની ભેટ મળે છે. દેવોની ઉપાસના કરનાર સદાચારી માણસ અમર બને છે. “ હે અગ્નિ, તમને પ્રસન્ન કરનાર માણસ સ્વર્ગમાં ચંદ્ર બને છે. ”^૧ એક સવાલ તે વેળાએ પણ ઊઠે છે: એ માણસ ચંદ્ર બને છે કે ચંદ્ર જેવો બને છે ? સાચણ એનો ખુલાસો આપતાં લખે છે : “ તે ચંદ્રના જેવો, સર્વને આલ્લાદ આપનાર, બને છે. ”^૨ બીજા કહે છે કે એ ચંદ્ર જ બને છે.^૩ મરણ પછી માણસ પોતાના પિતૃઓને મળી શકે છે એમ વૈદિક આર્યો માનતા, એવું સૂચવનારાં વચનો પણ છે.^૪

આપણે દેવોની ઉપાસના ન કરીએ તો શું થાય, એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમ સ્વર્ગ છે તેમ તેનાથી ઊલટું નરક — એટલે કે દુરાચારી, પાપંડી, દેવોને ન માનનારા, લોકો માટેનું નોખું સ્થાન — છે ખરું ? સ્વર્ગ માત્ર પુણ્યશાળી ને સદાચારી લોકોને માટે હોય, તો દુષ્ટ માનસવાળા માણસો તો મૃત્યુ વેળાએ સાવ નાશ પણ ન પામે તેમ સ્વર્ગે પણ ન જઈ શકે એવી તેમની સ્થિતિ થાય. એટલે નરક જરૂરનું મનાય છે. પાપકર્મ કરનારને વરુણ અંધારા ગર્તમાં નાખે છે, ને ત્યાંથી તે માણસ કદી પાછો ફરી શક્તો નથી, એમ કહેલું છે. એક સૂક્તમાં એવી પ્રાર્થના કરી છે : “ હે ઈન્દ્ર, જે માણસ અમને ઈગ્ન કરે છે તેને તમે નીચલા અંધકારમાં પહોંચાડો. ”^૫ આ અંધારા ગભીર સ્થાનમાં પડી અલોપ થઈ જવું એ સજ્ન દુરાચારીને માટે નિર્મંલી હોય એમ દેખાય છે. પાછળનાં પુરાણોમાં નરક ને તેની યાતનાઓનાં જેવાં બેદૃઢાં વર્ણુનો ઉપજાવી કાઢેલાં છે તેવાં વર્ણુન વેદમાં મળતાં નથી. સદાચારીને સ્વર્ગવાસ, ને દુરાચારીને નરકવાસ, એ નિયમ છે. પુણ્ય કરવાથી પુરસ્કાર, ને પાપ કરવાથી સજ્ન, મળે છે. અજ્ઞાન માણસો મૃત્યુ પછી ઘોર અંધકારથી છવાયેલા જે આનંદ વિનાના લોકમાં જાય છે તે લોક તે

આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે ભૂલોક જ છે, એવો ડોયસનનો મત છે; પણ હું એમ માનતો નથી. સંસારનો એટલે કે ભવચક્રનો, અથવા સુખની ન્યૂનાધિક કક્ષાઓનો, ખ્યાલ હજુ પેદા થયેલો જેવામાં નથી આવતો. ઋગ્વેદની એક ઋચ્યામાં કહ્યું છે : “ તેને કરવાનું કામ તે કરી રહે છે ને ધરડો થાય છે ત્યારે તે આ લોકમાંથી ચાલ્યો જાય છે; અહીંથી ગયા પછી તે ફરી એકવાર જન્મે છે; એ એનો ત્રીજો જન્મ છે.” દરેક માણસને ત્રણ જન્મ હોય છે, એવો જે સિદ્ધાન્ત વેદમાં છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે. એ ત્રણ જન્મ તે આ : પહેલો માની કૃષે બાળક તરીકે થતો; બીજો આત્મજ્ઞાનના શિક્ષણ વડે થતો; ને ત્રીજો મરણ પછી થતો. આત્મા વડે જ માણસ જીવતો ગણાય છે, ને એ આત્મા ગતિમાન છે, એવી માન્યતા આપણને જેવા મળે છે.^૧ દસમા મંડળના ૫૮ માં સૂક્તમાં બેલાન દેખાતા માણસના આત્માને વૃક્ષો, આકાશ ને સૂરજમાંથી પાછો આવવાનું કહેલું છે. અમુક અસાધારણ અવસ્થામાં આત્મા શરીરથી વિખૂટો પડીને બહાર જઈ શકે છે એમ મનાતું દેખાય છે. છતાં આ બધા પરથી એમ પુરવાર નથી થતું કે વૈદિક આર્યો યુનર્જનમની કલ્પનાથી વાકેફ હતા.

૧૨. ઉપસંહાર

સંહિતાનાં સૂક્તો એ પાછળના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. એ સૂક્તોમાં જે કર્મકાંડના વિધિઓનાં સૂચનો છે તેના પર બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ભાર દીધેલો છે; જ્યારે એમાંના તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વચર્યાના ઉલ્લેખોને ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધા છે ને એ દિશામાં આગળ પ્રયાણ કર્યું છે. ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ એ વરુણોપાસનાનું જ ઉચ્ચતર રૂપ છે. કર્મનો મહાસિદ્ધાન્ત હજુ ઋતરૂપે બાલ્યાવસ્થામાં છે. સમુદ્રના પાણી પર તરતા દિરણ્યગર્ભની કલ્પનાના તર્કશુદ્ધ વિકાસમાંથી જ, પુરુષ ને પ્રકૃતિના ભેદવાળું દૈતવાદી સાંખ્ય દર્શન પેદા થયેલું છે. યજ્ઞ કરવાથી કે વેદમન્ત્રો ગાવાથી કે સોમરસના પાનથી ઉન્માદ કે અભાનોર્મિની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને એવી સ્થિતિમાં આપણે સ્વર્ગની ભવ્યતાઓ નિહાળી શકીએ છીએ, એવાં જે વર્ણનો આવે છે તે આપણને યોગની સમાધિની અમુક અવસ્થાઓનું સ્મરણ કરાવે છે, જેમાં યોગીને અવાજો સંભળાય છે ને અદૌકિક દૃશ્યો દેખાય છે.

ખંડ ૨ : અથર્વવેદ અને બ્રાહ્મણો

અથર્વવેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ — સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ — અથર્વવેદનો અતિ-પ્રાચીન ને અણઘડ ધર્મ — જાદુ અને ગૂઢવાદ — યજુર્વેદ — બ્રાહ્મણો — તેમાંનો યજ્ઞ અને સ્તુતિનો ધર્મ — પુરોહિતનું પ્રાબલ્ય — વેદનું પ્રામાણ્ય — સૃષ્ટિવિજ્ઞાન — નીતિનિયમ અને સહાચાર — વર્ણવ્યવસ્થા — મરણોત્તર જીવન.

૧. અથર્વવેદ

“ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનું અતિશય ગોટાળાવાળું રૂપ; આગલા યુગનાં દેવદેવીઓમાં સેળમેળ ને અંધાધૂંધી; નવા, અને હવે પૂરા થયેલા, દેવમંડળમાં એ સર્વનો સમાવેશ; વિચિત્ર દેવોનો નવો પ્રવેશ; ધોર યાતનાવાળા નરકની હસ્તીનો સ્વીકાર; ઘણાં દેવદેવીને બદલે, સર્વ દેવોના તેમજ પ્રકૃતિના પણ પ્રતિનિધિરૂપ એક દેવની સ્થાપના; જનજનમારણ આદિ બૂરાં કામો માટે અભિચારના મન્ત્રો, ને સારાં કામો માટે શુભ મન્ત્રો; ‘જેને હું ધિક્કારું છું ને જેઓ મને ધિક્કારે છે’ તેમની સામે શાપના મન્ત્રો; સંતતિ મેળવવા માટે, આવરદા લંબાવવા માટે, કૂડા જાદુનું નિવારણ કરવા માટે, ઝેર અને બીજા રોગ સામે સાવચેતી માટે, જાદુ ને મંતરજંતર; યજ્ઞના ‘ઉચ્છિષ્ટ’ને દેવપદે પહોંચાડવાથી સૂચિત થતા કર્મકાંડ વિષેના આદરનો, ગતિમાત્રને રૂંધે એટલી હદ સુધીનો, અતિરેક; સાપ, રોગ, નિદ્રા, કાલ, અને તારાઓની સ્તુતિઓ; મન્ત્રો વડે પુરોહિતને હેરાન કરનાર સામે અભિશાપનાં વચનો;”^૧
— ઋગ્વેદના પદન પછી અથર્વવેદ વાંચીએ એનાથી મન પર પડતી છાપનો ચિતાર સંક્ષેપમાં ઉપર આપ્યો છે.^૧ ઋગ્વેદમાં પણ મંતરજંતર, જાદુ, જનજનમારણ, ને અભિચારનાં વચનો, તથા જડ નિર્જીવ વસ્તુઓ, અસુરો ને રાક્ષસોની સ્તુતિનાં સૂક્તો, જેવા તો મળે છે. ઘરમાં સૂતેલાં માણસોને ધારણ^૨

નાખવાના ચોરના મન્ત્રો, ભૂતપ્રેત આદિને સ્ત્રીઓની કસુવાવડ કરાવતાં રોકવાના મન્ત્રો,^૧ અને રોગ કાઢવાના મન્ત્રો^૨ પણ તેમાં મળી આવે છે. આમ ઋગ્વેદના કાળમાં જાદુ, જંતરમંતર ને અભિચાર ચાલતા ખરા; પણ વૈદિક ઋષિઓએ તેને ઉત્તેજન કે માન્યતા આપ્યાં નહોતાં. ઋગ્વેદમાં એ વસ્તુઓના છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો આવે છે તે જાણે પાછળથી ઉમેરેલા હોય એવા દેખાય છે; જ્યારે અથર્વવેદમાં તો મુખ્ય વિષય જ એ છે.

અથર્વવેદનો જે વિચિત્ર ધર્મ છે તે ઋગ્વેદના ધર્મ કરતાં જૂનો છે, એ વિષે શંકા નથી; માત્ર અથર્વવેદની સંહિતા પાછળથી રચાયેલી. વૈદિક આર્યો જેમ હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા તેમ તેમને જંગલી, અસંસ્કારી ને અણસુધરેલી જાતિઓનો ભેટો થયો. એ જાતિઓ સાપ અને નાગ, વૃક્ષ અને પાષાણને પૂજનારી હતી. કાંઈ પણ સમાજને અસંસ્કૃત ને અર્ધસંસ્કૃત પ્રજાસમૂહોની વચ્ચે રહીને પણ પોતાની પ્રગતિશીલ સુધારાની સ્થિતિ ટકાવી રાખવી હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે. તેણે નવી સ્થિતિને પહોંચી વળવા કાં તો એ પ્રજાઓને જીતી તાબે કરવી રહી, અથવા તેમને પોતાની સંસ્કૃતિનાં મૂળતત્ત્વો શીખવવાં રહ્યાં. આપણી આગળ ત્રણ જ રસ્તા ખુલ્લા હોય છે — કાં તો જંગલી પડોશીઓનું નિકંદન કાઢવું; અથવા તેમને પોતાના પરિવારમાં સમાવી લઈ સંસ્કારની ઊંચી કક્ષાએ ચડાવવા; અથવા તો તેઓ આપણા પર મોટો હલ્લો લાવી પોતાની વિશાળ સંખ્યામાં આપણી નાની સંખ્યાને ડુબાડી દે તે સહન કરવું. આર્યોને માટે પહેલો રસ્તો અશક્ય હતો, કેમકે તેમની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી હતી. ઊંચા ખવાસ અને સંસ્કારનું અભિમાન તેમને ત્રીજો રસ્તો લેતાં રોકતું હતું. એટલે માત્ર બીજો રસ્તો જ તેમને માટે ખુલ્લો હતો; તે તેમણે સ્વીકાર્યો. ઋગ્વેદમાં ગૌરવર્ણ આર્યો ને કાળી ચામડીવાળા દસ્યુઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનો યુગ વર્ણવ્યો છે. એ સંઘર્ષને ભારતીય પુરાણકથાઓએ દેવાસુરસંગ્રામનું રૂપ આપ્યું છે. અથર્વવેદમાં જે યુગનો ચિતાર આપ્યો છે તે યુગમાં એ સંઘર્ષ શમી ગયો છે, ને એ કામો માંહોમાંહે આપલે કરીને સંપત્તી રહેવા મથે છે. આ બાંધછોડની વૃત્તિને લીધે આદિવાસી લોકોનો ધર્મ તો ઉન્નત થયો; પણ વૈદિક ધર્મમાં જાદુ, જંતરમંતર ને અભિચાર દાખલ થવાથી તેની અવનતિ થવા પામી. ભૂત પ્રેત પિશાચ, તારા, વૃક્ષો ને પર્વતોની

પૂજા, તથા જંગલવાસી કોમોના બીજા વહેમો વૈદિક ધર્મમાં ધૂસી ગયાં. વૈદિક આર્યોએ અણસુધરેલા લોકોને કેળવવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તેને પેરિણામે, તેઓ પોતે જે આદર્શ ફેલાવવા મથતા હતા તે આદર્શમાં જ સડો પેડો. અથર્વવેદના મન્ત્રસંચયના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં બ્લૂમફીલ્ડ કહે છે : “ જારણ મારણ વશીકરણ વગેરે અભિચારો પણ હિંદુ ધર્મનું અંગ છે. તે પવિત્રમાં પવિત્ર વૈદિક વિધિઓની અંદર ધૂસી ગયેલા, ને તેમાં ઊંડા ઊતરીને ભળી ગયા હતા. લોકપ્રિય ધર્મ અને વહેમનો વિશાળ પ્રવાહ, અગણિત વહેણોમાં થઈને, બ્રાહ્મણ પુરોહિતોએ ઉપદેશેલા ધર્મમાં ભળી ગયો હતો. અને એમ માની શકાય કે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓની આસપાસ લૌકિક માન્યતાઓના જે થર ઘાડા જામી ગયા હતા તે થરને ખસેડી પોતાના મૂળ ધર્મને શુદ્ધ બનાવવાનું કામ કરવાની શક્તિ એ પુરોહિતોમાં રહી નહોતી; એટલું જ નહીં પણ એમ કરવામાં એમને પોતાનો લાભ દેખાયો હોય એ પણ જરાયે સંભવિત નથી. ”^૧ દુનિયાના નબળા લોકો સખળા ઉપર કેવાં વેર વાળી શકે છે તેનો આ નમૂનો છે. હિંદુ ધર્મ શંભુમેળા જેવો કેમ છે તેનો ખુલાસો અહીં મળે છે. જંગલી વહેમોની ભમતી કલ્પનાઓથી માંડીને ગગનગામી વિચારોના ઊંચામાં ઊંચા જ્ઞાનદર્શન લગીની, વિચાર અને માન્યતાની, સર્વ વચલી કક્ષાઓને તેણે પોતામાં સમાવી લીધેલી છે. આર્યધર્મ છેક આરંભથી પોતાનો વિસ્તાર વધારતો હતો; સાથે પોતાનો વિકાસ પણ સાધતો હતો, અને સહિષ્ણુ હતો. તેના વિકાસ દરમ્યાન તેને જે નવી શક્તિઓ મળતી ગઈ તેને અનુકૂળતા કરી આપી તેનો તે પોતાના દેહમાં સમાસ કરતો ગયો. આમાં આપણે એની સાચી નમ્રતા ને સહૃદયતા જોઈ શકીએ છીએ. નીચલી કાટિના ધર્મો પ્રત્યે આંખ મીચી, તેમની જોડે લડી, તેમનું નિકંદન કાઢવાનું હિંદીઓને રુચું નહીં. પોતાનો ધર્મ એ જ એકમાત્ર સાચો ધર્મ છે, એવો ધર્માન્ધપણાનો ગર્વ તેમનામાં હતો નહીં. કોઈ દેવ મનુષ્યના મનને અમુક રીતે સન્તોષ આપતો હોય, તો તે એક પ્રકારનું સત્ય છે. સંપૂર્ણ સત્ય કોઈના હાથમાં આવી શકે એમ નથી. તે ક્રમે ક્રમે, અંશતઃ, અને અમુક સમય પૂરતું જ, પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ એ લોકો ભૂલી ગયા કે અસહિષ્ણુતા એ પણ કેટલીકવાર સદ્ગુણ થઈ પડે છે. ‘ જોડું નાણું સાચા નાણાને ચલણમાંથી હાંકી કાઢે છે, ’ એ પ્રકારનો નિયમ જેમ અર્થશાસ્ત્રમાં છે તેમ ધર્મમાં પણ

છે. જ્યારે આર્ય અને અનાર્ય ધર્મ — એક સંસ્કારી ને બીજો અસંસ્કારી, એક સારો ને બીજો ખૂરો — ભેગા થયા ત્યારે સારાને ચલણમાંથી હાંકી કાઢવાનું વલણ ખૂરાએ બતાવ્યું.

૨. અથર્વવેદના દેવો

અથર્વવેદનો ધર્મ તે અતિપ્રાચીન, અર્ધસંસ્કૃત મનુષ્યનો ધર્મ છે. એવા માણસને જગત આકાર વિનાનાં ભૂતપ્રેત અને વિનાશકારી સત્ત્વોથી ભરેલું લાગે છે. પોતે કુદરતનાં બળોની સામે અસહાય છે, ને પોતાનું જીવન પગલે પગલે મોતના પંગમમાં સપડાવાનો ભય હોઈ મોત ક્યારે આવી પડશે એની ખબર પડતી નથી, — એવું ભાન તેને થાય છે ત્યારે તે મૃત્યુ ને વ્યાધિ, અનાવૃષ્ટિ ને ધરતીકંપ એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં પોતાની કલ્પનાના ઘોડાને દોડાવી મૂકે છે. તેની નજરે આખું જગત ભૂતપ્રેત ને દેવદેવીઓથી ભરેલું દેખાય છે; અને જગત પર જે આક્રમો ને ઉત્પાતો આવી પડે છે તે બધાં એ અસંતુષ્ટ સત્ત્વોએ નાખેલાં છે એમ જ તે માને છે. માણસ માંદો પડે ત્યારે વૈદને નહીં પણ ભુવાને બોલાવવામાં આવે છે; ને ભુવો દરદીનો વળગાડ કાઢવા મંતરજંતર, દોરાધાગા વગેરે કરે છે.^૧ લયંકર શક્તિઓને તો માણસનું કે જનવરનું લોહી રેડીને આપેલા અલ્પિદાનથી જ શાન્ત પાડી શકાતી. માણસના મનમાં રહેલી મોતની બીક વહેમને માટે દરવાજા મોકળા મૂકી દીધા. શ્રીમતી રેંગોઝીન લખે છે: “ઋગ્વેદના ઋષિઓ તેજસ્વી, પ્રસન્ન ને કલ્યાણકારી દેવમંડળની, વિશ્વાસ અને આભારપૂર્વક, સ્તુતિ કરતા. જાણે એ દેવમંડળના વિરોધી દળરૂપે આપણે અથર્વવેદમાં વિચિત્ર ને અણગમે ઉપજાવે એવો, ભૂંડી કિકિયારી પાડનારો, અસુરવર્ગ જોઈએ છીએ; અને તે માણસોનાં મનમાં ઉપજાવે છે તેવા ભય ને થથરાટ આર્યોની કલ્પનામાંથી તો કદી નીપજ્યા નથી.”^૨ અથર્વવેદનો ધર્મ એ આર્ય ને અનાર્ય આદર્શોનું સંમિશ્રણ છે. ઋગ્વેદ ને અથર્વવેદની ભાવનાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતાં બ્હીટનીએ લખ્યું છે: “ઋગ્વેદમાં દેવની ઉપાસના કરતી વેળા મનુષ્યના મનમાં પૂજ્યભાવમિશ્રિત ભય ઊપજતો ખરો, પણ સાથે પ્રેમ ને વિશ્વાસ પણ ઊપજતા. તેમની જે ઉપાસના કરવામાં આવતી તેને લીધે ઉપાસકનું મન પણ ઉન્નત બનતું. ‘રાક્ષસ’ એ સામાન્ય નામે

ઓળખાતા દાનવો અસુરો વગેરે ત્રાસજનક હતા; તેમને દેવો મનુષ્યોથી છેટા રાખતા ને તેમનો સંહાર કરતા. અર્થવેદના દેવો વિષે મનુષ્યો એક પ્રકારનો દારુણુ ભય સેવે છે; અને એ શક્તિઓનો કોપ ટાળવો જોઈએ, ને તેમની કૃપા મેળવવા મથવું જોઈએ, એમ માને છે. અર્થવેદમાં અનેક વર્ગ અને દરજ્જાવાળી, ભૂત પ્રેત પિશાચ અસુર આદિની મોટી સેનાનાં નામો આવે છે. તેમને સીધું સંબોધન કરીને તેમની સ્તુતિ કરેલી છે; અને તેમને રીઝવવા માટે, ને હાનિ કરતાં રોકાઈ જવા સમજાવવા માટે પગે પડીને વીનવેલાં છે. ઋગ્વેદના મન્ત્રો (ઋચાઓ) ભક્તિનાં સાધન છે; અર્થવેદમાં તે વહેમનાં સાધન બની ગયાં છે. જૂના વખતમાં મનુષ્યો વિષે દેવાનાં મનમાં જે સદ્ભાવ હતો તેનાથી પ્રેરાઈને તેઓ મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની ભેટો આપતા. હવે અર્થવેદના મન્ત્રો ઉચ્ચારીને દેવાના હાથમાંથી, તેમની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ, ભેટ પરાણે પડાવવામાં આવે છે; અથવા તો મંત્રમાં રહેલી ચમત્કારિક શક્તિને લીધે જ તેનો ઉચ્ચાર કરનારની ઈચ્છાઓ તૃપ્ત થાય છે. અર્થવેદમાં જે મંતરજંતર ધણા મોટા પ્રમાણમાં છે તે એની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશેષતા છે. એ મન્ત્રો કાં તો લાભ મેળવવા માગનાર પોતે બોલે છે, અથવા તો અભિચારપ્રયોગમાં કુશળ એવો કોઈ માનત્રિક કે ભુવો તેની વતી બોલે છે. એમ કરીને હરેક જાતના લાભ મેળવવાનો ને જાતજાતની ધારણાઓ પાર પાડવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે..... અર્થવેદના કેટલાક મન્ત્રોમાં કોઈ એક જ વિધિ કે ક્રિયા લઈ તેની સ્તુતિ કરેલી છે; ઋગ્વેદનાં પવમાન સૂક્તોમાં સોમની સ્તુતિ કરેલી છે એને લગભગ મળતો સૂર આમાં છે. ચિન્તનથી ભરેલાં ને તત્ત્વદર્શનની ઝંખના દર્શાવનારાં સૂક્તોની પણ ખોટ નથી. પણ પ્રથમ વેદની પછીના યુગોમાં હિંદુ ધર્મનો જે વિકાસ થવા પામેલો તેનો વિચાર કરતાં, અર્થવેદમાં આ ખીજા પ્રકારનાં સૂક્તોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાની અપેક્ષા સહેજે રખાય. પણ એ સંખ્યા એટલી મોટી વસ્તુતઃ નથી. મુખ્યત્વે એમ દેખાય છે કે અર્થવેદ એ પુરોહિતોએ રચેલો ને પ્રવર્તાવેલો ધર્મ નહીં, પણ લોકોમાં અનાયાસે પ્રચલિત એવો ધર્મ હતો. અને વેદકાળથી આધુનિક યુગ સુધીના સંક્રમણનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો, અર્થવેદનો ધર્મ એ બ્રાહ્મણવર્ગના ભવ્ય અદ્વૈતબ્રહ્મવાદનું નહીં, પણ અજ્ઞાન જનસમૂહનાં બેહૂદાં મૂર્તિપૂજાઓ ને વહેમોનું, પૂર્વરૂપ છે.”^૧ જંતર-

મંતર અને અભિચારપ્રયોગ પર બાળકના જેવો વિશ્વાસ રાખનારો, ને જાદુથી ભરેલો, ધર્મ આ કાળમાં શુદ્ધતર વેદધર્મને ખસેડી તેનું સ્થાન લે છે. ભૂતપ્રેતને ભગાડનારા ને અંકુશમાં રાખનારા માન્ત્રિકો ને ભુવા સમાજમાં શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કરે છે. તપ વડે કુદરત પર કાબુ મેળવનાર મોટા તપસ્વીઓનાં દૃષ્ટાન્તો આપણે સાંભળીએ છીએ. તેઓ પોતાની કઠોર તપસ્યા વડે કુદરતનાં બળોને પોતાના તાબામાં આણે છે. દેહદંડન કરીને અભાનોર્મિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ વાત એ કાળમાં સારી પેઠે જાણીતી હતી. માણસ જાદુના ગુપ્ત સામર્થ્ય વડે દૈવી શક્તિમાં હિરસો મેળવી શકે છે. જાદુ ને જંતરમંતરમાં પાવરધા માણસોને વૈદિક ઋષિઓએ સત્કાર્યા, ને એમના ધંધાને ગૌરવ આપ્યું; તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાદુ અને ધર્મશાસ્ત્રકાર બે વચ્ચે થોડા જ વખતમાં લોકોનાં મનમાં સંભ્રમ પેદા થયો. પંચામિની વચ્ચોવચ એસવું, એક પગે ઊભા રહેવું, એક હાથ માથા ઉપર ઊંચો કરી રાખવો, એ વસ્તુઓ સાધારણ થઈ પડી; અને લોકો એ બધું દેહદંડન કુદરતનાં બળો પર હુકમ ચલાવવા માટે ને દેવો પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવવા માટે કરતા થઈ ગયા.

ભારતવર્ષના વહેમી પ્રજાસમૂહોમાં કેવી અસુરપૂજા ને મેલી વિદ્યા ચાલતી તેનો ખ્યાલ અથર્વવેદ આપણને આપે છે એ ખરું; પણ કેટલાક વિષયોમાં તે ઋગ્વેદ કરતાં આગળ વધેલો છે, ને તેના કેટલાક અંશો ઉપનિષદો ને બ્રાહ્મણોને મળતા આવે છે. એમાં કાળ (સમય), કામ (પ્રાણ), અને સ્કંભ (આધાર) ની સ્તુતિ કરેલી છે. એ સહુમાં મોટો સ્કંભ છે. તે પરમ ને અન્તિમ તત્ત્વ છે. તેને પ્રજાપતિ, પુરુષ, બ્રહ્મ એમાંથી ગમે તે નામે ઓળખવામાં આવે છે. દિશ્, કાલ, દેવો, વેદો, અને નૈતિક શક્તિઓ એ બધું સ્કંભમાં સમાઈ ગયેલું છે.^૧ રુદ્ર પશુનો દેવ છે; અને વેદકાળનો ધર્મ તથા પાછળની શિવપૂજા એ બેનું અનુસંધાન કરનારી કડીરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં ‘શિવ’નો અર્થ શુભ અથવા મંગલ એટલો જ થાય છે; ત્યાં એ દેવના નામનો સૂચક નથી. ઋગ્વેદમાં રુદ્ર એ પશુઓનો નાશ કરનાર ત્રાસદાયક દેવ છે.^૨ અથર્વવેદમાં તે પશુઓનો રક્ષક ને સ્વામી — પશુપતિ — છે. પ્રાણ ને પ્રકૃતિમાં ચૈતન્ય પૂરનાર તત્ત્વ કહીને તેની સ્તુતિ કરેલી છે.^૩ ભારતવર્ષની પાછળની અધ્યાત્મવિદ્યામાં પ્રાણોપાસના ને પ્રાણનિયમનને જે મહત્ત્વનું સ્થાન આપાયું

છે તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. ઋગ્વેદમાં જે બ્રાહ્મણો ઉલ્લેખ છે તેનું જ કદાચ આ વિકાસ પામેલું રૂપ હોય. ઋગ્વેદમાં દેવ અને દેવીઓ બંને હતાં ખરાં, પણ દેવો વધારે આગળપડતા હતા. અથર્વવેદમાં એ ક્રમ ઊલટો થઈ ગય છે. તાન્ત્રિક દર્શનોમાં સ્ત્રીનું તત્ત્વને પાયારૂપ ગણ્યું છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અથર્વવેદમાં ગાયત્રી પવિત્રતા સ્વીકારી છે, અને બ્રહ્મલોકનો નામનિર્દેશ કરેલો છે.^૧ નરકને ‘નરક’ એ ઘટતે નામે ઓળખવામાં આવે છે. ભીષણ ત્રાસ અને યાતનાઓથી ભરેલું નરક લોકોને ઠીકઠીક પરિચિત હોય એમ લાગે છે.^૨

અથર્વવેદના જાદુવાળા ભાગ ઉપર પણ આર્યોની અસર પડેલી દેખાઈ આવે છે. જાદુ માનવો ને ચલાવવો જ હોય, તો એથી પછીનું સારામાં સારું પગલું એ છે કે એ જાદુને શુદ્ધતર બનાવવો. એટલે ખરાબ જાદુને નિંદેલો છે, ને સારા જાદુને ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઘણા અભિચારપ્રયોગો કુટુંબ અને ગામના જીવનમાં મેળ અને એકરાગને ઉત્તેજન આપનારા છે. ભારતવર્ષના જે ભાગોમાં આર્યોની અસર પહોંચી નથી તેમાં ટકી રહેલા જંગલી ને પશુહિંસાવાળા યજ્ઞોને નિંદા છે. અથર્વવેદનું જૂનું નામ હતું ‘અથર્વાગિરસ’. તે બતાવે છે કે એમાં બે જુદાજુદા થર હતા — એક અથર્વનૃતો, ને બીજો અંગિરસનો. અથર્વનૃવાળા ભાગનો સંબંધ રોગોપચાર માટે કરાતા શુભ પ્રયોગો સાથે હતો.^૩ એથી ઊલટા, મેલા પ્રયોગો તે અંગિરસ શાખાના હતા. પહેલો ભાગ તે વૈદક, ને બીજો તે જંતરમંતર છે; અને એ બે ભાગ સેળમેળ થઈ ગયેલા છે.

અથર્વવેદ એ આટલી બધી માંડવાળનું પરિણામ હોઈ, તેને વેદ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવતાં સારી પેઢે મુસીબત પડી હતી.^૪ તેના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાતું, કેમકે જાદુ ને જંતરમંતર એ તેનું મુખ્ય અંગ હતું. તેણે હિંદુસ્તાનમાં નિરાશાવાદની વૃત્તિ વધવામાં ફાળો આપ્યો. માણસો અસુરો ને ભૂતપ્રેત પર આસ્થા રાખે ને છતાં જીવનનો આનંદ ટકાવી શકે એમ બને નહીં. માણસને પોતાની આસપાસ રાક્ષસો જ દેખાયાં કરે તો તે નિંદગીથી થથરે. અથર્વવેદને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે તેણે હિંદુસ્તાનમાં વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે રસ્તો તૈયાર કરવામાં મદદ કરી હતી.

૩. યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણો

તત્ત્વચિન્તનના ઇતિહાસમાં સર્જન અને સમીક્ષાના યુગ એક પછી એક

વારાહરતી આવ્યાં કરે છે. ઊંડી ને જ્વલંત શ્રદ્ધાના યુગો પછી શુષ્કતા ને કૃત્રિમતાના યુગ આવે છે. આપણે ઋગ્વેદ છોડીને યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા બ્રાહ્મણો પર આવીએ છીએ ત્યાં વાતાવરણ બદલાયેલું લાગે છે. ઋગ્વેદની સ્ફૂર્તિ ને સાદાઈને બદલે આ પછીના ગ્રંથોમાં ભાવહીનતા ને કૃત્રિમતા દેખા દે છે. ધર્મના પ્રાણરૂપ એવી જે હૃદયની ભાવના, તે એમાં ગૌણ સ્થાન લે છે; ને ધર્મના બાહ્ય કલેવરને તથા કર્મકાંડને ભારે મહત્ત્વ મળે છે. સ્તોત્ર-સંચયોની જરૂર જણાય છે. સામાજિક પ્રાર્થના કરવાનો ને તેમાં વેદમન્ત્રો ગાવાનો રિવાજ પડે છે. ઋગ્વેદમાંથી સૂક્તો લઈ તેને યજ્ઞના કામમાં અનુકૂળ પડે એવે ક્રમે ગોઠવવામાં આવે છે. પુરોહિત કર્તાહર્તા બને છે. યજ્ઞની વેદી રચવાની હોય કે એવા બીજા પ્રસંગો હોય ત્યારે ઉચ્ચારવાના ખાસ મન્ત્રો યજુર્વેદમાં આપેલા છે; અને સામવેદમાં યજ્ઞ વેળાએ ગાવાનાં ગાન આપેલાં છે. આ બે વેદની ચર્ચા બ્રાહ્મણોની સાથે કરી શકાય એમ છે, કેમકે એ બંધામાં યજ્ઞના વિધિઓની ને યજ્ઞ વેળા બોલવાના મન્ત્રોની જ ચર્ચા કરેલી છે. યજુર્વેદનો ધર્મ એ યજ્ઞયાગથી ભરેલો યાત્રિક કર્મકાંડ છે. ઋગ્વિજ્ઞે ને પુરોહિતોનું મોટું ટોળું બાહ્ય વિધિઓની વિશાળ ને અટપટી યોજના ચલાવે છે. એ વિધિઓમાં ઘણું રહસ્ય હોઈ તે મહત્ત્વના છે એમ માનવામાં આવે છે, ને તેની ઝીણામાં ઝીણી વીગતને ભારેમાં ભારે વજન અપાય છે. યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડના આવા ગુંગળાવનારા વાતાવરણમાં સાચી ધાર્મિક ભાવના ટકી શકી નહીં. આદર્શની પૂજા, ને પાપનું ભાન, એ બે લક્ષણવાળી ધાર્મિક ભાવનાનો આ યુગમાં અભાવ દેખાય છે. પ્રત્યેક સ્તુતિવચનની સાથે અમુક વિધિ જોડેલો હોય છે, અને તેનું ધ્યેય કંઈક અર્થલાભ સાધવાનું હોય છે. યજુર્વેદના મન્ત્રો સંસારની વસ્તુઓ મેળવવા માટે કરેલી નજીવી વિનવણીઓની શુષ્ક ને નીરસ પુનરુક્તિઓથી ભરેલા છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો યુગ તથા બીજા વેદો ને બ્રાહ્મણોનો યુગ એની વચ્ચે આપણે ચોખ્ખો ભેદ પાડી નથી શકતા; કેમકે જે વૃત્તિઓ પાછળના ગ્રંથોમાં પ્રબળ થઈ પડી તે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પણ મોજૂદ તો હતી જ. આપણે અમુક અંશે નિશ્ચય-પૂર્વક એટલું કહી શકીએ કે બ્રાહ્મણગ્રંથોના કરતાં ઋગ્વેદનાં મોટા ભાગનાં સૂક્તો વધારે પ્રાચીન યુગનાં છે.

૪. યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણોના દેવો

બ્રાહ્મણો એ વેદનો બીજો ભાગ છે. યજુર્વિધિઓની અટપટી વીગતોમાં પુરોહિતોને માર્ગદર્શન કરાવવાના ઇરાદાથી રચેલાં એ પાશ્વ પુસ્તકો છે. ઐતરેય અને શતપથ એમાં મુખ્ય છે. યજુર્વિધિઓના અર્થો ઘટાવી બતાવવામાં વીગતો પરત્વે મનભેદ પડ્યા, તેને લીધે બ્રાહ્મણોની અનેક શાખાઓ થઈ. આ યુગમાં ધર્મના સ્વરૂપમાં મહત્ત્વના ફેરફારો થયા, ને તેણે ધર્મના ભાવિ ઇતિહાસ પર કાયમની અસર કરી છે. યજુ પર ભાર, વર્ણશ્રમધર્મનું પાલન, વેદનું નિત્યત્વ, તથા ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનું પ્રાબલ્ય, એ સર્વે આ યુગની વસ્તુઓ છે.

આ કાળમાં વૈદિક દેવમંડળમાં જે ઉમેરા થયા તેની નોંધ લખને આપણે શરૂઆત કરીએ. યજુર્વેદમાં વિષ્ણુનું મહત્ત્વ વધ્યું. શતપથ બ્રાહ્મણે એને યજુની સાક્ષાત્ ભૂતિ બનાવ્યો.^૧ નારાયણ એ નામ પણ એમાં આવે છે. પણ નારાયણ અને વિષ્ણુનો સંબંધ જોડેલો છે તે તો તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં જ. શિવ આ કાળમાં દેખા દે છે; અને કૌષીતકિ બ્રાહ્મણમાં એનાં અનેક નામ આપેલાં છે.^૨ રુદ્ર હવે કલ્યાણકારી રૂપ ધારણ કરે છે, ને ગિરિશ એ નામે ઓળખાય છે.^૩ ઋગ્વેદનો પ્રજાપતિ હવે દેવાધિદેવ અને સૃષ્ટિનો સરજનહાર બને છે. એ પ્રજાપતિ અને વિશ્વકર્મા બે એક જ દેવનાં નામ છે એમ બતાવવામાં આવે છે.^૪ એકેશ્વરવાદને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. અગ્નિનું મહત્ત્વ ઘણું મનાય છે. વેદમન્ત્રોનો દેવ બ્રહ્મણરૂપિતે તે મન્ત્રોચ્ચારણનો નેતા ને યજુર્વિધિઓનો યોજક બને છે. ઋગ્વેદમાં ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ દેવને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારેલો મન્ત્ર કે સ્તુતિવચન એટલો જ છે.* ઋષિને સૂક્ત રચવામાં મદદ કરનારી, મન કે આત્માની શક્તિ, એવો જે એનો અર્થ હતો તે બદલાઈને, જે વસ્તુ મેળવવાને સ્તુતિ કરી હોય તે, એવો અર્થ થઈ ગયો. આગળ જતાં, ‘પ્રાર્થનાનું કારણ’ એ એનો અર્થ

* અકારે તે હરિવો બ્રહ્મ નબ્યમ્ । ઋ. ૪; ૧૬; ૨૧.

(હે ઈન્દ્ર, તમારું આ નવું સ્તોત્ર કહ્યું છે.)

આદિત્યા રુદ્રા સુદાનવ ઇમા બ્રહ્મ શસ્યમાનાનિ જિન્વત । ઋ. ૧૦; ૬૬; ૧૨.

(હે આદિત્ય અને રુદ્ર ! તમે ભારે ઉદાર છો. આ સૂક્ત રચવાની પ્રેરણા તમે કરી છે.)

મરીને 'યજ્ઞની શક્તિ' એવો અર્થ થવા લાગ્યો. અને બ્રાહ્મણોમાં આખું વિશ્વ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ગણાવ્યું છે, એટલે બ્રહ્મનો અર્થ છેવટે સૃષ્ટિનું સર્જન કરનારી શક્તિ એવો થવા લાગ્યો.^૧

બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો ધર્મ નર્મ્યા કર્મકાંડનો હતો. વેદનાં સૂક્તોમાં જે કવિત્વની ઝલક અને હૃદયનો ઉત્સાહ હતાં તે અહીં અલોપ થઈ ગયાં છે. પ્રાર્થના એટલે મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ અથવા પવિત્ર સૂત્રોનો પાઠ, એવો અર્થ થવા લાગ્યો છે. દેવને જાગૃત કરી તેની પાસે ધાર્યું કામ કરાવવા માટે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારીને વિનવણીઓ કરાવવાની જરૂર મનાવા લાગી. શબ્દો તે માત્ર ગૂઢ અકળ શક્તિવાળા કૃત્રિમ અવાજો થઈ પડ્યા. પોતે પૃથ્વી પર વિચરતો મનુષ્યદેવ છે એવા ગૌરવનો દાવો કરનાર ઋત્વિજ સિવાય કોઈ એ લખાણોના ગૂઢ અર્થ સમજી શકતું નહીં. માણસોની એકમાત્ર આકાંક્ષા દેવોના જેવા અમર બનવાની હતી; ને દેવો યજ્ઞો કરીને એ પદ પામ્યા છે એમ મનાવા લાગ્યું.^૨ આખું વિશ્વ યજ્ઞના પ્રભાવને વશ છે; યજ્ઞ ન થાય તો સૂરજ ન ઊગે; સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર માણસ, ઈન્દ્રને પદચ્યુત કરી, સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રાસન લઈ શકે છે; એવી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ. યજ્ઞોથી દેવો રીઝતા ને માણસોને લાભ થતો. યજ્ઞને લીધે દેવો મનુષ્યના મિત્ર બનતા. યજ્ઞો હંમેશાં સ્વર્ગનું સુખ નહીં પણ સંસારના લાભો મેળવવાને થતા. વેદનો જે સાદો, લક્ષિતભાવવાળો ધર્મ હતો તેનું સ્થાન લેવડદેવડના વિચાર પર રચાયેલા કડક, આત્માને જડ બનાવનાર, ને વેપારી વૃત્તિવાળા ધર્મે લીધું.^૩ વેદનાં સૂક્તોમાં પણ યજ્ઞો હતા ખરા; પણ સાચા ધર્મની નિદર્શક એવી જે પ્રાર્થનાઓ કે સ્તુતિઓ હતી તેની સાથે જોડેલી નકામી પુરવણીરૂપ હતા. પણ બ્રાહ્મણકાળમાં એ યજ્ઞો મધ્યવર્તી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ક્રિયાકાંડમાં કરેલો પ્રત્યેક વિધિ, ને ઉચ્ચારેલો પ્રત્યેક અક્ષર, મહત્ત્વનો ગણાય છે. બ્રાહ્મણકાળના ધર્મ પર, પ્રત્યેક ક્રિયાનું રહસ્ય રૂપક દ્વારા સમજાવવાને કરેલી ઝીણી ઝીણી દલીલોનો બોજો ધણો વધી પડ્યો; અને છેવટે એ ધર્મ નિરર્થક વિધિઓ ને કર્મકાંડના આડંબરરૂપી આત્મહીન યંત્રની જાળમાં અટવાઈ પડી ગૂમ થઈ ગયો.

યજ્ઞની કલ્પનાનું પ્રાપ્ત્ય વધતું ગયું, તેને લીધે ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનું મહત્ત્વ વધવામાં મદદ થઈ. વેદનાં સૂક્તોનો ઋષિ, જે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા

સત્યનું ગાન કરતો, તે હવે મધિરપ્રણીત શાસ્ત્રમન્યોનો રક્ષક કે ચોકીદાર, અને જાદુઈ શક્તિવાળા મન્ત્રોનો પાઠ કે ઉચ્ચારણ કરનાર, બની ગયો. આર્યોએ ધંધા અનુસાર ત્રણ વર્ણની જે સાદી વ્યવસ્થા કરી હતી તેણે આનુ-વંશિક રૂપ ધારણ કર્યું. યજ્ઞના વિધિઓ અતિશય ઝીણી વીગતથી કરવા પડે ત્યારે એને માટે ઋત્વિજ વર્ગને ખાસ તાલીમ લેવી પડે છે. યજ્ઞવિધિની અટપટી ને ઝીણીઝીણી ક્રિયાઓ કુટુંબના મુખ્ય પુરુષથી ચલાવી શકાય એવું ન રહ્યું. ઋત્વિજ યા પુરોહિતનું કામ એ પેઢી દર પેઢી ચાલનારો એક ધંધો થઈ પડ્યો. વેદવિદ્વાનું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણો દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે સત્તાભેર દરમ્યાનગીરી કરનાર થઈ પડ્યા; ને દેવોની કૃપા એમની મારફતે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી સ્થિતિ આવી પડી. જેને માટે યજ્ઞવિધિઓ કરવામાં આવના હોય તે યજ્ઞમાન તો કારે ભ્રમો રહે છે. તે યજ્ઞમાં નિષ્ક્રિય લાગ લે છે; ને યજ્ઞને માટે માત્ર માણસો, પૈસા ને સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે. બાકીનું બધું કામ એની વતી ઋત્વિજ યા પુરોહિત કરે છે. સત્તા, પ્રતિષ્ઠા ને મોજશોખની અંખનાવાળી સ્વાર્થવૃત્તિ ધર્મમાં ઘૂસી ગઈ; અને તેણે મૂળ આદર્શના તેજને ઝાંખું કરી નાખ્યું. યજ્ઞના હવિના મૂલ્ય વિષે લોકોનાં મનમાં અવળા ખ્યાલો પેદા કરવાના પ્રયત્નો ચાલ્યા. અમુક કર્તવ્યો ને પદ્ધતિઓ અમુક જ વર્ગના હાથમાં રહે એવી પાકી વ્યવસ્થા થઈ. પાર વિનાનાં રૂપકો ને પ્રતીકપૂજા દાખલ કરીને એની જડ ઊંડી નાખવામાં આવી. ભાષા જાણે આપણને આપણા વિચારો સંતાડવા સારુ જ ન મળી હોય એવી રીતે વપરાવા લાગી. વસ્તુમાત્રનું ગૂઢ રહસ્ય બ્રાહ્મણ ઋત્વિજને જ સમજી શકતા. એટલે એ બ્રાહ્મણો પોતાને દેવ જેવું માન મેળવવાનો હક છે એમ કહે એમાં આશ્ચર્ય નહોતું. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે : “દેવ એ પ્રકારના છે. દેવો પોતે તો દેવો છે જ. તે ઉપરાંત જે બ્રાહ્મણોએ વેદનું અધ્યયન ને અધ્યાપન કર્યું છે તે મનુષ્ય-દેવો છે.”^૧

આ કાળમાં ક્યાંક ક્યાંક એવા પણ બ્રાહ્મણો મળી આવે છે જેઓ ગંભીરપણે કહે છે કે “જે માણસ અમને કામ માટે રોકે તેનું મૃત્યુ અમે નિપજાવી શકીએ.” જોકે એવું કાર્ય નિષિદ્ધ છે^૨ એમ સમજવા જેટલી નીતિભાવના એમનામાં હોય છે. બ્રાહ્મણ વર્ણના બળમાં વધારો કરનાર એક ખીજો પણ સંજોગ હતો. જે વેદને આર્યો પોતાની સાથે લાવેલા, અને આપણે

આગળ ઉપર જોઈશું તેમ જે આર્ય જાતિની પવિત્ર સંપત્તિ છે એવી કલ્પના બંધાયેલી, તે વેદને સાચવી રાખવાની જરૂર હતી. એ સાચવણીનું કામ બ્રાહ્મણ વર્ણને સોંપવામાં આવ્યું. વેદને ટકાવી રાખવા હોય તો બ્રાહ્મણે પોતાનો એ વ્યવસાય એકનિષ્ઠપણે ચલાવવો રહ્યો, ને એને અનુરૂપ પોતાનું જીવન ધડવું રહ્યું. એટલે તેણે પોતાના જીવન પર કડક અંકુશો મૂક્યા. મનુષ્યે કહ્યું છે : “વેદનું અધ્યયન ન કરનાર બ્રાહ્મણ સળગેલા સૂકા ઘાસની પેઠે ક્ષણમાં હોડાઈ જાય છે.”^૧ બ્રાહ્મણ જેમ ઝેરથી દૂર રહે તેમ તેણે દુનિયાનાં માનપાનથી દૂર રહેવું જોઈએ. બ્રહ્મચારી તરીકે તેણે પોતાના વિષયવિકાર પર સંયમ રાખવો જોઈએ, આચાર્યની સેવા કરવી જોઈએ, ને ભિક્ષા માગીને ખાવું જોઈએ. ગૃહસ્થ તરીકે તેણે ધન એકઠું કરવાની લાલસા ન રાખવી જોઈએ, સાચું ખોલવું જોઈએ, સદાચારી જીવન ગાળવું જોઈએ, અને મન તથા શરીરને શુદ્ધ રાખવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણોને લાગ્યું કે તેમને જે પવિત્ર કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે તેને એકનિષ્ઠાથી પાર ઉતારવાની તેમની ફરજ છે. ઇતિહાસનાં તમામ ભયાનક અકસ્માતો ને પરિવર્તનોની સામે તેમણે વૈદિક પ્રણાલિકાને કેવી અદ્ભુત રીતે સાચવી રાખી છે, એ વિષે અમારે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. આજે પણ ભારતવર્ષનાં શહેરોની શેરીઓમાં આપણે આ વેદમૂર્તિઓનાં — વેદવિદ્યાના જીવતાજાગતા ભંડારોનાં — દર્શન કરી શકીએ છીએ. વર્ણ વર્ણ વચ્ચે પાછળના યુગમાં જે કડક અંતરાયોની દીવાલો ઊભી થઈ તેનું કારણ ઐતિહાસિક અકસ્માતો છે. બ્રાહ્મણગ્રન્થોના યુગમાં દ્વિજ ગણાતા આર્યોમાં દેખીતો ઝાઝો ભેદ નહોતો. તે સહુને વેદ ભણવાની છૂટ હતી.^૨ “યસ્ય એ સ્વર્ગ તરફ હંકારી રહેલી નૌકા છે. એમાં એક પણ પાપી ઋત્વિજ હોય તો તે એક ઋત્વિજ નૌકાને ડુબાડે.”^૩ એટલે નીતિનિયમને સાવ નકામો ને પ્રયોજન વિનાનો ગણીને તેનો વિચાર કાઢી નાખવામાં આવ્યો નહોતો. બ્રાહ્મણ ઋત્વિજો દુષ્ટ નહોતા તેમ એવકૂફ પણ નહોતા. તેમનાં મનમાં કર્તવ્ય ને સદાચાર વિષે તેમના પોતાના ખ્યાલો હતા, તેનો ઉપદેશ તેઓ ખીજીને કરવા મથતા હતા. તેઓ પ્રામાણિક, નીતિમાન ને ધર્મનિષ્ઠ માણસો હતા. તેઓ યથાશક્તિ નિયમો પાળતા, ધર્મવિધિ કરતા, ને ધર્મતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરતા. તેમને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન હતું; ને તે કર્તવ્ય તેઓ ઉત્સાહ અને આદરથી પાળતા. તેમણે વિસ્તૃત સ્મૃતિગ્રન્થો રચ્યા, તેમાં તેમનો ઊંડો વિદ્યાપ્રેમ તથા

માનવપ્રેમ પ્રગટ થાય છે. એમણે બૂલો કરી, તો તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ પોતે પ્રણાલિકાનાં બંધનમાં જકડાયેલા હતા. એમનાં મનમાં ભલે ગમે તેવી ભ્રમણાઓ હોય, છતાં તેઓ સત્યનિષ્ઠ આત્માઓ હતા. પોતે જે ધાર્મિક સિદ્ધાંતો ને પ્રણાલિકાને અનુસરતા હતા તે સાવ સાચાં છે એ વિષે એમનાં મનમાં લવલેશ શંકા ન હતી. એમના વિચારનો વહેતો પ્રવાહ એ યુગની રૂઢિઓને લીધે કુંઠિત થઈ ગયો હતો. છતાં કોઈ એમ તો નહીં કહે કે એમની સંસ્કૃતિ ને સભ્યતા વિષેનો એમનો ગર્વ અદ્વિતિ ને અસ્થાને હતો; કેમકે એ જમાનામાં આસપાસનું જગત જંગલીપણામાં ડૂબેલું હતું, એટલું જ નહીં પણ હજાર અસંસ્કારી ને જુલમી તત્ત્વોએ તેમનાં મનમાં આ ગર્વની લાગણી પરાણે ને પ્રમળપણે પ્રગટાવી હતી.

જગતનો ક્રમ જ એવો છે કે પુરોહિતો ને ધર્માધિકારીઓનો નોખો ધંધાદારી વર્ગ હોય તે હંમેશાં અવનતિકારક જ નીવડે. પણ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો ખીજા કોઈ દેશના પુરોહિતો કરતાં વધારે ધંમંડી ને દંભી હતા એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. એમની જે અધોગતિ થવાનો ભય રહેતો હતો તેની સામે સાચા બ્રાહ્મણોએ એ જમાનામાં વિરોધના અવાજો કાઢ્યા હતા. સત્યનિષ્ઠ, તત્ત્વદર્શી આત્મામાં જેવી અવિચળ શાન્તિ ને સાદી ભવ્યતા હોય છે તેવી આ બ્રહ્મર્ષિઓમાં હતી. સ્વાર્થી પુરોહિતના આડંબર ને દંભ સામે તેમણે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. એક મહાન ધાર્મિક આદર્શને કલુષિત થયેલો જોઈ તેમને શરમ આવતી. પુરોહિતવર્ગના ગુણદોષનો આંક મૂકતી વેળાએ એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે બ્રાહ્મણોએ જે કર્મકાંડના વિધિ ગોઠવેલા તે ગૃહસ્થે કરવાનાં કર્તવ્યો લક્ષમાં લઈ તેને અંગે જ યોજ્યા હતા. ગૃહસ્થાશ્રમ પછીના વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ બે આશ્રમોમાં અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ આદિ વિધિ કરવાનું બંધન જરાયે નહોતું. બ્રાહ્મણોનો અમલ લોકોને જુલમટ કે બળાત્કારવાળો લાગ્યો હોત તો તે ઝાઝો કાળ ટકી ન શક્યો હોત. વિચારશીલ લોકોને એ અમલ પર વિશ્વાસ હતો, તેનું કારણ એ કે દરેક માણસે પોતાનાં સામાજિક કર્તવ્યોનું પાલન કરવું જોઈએ એટલો એક જ આગ્રહ તેણે રાખ્યો હતો.

પાછળનાં દર્શનોમાં આપણે ‘વેદપ્રામાણ્ય’ અથવા ‘શબ્દપ્રમાણ્ય’ વિષે ઘણી ચર્ચા થયેલી જોઈએ છીએ. કોઈ પણ દર્શન વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે કે નહીં એ જોઈને તેને વૈદિક અથવા અવૈદિક, કે આસ્તિક

અથવા નાસ્તિક એ બેમાંથી એક વિભાગમાં ચૂકવામાં આવે છે. વેદ ઈશ્વર-પ્રણીત અથવા અપૌરુષેય મનાય છે. પાછળના જમાનાના હિંદુ શાસ્ત્રીઓ ને તાંત્રિકોએ વેદપ્રામાણ્યના પક્ષમાં બુદ્ધિચાતુર્યથી ભરેલી દલીલો કરી છે. પણ વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને મન તો વેદ એટલે શુદ્ધ ચિત્તવાળા માણસને ઈશ્વરે દેખાડેલું કે સંભળાવેલું સર્વોન્નિય સત્ય, એટલો જ અર્થ હતો. “ધન્ય છે શુદ્ધ હૃદયવાળા માણસોને, કેમકે ભગવાન તેમને દર્શન દેશે.” વૈદિક સૂક્તોનો ઋષિ પોતાને એ સૂક્તોનો કર્તા નહીં પણ તેનો દ્રષ્ટા કહેવડાવે છે.^૧ એ મનરૂપી ચક્ષુ વડે, અથવા અંતરની પ્રતિભા વડે, કરેલું દર્શન છે. ઋષિની આંખો વિષયવિકારરૂપી ધુમાડાથી અંધ બનેલી નથી હોતી; એટલે જે સત્ય અતીન્દ્રિય છે એટલે કે ઇન્દ્રિયોને દેખાતું નથી તે એ ઋષિ જોઈ શકે છે. જે સત્ય એ બનાવતો નથી પણ જુએ છે, તેને બીજાઓ સુધી પહોંચાડવાનું જ કામ એ કરે છે.^૨ વેદને ‘શ્રુતિ’, એટલે કે આત્માએ સાંભળેલી પરમાત્માની વાણી, કહેવામાં આવે છે. ‘દષ્ટિ’ અને ‘શ્રુતિ’ એ બંને વેદ વાપરેલા શબ્દો છે. તે બતાવે છે કે વૈદિક જ્ઞાન તર્કની દલીલોથી નથી મળતું; પણ પ્રજ્ઞા, પ્રતિભા, કે આર્ષદષ્ટિ વડે મળે છે. મન ચંચળ ચેતનાની સંકુચિત કક્ષાની પાર ભીંચે ગયું હોય એવી, પ્રેરણા કે અભાનોર્મિની, સ્થિતિમાં કવિનો આત્મા એ સત્યનું શ્રવણ કે દર્શન કરી શકે છે. વેદના ઋષિઓ સૂક્તોના વિષયભૂત વસ્તુને ઈશ્વરપ્રણીત કે અપૌરુષેય કહે છે તે માત્ર આ જ અર્થમાં. એને અંગે કંઈક ચમત્કાર કે અતિપ્રાકૃતિક ઘટના બને છે, એમ સૂચવવાનો એમનો આશય નથી હોતો. એ સૂક્તોને તેઓ કેટલીકવાર પોતાની રચના કે કૃતિઓ પણ કહે છે. સુતાર, વણકર, ને નાવિકના^૩ કામની સાથે તેઓ પોતાના કવિ તરીકેના કામની સરખામણી કરે છે, અને એના સ્વાભાવિક ખુલાસા આપે છે. સૂક્તોનાં કહેવર માનવહૃદયની લાગણી વડે ઘડાય છે.^૪ કેટલીકવાર ઋષિઓ કહે છે કે અમને સૂક્ત મળી આવ્યાં.^૫ સોમપાનથી ઊપજેલાં ઉન્માદ કે અભાનોર્મિને લીધે એ રચાયાં, એમ પણ તેઓ કેટલીકવાર કહે છે.^૬ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક તેઓ માને છે કે એ સૂક્તો ઈશ્વરે એમને આપેલાં છે.^૭ સૂક્તો ઈશ્વરી પ્રેરણાનું પરિણામ છે, એ કદ્દપના જ આ કાળમાં પ્રચલિત છે. તે ઈશ્વરનાં જ રચેલાં કે સંભળાવેલાં છે, ને એમાં ભૂલચૂક થવી અશક્ય છે, એવી કદ્દપના હજુ પ્રચલિત થવા પામી નથી.

પણ આપણે બ્રાહ્મણકાળ પર આવીએ છીએ ત્યાં વેદનું ઇશ્વરકર્તૃકત્વ નિર્વિવાદ સત્યરૂપે સ્વીકારાય છે.^૧ વેદ ઇશ્વરપ્રણીત છે માટે નિત્ય (એટલે કે સદાને માટે પ્રમાણભૂત) છે, એ દાવો આ યુગમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. એ વિચારની ઉત્પત્તિ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી છે. લેખનની કળા એ જમાનામાં અજ્ઞાત હતી. મુદ્રકો કે પ્રકાશકો કોઈ નહોતા. વેદનાં સૂક્તો ગુરુઓની પરંપરા દ્વારા મુખપાઠથી શીખવાતાં ને સચવાઈ રહેતાં. વેદને વિષે આદર ઉપજાવવાને તેનામાં અમુક પાવિત્ર્યની કલ્પના કરવામાં આવેલી. ઋગ્વેદમાં વાક્ એટલે વાણી એ દેવી છે. અને હવે વળી એમ કહેવાયું કે વાક્માંથી વેદો નીકળ્યા. વાક્ એ વેદોની માતા છે.^૨ અથર્વવેદમાં કહેલું છે કે વેદમન્ત્રમાં જદુર્ધ શક્તિ રહેલી છે. “વેદ સ્વયંભૂતા મુખમાંથી શ્વાસની પેઠે નીકળ્યા.”^૩ વેદ એ ઋષિઓને, એટલે કે પ્રેરણા પામેલા પ્રતિભાશાળી પુરુષોને, ઇશ્વરે દેખાડેલું કે સંભળાવેલું જ્ઞાન છે, એમ મનાવા લાગ્યું. શબ્દ, એટલે કે મોટેથી ઉચ્ચારેલો સ્પષ્ટ અવાજ, નિત્ય મનાય છે. વેદ વિષેના આ મતનું દેખીતું પરિણામ એ આવ્યું છે કે તત્ત્વવિચાર કેવળ જૂનાં લખાણોનાં ભાષ્ય કે ટીકારૂપ જ બની જાય છે; એથી આગળ તે વધી શકતો નથી. સાચો ને જીવંતોજગતો બોલાતો શબ્દ જ્યારે કોઈ કડક સૂત્રની દીવાલોમાં કેદ પુરાય ત્યારે તેનો પ્રાણ ઊડી જાય છે. ભારતીય વિચારધારાના ઇતિહાસમાં આટલો વહેલો વેદપ્રામાણ્યનો સિદ્ધાન્ત ધડાયો એની અસર પાછળના આખા દાર્શનિક વિકાસ પર થયેલી છે. અગાઉના યુગનાં અવ્યવસ્થિત ને કેટલીકવાર પરસ્પરવિરોધી એવાં શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ અમુક નિશ્ચિત મત કે ધરેડ અનુસાર જ કરી શકાય, એવી વૃત્તિ પાછળનાં દર્શનોમાં પેદા થઈ ને વધી. પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકાને પવિત્ર ને ભૂદ્વચૂક વિનાની માનવામાં આવે એટલે પછી, સત્ય તેની દ્વારા સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત રીતે પ્રગટ થાય છે એમ બતાવવું જ પડે. આ કારણને લીધે જ, એકનાં એક વચનો એકબીજાથી ઊલટા ને અસંગત એવા વિવિધ મતો ને સિદ્ધાન્તોના સમર્થન માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. પૂર્વપરંપરા પ્રત્યેની નિષ્ઠા, અને મતોની વિવિધતા, એ બેને ભેગાં રહેવું હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે. તે એ કે શાસ્ત્રવચનોના અર્થો ઘટાવવાની બાબતમાં પૂરેપૂરી સ્વતન્ત્રતા આપી દેવી. અને ભારતવર્ષના તત્ત્વચિન્તકોએ પોતાના શુદ્ધિચાતુર્યનું પ્રમાણ આપ્યું છે તે આ વિષયમાં.

પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકાનું અંધન હોવા છતાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન લાંબા વખત સુધી ફિલસૂફીમાં જડ મતાગ્રહથી મુક્ત રહી શક્યું, એ આશ્ચર્યજનક છે. ભારતના ચિન્તકો પહેલાં વિચારપૂર્વક સુસંગત તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તનું એક દર્શન રચે છે; ને પછી પોતાના મતનું સમર્થન કરવા માટે પ્રાચીન યુગનાં શાસ્ત્ર-વચનો ખોળવા બેસે છે. તેઓ કાં તો એ વચનોનો મારીમચડીને મનગમતો અર્થ ઘટાવી, તેને પોતાના સમર્થન માટે વાપરે છે; અથવા તો એ જ હબે, પ્રતિકૂળ દેખાતાં વચનોના પ્રતિકૂળ અંશનો ખુલાસો આપી, તે પોતાને અગવડ-કર્તા નથી એમ બતાવે છે. આ વૈદિક પ્રણાલિકાની એક સારી અસર થઈ છે. ફિલસૂફીને વાસ્તવદર્શી ને જીવતીજગતી રાખવામાં તેણે મદદ કરી છે. નિરર્થક વાદવિવાદમાં જિતરવાને બદલે, ને જીવનની સાથે જેને કશી લેવાદેવા ન હોય એવી, જીવ, જગત ને ઈશ્વર વિષેની, ચર્ચાઓ કર્યા કરવાને બદલે, ભારતના વિચારકોને વિચારની ઈમારત રચવા માટે એક પાંકા પાયો તૈયાર મળી ગયો. એ પાયો તે વેદમાં પ્રગટ થયેલું, સર્વોત્તમ ઋષિઓ ને દ્રષ્ટાઓનું, આત્મજ્ઞાન. એ જ્ઞાને પાછળના સર્વ વિચારકોને જીવનનાં કેન્દ્રવર્તી સત્યોની સાથે દૃઢ સંપર્ક સાધી આપ્યો; ને કોઈ પણ દર્શનને એ જ્ઞાનની અવગણના કરવાનું પોસાય એવું ન રહ્યું.

૫. સૃષ્ટિસર્જન વિષેના વાદ

સૃષ્ટિસર્જનના વિષયમાં બ્રાહ્મણગ્રન્થો એકંદરે ઋગ્વેદે પાડી આપેલે ચીલે ચાલે છે; પણ સાથેસાથે કેટલાંક તરંગી વર્ણનો પણ આપે છે. ઋગ્વેદને અનુસરીને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ કહે છે : “અગાઉ કશું જ — આકાશ, અંતરિક્ષ કે પૃથ્વી એમાંનું કશું જ — હસ્તીમાં નહોતું.” કામ એ સૃષ્ટિનું બીજ છે. પ્રજ્ઞપતિને સંતતિની ઇચ્છા થાય છે એટલે તે સૃષ્ટિ રચે છે. “શરૂઆતમાં પ્રજ્ઞપતિ એકલા જ હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘હું કેવી રીતે પ્રજ્ઞોપત્તિ કરું?’ તેમણે શ્રમ કર્યો ને તપ કર્યું; ને તેમણે સજીવ પ્રાણીઓને સરજ્યાં.”^૧

૬. નીતિનિયમ અને સદાચાર

બ્રાહ્મણગ્રન્થોના ધર્મને ન્યાય કરવા ખાતર એમ કહેવું જોઈએ કે એમાં આપણે ઉચ્ચ નીતિભાવના ને ઉન્નત વિચારોના અંશે ઘણી જગ્યાએ જોઈએ

છીએ. મનુષ્યના કર્તવ્યની કલ્પના પહેલવહેલી અહીં ઉદ્ભવે છે. માણસ દેવો, મનુષ્યો, ને મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યેનાં કંઈક ઋણ કે કર્તવ્યો લઈને જન્મે છે, એમ કહેલું છે. ઋણના પ્રકાર આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે: (૧) દેવઋણ, (૨) ઋષિઋણ, (૩) પિતૃઋણ, (૪) મનુષ્યઋણ, (૫) મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યેનું ઋણ. એ તમામ ઋણ અદા કરે તે માણસ સદાચારી. રોજના ભોજનમાંથી અમુક ભાગ દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્યો, ને મનુષ્યેતર જીવોને આપ્યા વિના, ને નિત્યસંધ્યા કર્યા વિના, કોઈ પણ માણસથી જન્મવા બેસાય નહીં. મનુષ્યે આસપાસના જગત સાથે હળીમળીને રહેવું હોય તો તેનો આ જ રસ્તો છે. જીવન એ કર્તવ્યો ને જવાબદારીઓથી ભરેલી એક ઘટમાળ છે. આ કલ્પના ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે એમાં શંકા નથી; એ આદર્શનું વહેવારમાં આચરણ ભલે ગમે તેવું થતું હોય. આપણાં બધાં કામોમાં આપણે ધારીએ તો નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ રાખી શકીએ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આત્માની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપે સર્વમેધ — જેમાં સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનો હોય છે એવો — યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે.^૧ પ્રભુપરાયણતા એ બેશક પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે નિશ્ચિત વિધિઓના યાત્રિક પાલનમાં રહેલી નથી. તે તો ઈશ્વરસ્તવન અને સત્કર્મમાં રહેલી છે. પ્રભુપરાયણતા એટલે બને એટલા અધિક પ્રમાણમાં ઈશ્વરના જેવા અથવા દેવાંશી થવા મથવું. સાચું બોલવું એ પ્રભુપરાયણતાનું આવશ્યક અંગ છે. તે ધાર્મિક અને નૈતિક કર્તવ્ય છે. અગ્નિ તે વ્રતપતિ, ને વાક તે વાણીની દેવી છે. સત્યનું પાલન ન થાય તો એ બંને નારાજ થાય.^૨ યજ્ઞો એ સૃષ્ટિકર્મનાં રૂપકો છે એવા અર્થો ઘટાવવા શરૂ થયેલા જેવામાં આવે છે. યજ્ઞાદિ કર્મો સ્વભાવતઃ વ્યર્થ છે, એમ બતાવનારાં વચનો મળી આવે છે. “જે માણસ આ જાણતો નથી તેને યજ્ઞમાં આપેલાં દાન વડે કે તપ વડે પરલોક મળી શકતો નથી. જેણે આ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને જ એ લોક પ્રાપ્ત થાય છે.”^૩ વ્યભિચારને દેવો સામેનું — ખાસ કરીને વરુણ સામેનું — પાપ માની તેને નિંદ્ર ગણાવવામાં આવે છે. પાપકર્મના સર્વ પ્રસંગોમાં પાપની કબૂલાત કરવાથી અપરાધ ઓછો થતો મનાય છે.^૪ તપસ્યાને પણ સમુચિત આદર્શરૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે, કેમકે દેવોએ તપના પ્રભાવ વડે જ દેવપદ પ્રાપ્ત કર્યું મનાય છે.^૫

આશ્રમધર્મ આ યુગમાં દાખલ થયો; અથવા વધારે ખરું કહીએ તો,

તેનું ચોક્કસ રૂપ ઘડાયું.^૧ વૈદિક આર્યનું જીવન ચાર વિભાગ અથવા ‘આશ્રમ’-માં વહેંચાયેલું છે: (૧) બ્રહ્મચારી અથવા વિદ્યાર્થી. તે વખતે માણસને એક અથવા વધારે વેદનું અધ્યયન કરવાનું હોય છે. (૨) ગૃહસ્થ અથવા કુટુંબકબીજાવાળો સંસારી. આ આશ્રમમાં તેણે શાસ્ત્રોમાં જાણાવેલાં સામાજિક ને યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક કર્તવ્યો પાળવાનાં હોય છે. (૩) વાનપ્રસ્થ અથવા અરણ્યવાસી. આ આશ્રમમાં સાધક ઉપવાસ અને તપમાં સમય ગાળે છે. (૪) સંન્યાસી અથવા પરિવ્રાજક. તે અનિકેત હોઈ તેને કોઈ ચોક્કસ રહેઠાણ હોતું નથી. તે અકિંચન હોઈ તેની પાસે ધનદોલત કે માલમતા હોતી નથી. તે પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની આતુરતા સેવે છે. વેદના ચાર ભાગ — સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, અને ઉપનિષદ — એ વૈદિક આર્યના જીવનના ચાર ભાગ અથવા આશ્રમને મળતા છે.^૨ વિધિઓથી ભરેલા કર્મકાંડી દેવાર્યનની તળે સાચાં ધર્મ અને નીતિની ભાવના કામ કરી રહી હતી; ને તેમાંથી મનુષ્યનું હૃદય તૃપ્તિ મેળવતું હતું. આ જે નીતિધર્મરૂપી પાથો હતો તેણે જ બ્રાહ્મણધર્મને, તેની આટલી બધી નબળાઈઓ છતાં, આટલો લાંબો કાળ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય આપ્યું છે. તેને બાહ્ય વિશુદ્ધિનો આગ્રહ હતો ખરો, પણ તેની સાથેસાથે આંતર શુદ્ધિ પર તેણે ભાર દીધો હતો. સત્ય, પ્રભુપરાયણતા, માતપિતા પ્રત્યે સન્માન, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા, મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ, અસ્તેય, હિંસા અને બિચારનો ભાગ, એ સદ્ગુણોને તેણે સદાચારી જીવનનાં આવશ્યક અંગરૂપ ગણાવ્યાં હતાં.

આતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા એ સ્વાર્થી ને કપટી પુરોહિત વર્ગે શોધી કાઢેલી કરામત નથી, પણ એ યુગની પરિસ્થિતિ અનુસાર નૈસર્ગિક રીતે વિકસેલી વસ્તુ છે. બ્રાહ્મણોના યુગમાં એનો પાથો દૃઢ થયો. પુરુષસૂક્ત એ ઋગ્વેદનો ભાગ છે ખરો, પણ તેના વિચારો વસ્તુતાએ તો બ્રાહ્મણયુગના જ છે. આર્યો અને દ્રસ્યુઓ વચ્ચે એ કાળે માંહોમાંહે લશ્મો થતાં એ દેખીતું છે.^૩ લોહીનો હૃદપારનો સંકર થતો રોકવાને આર્યોના અભિમાનને જાગૃત કરવામાં આવ્યું. જે વ્યવસ્થા મૂળે સામાજિક હતી તે ધાર્મિક બની ગઈ. તેને ધર્મરની સરજેલી ગણાવવામાં આવી, અને ઝતિભેદના નિયમો અવિચળ બની ગયા. અસલી વર્ણવ્યવસ્થામાં ફેરફારોને અવકાશ હતો, તેને ઠેકાણે હવે ઝતિભેદની મજબૂત દીવાલો રચાઈ. આરંભકાળના વૈદિક યુગમાં ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનો એક

નોખો વ્યવસાય હતો, પણ તેમનો નોખો વર્ણ ન હતો. કોઈ પણ આર્ય ઋત્વિજ કે પુરોહિતનું કામ કરી શકતો; અને એ વર્ગ લડવૈયા કે વેપારી વર્ગ કરતાં હંમેશાં શ્રેષ્ઠ જ ગણાય એવું નહોતું. કેટલીકવાર તો એ વર્ગ પ્રત્યે તિરસ્કાર દાખવવામાં આવતો.^૧ પણ હવે અભિમાનમાંથી જન્મેલી અળગા-પણાની વૃત્તિ જાતિવ્યવસ્થાના પાયારૂપ થઈ પડી. તેણે સ્વતંત્ર વિચારને દબાવી દેવાનું વલણ બતાવ્યું, ને તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રગતિ પામતું અટકાવ્યું. નીતિ ને સદાચારનું ધોરણ નીચું ઊતર્યું. જાતિના નિયમોનો ભંગ કરનાર માણસ અળવાખોર ને બહિષ્કૃત ગણાવા લાગ્યો. શૂદ્રોને સર્વોચ્ચ ધર્મગ્રંથરૂપ જે વેદ તેના અધ્યયનની મનાઈ કરવામાં આવી. જાતિઓનો એકબીજા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર વધ્યો. “આ તો ક્ષત્રીડાના શબ્દો છે,” એ વિરોધીનાં વચનને ડામવાની બ્રાહ્મણોની રીતનો એક નમૂનો છે.^૨

૭. મરણોત્તર જીવન

બ્રાહ્મણોમાં આપણે મરણ પછીની સ્થિતિને વિષે કોઈ એક જ મત જોતા નથી. પિતૃયાન અને દેવયાન વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે.^૩ પૃથ્વી પર થનારા પુનર્જન્મને કેટલીકવાર દુઃખરૂપ ને ત્યાજ્ય નહીં પણ આશીર્વાદરૂપ ગણાવ્યો છે. કંઈક દૈવી ગૂઢતાનું જ્ઞાન મેળવ્યાના પુરસ્કારરૂપે એવો પુનર્જન્મ મળે છે, એવું વચન અપાયું છે.^૪ પણ આ વિષયમાં સૌથી મુખ્ય ને પ્રબળ વિચાર એ છે કે મર્યા પછી દેવાના ધામ સ્વર્ગમાં અમરપદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. “જે માણસ યજ્ઞ કરે છે તે આ રીતે શાશ્વત સંપત્તિ ને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, આદિત્ય અને અગ્નિ એ બે દેવની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, ને જે લોકમાં એ દેવો વાસ કરે છે ત્યાં જઈને વસે છે.”^૫ અમુક યજ્ઞો અમુક દેવોની સાથે સાયુજ્ય ને સાલોક્ય અપાવે છે.^૬ તારાઓને પણ મૃતાત્માઓના નિવાસરૂપ માનેલા છે. હજુ ભલે આથી સારા લોકમાં, પણ વ્યક્તિ તરીકેનું સ્વતંત્ર જીવન મેળવવાનું જ ધ્યેય રખાય છે. વેપર લખે છે : “બ્રાહ્મણોમાં, જે લોકો યજ્ઞના વિધિ યથાર્થ રીતે સમજે ને કરે છે તેમને અમરત્વ, અથવા ઓછામાં ઓછું દીર્ઘાયુષ્ય, મળવાની આશા આપવામાં આવી છે; જ્યારે એ વિષયમાં જીજ્ઞુષ રાખનાર લોકો અકાળે મૃત્યુ પામી પરલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેમને ત્રાજવામાં તોળવામાં આવે છે,^૭ ને તેમનાં કર્મો અનુસાર તેમને સારાં નરસાં ક્ષળ મળે છે. માણસે જેટલા વધારે યજ્ઞો કર્યા હોય તેટલું વધારે સુદૃઢ

શરીર તેને મળે છે; અથવા, શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે તેમ, તેને ઓછીવાર ખાવાની જરૂર પડે છે.^૧ એથી ઊલટું, ^૨ બીજાં કેટલાંક વચનોમાં મોટામાં મોટું ઇનામ એ બતાવ્યું છે કે યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાન આપું શરીર લઈને (સર્વે-તત્ત્વેવ) પરલોકમાં જન્મે છે.”^૩ આટલે સુધી વેદ અને બ્રાહ્મણના વિચારોમાં ફરક એ છે કે, ઋગ્વેદના મત અનુસાર પાપીનો સર્વથા નાશ થાય છે, અને સદાચારીને અમરત્વ મળે છે; જ્યારે બ્રાહ્મણોમાં પાપી અપાપી બંને પોત-પોતાનાં કામોનું ફળ ભોગવવા ફરીવાર જન્મે છે. વેપર કહે છે : “છેક પ્રાચીન કાળમાં એમ મનાતું કે દેવોના ધામમાં, જ્યાં દૂધમધની નદીઓ વહે છે, ત્યાં અમરત્વ મળે એ સત્કર્મ અથવા જ્ઞાનનું પારિતોષિક છે; જ્યારે પાપી અથવા અજ્ઞ જન, ઇલ્લોકમાં ટૂંકું આવરદા ભોગવે તે પછી, તેના વ્યક્તિ-ત્વનો સર્વથા નાશ થવો નિમયિલો છે. પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે મૃત્યુ પછી સહુને પરલોકમાં જન્મવાપણું રહે છે, ને ત્યાં તેમનાં કર્મ અનુસાર તેમને બદલો અપાય છે; સારાને પારિતોષિક ને ખૂરાને સગ્ન મળે છે.”^૪ આમાં ધ્યાનિ એ છે કે ઇલ્લોકના જીવન પછી એક જ જિંદગી ભોગવવાની રહે છે, અને તેનું સ્વરૂપ આપણે ઇલ્લોકમાં કરેલા આચરણ પરથી નક્કી થાય છે. “માણસે જે લોક (સ્વકર્મ વડે) રચ્યો હોય તેમાં તે જન્મ લે છે.”^૫ “માણસ જે આહાર ઇલ્લોકમાં ખાય છે તે આહાર પરલોકમાં તેને ખાય છે.”^૬ સારાં ને નરસાં કમોંને માટે ઇનામ અને દંડ ભાવિ જીવનમાં મળે છે. વળી કહ્યું છે : “પરલોકમાં તેમણે અમને આ પ્રમાણે કર્યું હતું, માટે અમે ફરી આ લોકમાં આ પ્રમાણે ફરીએ છીએ.”^૭ કર્મ અને ફળ વચ્ચે સમતોલપણાવાળા ન્યાયની કલ્પના ધીરેધીરે ઘડાય છે. ઋગ્વેદમાં કહેલું તેમ પિતૃયાન એ મૃતાત્માઓને જવા માટેના બે રસ્તામાંનો એક હતો ખરો; પણ એક તરફ વૈદિક દેવો ને તેમનો દેવલોક, અને બીજી તરફ પિતૃયાન તથા કર્મનો બદલો આપનાર પિતૃલોક, એ બેની વચ્ચે ફરક ગણાવા લાગ્યો. પરલોકમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ થયાં કરે છે, અને માણસને ઇલ્લોકમાં કરેલાં કામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે, એ કલ્પના હજી જન્મી નથી. પણ, દુર્જનો શાશ્વત કાળ લગી સગ્ન ભોગવે છે ને સજ્જનો શાશ્વત કાળ લગી સુખ ભોગવે છે એ વાત સાચી છે કે કેમ, એ સવાલ ટાળી શકાય એવો નથી. “ભારતવાસીઓ જેવા સૌમ્ય સ્વભાવના

ને ચિન્તનશીલ માનસવાળા માણસોને એમ ન લાગે કે માણસોને મળનાર પારિતોષિક કે સગ્ન શાશ્વત કાળ લગી ચાલે એવાં હોઈ શકે. તેમને તો એવો જ ખ્યાલ સૂઝે કે આ ટૂંકી જિંદગીમાં કરેલાં પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ ને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી એ પાપની સગ્નમાંથી મુક્તિ મળવાનું શક્ય હોવું જોઈએ. એ જ રીતે તેઓ એમ પણ ન માને કે એટલા ટૂંકા કાળમાં કરેલાં સત્કર્મોનું ઈનામ શાશ્વત કાળ લગી ટકી શકે.” આપણે આપણાં કામનાં સારાં નરસાં ફળ ભોગવી રહીએ, એટલે આપણું પરલોકનું જીવન સમાપ્ત થાય છે, ને આપણે ફરી પૃથ્વી પર જન્મ લઈએ છીએ, એમ કહેવામાં આવે છે. જે નૈસર્ગિક તાલથી જીવનમાંથી મૃત્યુ ને મૃત્યુમાંથી જીવન નીપજે છે તે તાલ જોયા પછી આપણને અનાદિ ને અનન્ત ભવચક્રની કલ્પના સૂઝે છે.^૧ જીવનમરણના અંધનમાંથી મુક્તિ, અથવા સંસારના ચક્રાવામાંથી છુટકારો, એ જીવનનો ખરો આદર્શ થઈ પડે છે. “જે માણસ દેવોને માટે યજ્ઞ કરે છે તેને આત્માને માટે યજ્ઞ કરનાર માણસના જેટલો મોટો લોક મળી શકતો નથી.”^૨ “જે માણસ વેદનું પઠન કરે છે તેને ફરી મરવાપણું રહેતું નથી, અને તેને બ્રહ્મના જેવું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.”^૩ જન્મ થાય એટલે મૃત્યુ પણ અવશ્ય નીપજે જ. તેથી મૃત્યુ ને તેના કારણરૂપ જન્મ એ ટાળવા લાયક વસ્તુઓ ગણાતી થઈ દેખાય છે. આગળ જતાં એવી કલ્પના જોવામાં આવે છે કે જેઓ જ્ઞાન વિના માત્ર કર્મકાંડના વિધિઓ કરે છે તેઓ ફરી જન્મે છે, ને ફરીફરી મૃત્યુનો આહાર થઈ પડે છે.^૪ કામના ને તેની તૃપ્તિના કરતાં ઉચ્ચતર એવી અવસ્થાની — સાચા અમૃતત્વની સ્થિતિની — જે કલ્પના ઉપનિષદમાં છે તેનું પણ સૂચન શતપથ બ્રાહ્મણના એક વચનમાં છે. “આ આત્મા એ આ બંધાતો છોડો છે. તે પાણીમાત્રની વચ્ચે વસે છે. તેને સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે...તે કામના વિનાનો છે; અને તેની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત થાય છે, કેમકે તે કશાની કામના રાખતો નથી.”^૫ “જે અવસ્થામાં કામનાઓ શમી જાય છે તે અવસ્થાએ માણસો વિદ્યા — એટલે કે જ્ઞાન — વડે ચડી શકે છે. ત્યાં દાનદક્ષિણા પહોંચતાં નથી, તેમજ જ્ઞાન વિનાના તપસ્વીઓ પણ ત્યાં પહોંચી શકતા નથી. જે માણસને આ જ્ઞાન નથી તે માણસ દાનદક્ષિણા આપીને કે તપ કરીને આ લોક પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેમને આવું જ્ઞાન છે તેમને જ આ લોક પ્રાપ્ત થાય છે.”^૬

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તના વિકાસ માટે આવશ્યક એવાં સર્વ સૂચનો આત્મજ્ઞોમાં મોજૂદ છે. પણ એ માત્ર ગર્ભિત સૂચનો છે; અને વ્યક્તિગત અમરત્વ એ મુખ્ય વિચાર છે. એ બધાં બીજરૂપ સૂચનોને ભેગાં કરી, વ્યવસ્થિત રૂપ આપી, તેમાંથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્નવવાનું કામ આગળ જતાં ઉપનિષદોએ કરવાનું રહ્યું છે. કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તો એ નિર્વિવાદપણે આર્ય માનસની કૃતિ છે એ સાચું; પણ એનાં સૂચનો કદાચ આદિવાસી લોકો તરફથી મળ્યાં હોય એ વાતની ના પાડવાની જરૂર નથી, કેમકે એ લોકો માનતા કે મૃત્યુ પછી તેમના આત્માઓ જનવરોનાં શરીરમાં વસે છે.

આત્મજ્ઞાનથીમાં ઉચ્ચતર નીતિ અને ધર્મના છૂટાછવાયા વિચારો છે એ ખરું; છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે એ યુગ એકંદરે કર્મકાંડ અને બાહ્યાચારના આગ્રહનો હતો. એ યુગમાં લોકો પોતાના આત્માનું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં યજ્ઞો યથાવિધિ ને સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાને વધારે આતુર હતા. જે આધ્યાત્મિક અનુભવના કેન્દ્રવર્તી રહસ્ય પર કાયદાબાજીવાળી સ્મૃતિ અને કર્મકાંડવાળા રૂઢિગત ધર્મને લીધે ઝાંખ વળી ગઈ હતી, તે અનુભવનું નવેસર નિવેદન કરવાની જરૂર હતી. એ કામ ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધું.

લેખકનાં ટિપ્પણો

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ।

મનુસ્મૃતિ ૨; ૧૬૬.

(વિપ્રને માટે વેદનો અભ્યાસ એ જ આ લોકમાં પરમ તપ ગણાય છે.)

ઋત્વો અક્ષરે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અધિ વિશ્વે નિષેદુઃ ।

યસ્તન્ન વેદ કિમૃત્વા કરિષ્યતિ ય ઇત્ તદ્ વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥

ઋગ્વેદ ૧; ૧૬૪; ૩૯.

(ઋક્માં એટલે કે વેદમાં જે અક્ષરનું — અક્ષરનું — વર્ણન કરેલું છે તે અક્ષરપી પરમ વ્યોમમાં સર્વ દેવો સમાયેલા છે. જે માણસ એ અક્ષરને ન જાણે તે વેદની ઋચા બાળીને શું કરશે ? જેઓ એ અક્ષરને જાણે છે તેઓ જ સારી રીતે રહે છે — જીવન સાર્થક કરે છે.)

સ્થાણુરયં મારહારઃ કિલ્લભૂત, અધીત્ય વેદં ન વિજાનાતિ યોઽર્થમ્ । નિરુક્ત

(જે માણસ વેદ જાણે છે પણ તેનો અર્થ જાણતો નથી તે કેવળ લાકડાનો થાંભલો છે; તે કેવળ ભાર વહન કરે છે.)

નોંધ:—ટિપ્પણોની આગળ જે આંકડા આપ્યા છે તેમાંના પહેલો આંકડો પાનાનો ક્રમાંક, અને બીજો આંકડો તે પાના પરની નોંધનો ક્રમાંક દર્શાવે છે.

સંક્ષેપોની સમજ

અ.	અથર્વવેદ
ઋ.	ઋગ્વેદ
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मण
तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मण
श. ब्रा.	शतपथब्राह्मण

૬; ૧. જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, વો. ૧૩ ૧૮૫૨, પૃ. ૨૦૬.

૬; ૨. સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઋગ્વેદમાં સામેલ કરેલાં સૂક્તો હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં રચાયાં હતાં. જુઓ મેકડોનેલ : ‘સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’.

૭; ૧. અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી પ્રોસીડિંગ્સ, વો. ૩, પૃ. ૩૦૪.

૮; ૧. અન્નિક્ત્વાશ્ચિકિતુષધિદત્ર કવીન્ પૃચ્છામિ વિદ્મને ન વિદ્વાન્ । વિ યસ્તસ્તમ્મ ષઙ્ગિમા રજાંસ્યજસ્ય રૂપે કિમપિ સ્વિદેકમ્ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૬.

(અળાણુ અને અજ્ઞાની એવો હું, જાણવા માટે, જ્ઞાની કવિઓને પ્રાર્થું છું કે જે જન્મરહિત દેવે આ છ લોકને ધારણ કર્યા છે તે દેવના રૂપમાં કશી એકતા છે ખરી ?)

કામસ્તદગ્રે સમવર્તતાધિ મનસો રેતઃ પ્રથમં યદાસીત્ । સતો બન્ધુમસતિ નિરવિન્દન્ હૃદિ પ્રતીષ્ઠ્યા કવયો મનીષા । ઋ. ૧૦; ૧૨૯; ૪.

(એના મનનું જે રેત એટલે બીજ પહેલાં નીકળ્યું તે જ શરૂઆતમાં

‘કામ’ થયો. અસતમાં સતનો એ પહેલો સંબંધ થયો, એમ કવિઓએ હૃદયમાં વિચાર કરીને બુદ્ધિથી નક્કી કર્યું.)

૯; ૧. જુદા જુદા ધર્મવિચાર અને સામાજિક રીતરિવાજવાળા પાંચ જુદા જુદા યુગમાં આ સૂક્તોને વહેંચી નાખવાના પ્રયાસ કેટલીકવાર થાય છે. આર્નલ્ડ આ પાંચ વિભાગ પાડવા માટે મુખ્યત્વે છંદ, ભાષા, ને શબ્દસંચય પર આધાર રાખે છે. જુઓ આર્નલ્ડનું ‘વેદિક મીટર’.

૯; ૨. એમાંથી પાછળનાં દર્શનોના ઘણા પારિભાષિક શબ્દો નીકળ્યા છે — જેવા કે બ્રહ્મ, આત્મા, યોગ, મીમાંસા.

૧૦; ૧. વેદના સમય વિષે પોતે કરેલા સંશોધનનો સાર અધ્યાપક વિંટરનીટ્ઝ આ પ્રમાણે આપે છે :

૧. ઐશ્વર્ય ધર્મ અને જૈન ધર્મના પહેલાં જ આખો વેદ હસ્તીમાં આવેલો. જૈન ધર્મનું મૂળ મહાવીરસ્વામીના પુરોગામી પાર્શ્વનાથ જેટલું પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. તેમ હોય, તો ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકા જેટલી વહેલી વેદના સંકલના પૂરી થઈ હોવી જોઈએ, ને તેની બ્રાહ્મણ ધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથ તરીકે ગણના થવા લાગી હશે.

૨. ઋગ્વેદનાં સૂક્તો બાકીના બધા ભારતીય સાહિત્ય કરતાં પ્રાચીન છે.

૩. ઋગ્વેદ સંહિતાનાં ઉત્પત્તિ ને વિકાસને માટે લાંબો કાળ — અનેક સૈકાં — લાગ્યાં હોવાં જોઈએ.

૪. અથર્વવેદ સંહિતા અને યજુર્વેદ સંહિતાના કરતાં ઋગ્વેદ સંહિતા ઘણી જૂની છે.

૫. બધી સંહિતાઓ બ્રાહ્મણગ્રંથો કરતાં જૂની છે.

૬. બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો બંનેને તેમના વિકાસ માટે લાંબા વખતની જરૂર પડી હોવી જોઈએ.

૭. એક તરફ વેદની સંહિતાઓની ભાષા, અને બીજી તરફ અવસ્તા ને પ્રાચીન ફારસી ભાષા, બે વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ જોતાં આપણાથી વૈદિક યુગનો આરંભ હજારો વરસ પૂર્વેના અતિપ્રાચીન કાળમાં મૂકી શકાય એમ નથી; પછી ઈ. સ. પૂર્વે લાંબો વરસ પહેલાં તો ક્યાંથી જ મૂકી શકાય ?

૮. ખ્રીષ્ણ તરફ, રાજકીય, ધાર્મિક, ને સાહિત્યને લગતો ઇતિહાસ જોતાં, ઋગ્વેદનાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સૂક્તો અને પ્રાચીન ઉપનિષદોના સૌથી છેવટના ભાગો ને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયની વચ્ચે ઓછામાં ઓછો હજાર વરસનો સમય વીત્યો હોવો જોઈએ.

૯. વૈદિક કવિતાના આરંભ માટે કશી ચોક્કસ સાલ આપવી શક્ય નથી. વૈદિક સાહિત્ય ભૂતકાળમાં ક્યારેક અજ્ઞાત સમયે શરૂ થયું ને ઇસવી સન પૂર્વે આઠમા સૈકા લગી ચાલ્યું, એ કરતાં વધારે કશી ચોક્કસ હકીકત આપણે જાણતા નથી.

૧૦. પણ વૈદિક સાહિત્યના આરંભનો આ અજ્ઞાત કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ કે ૧૨૦૦ ના કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ કે ૨૦૦૦ ની વધારે નજીક હોય એ વધારે સંભવિત છે.

(કલકત્તા રિવ્યુ, નવેમ્બર ૧૯૨૩)

પંજાબમાં હરપ્પા અને સિંધમાં મોહેન-જો-દારોમાં થયેલા ખોદકામને પરિણામે જે અવશેષો મળી આવ્યા છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા પર નવો પ્રકાશ પાડે છે. હવે આપણી પાસે પુરાતત્ત્વનો જે ચોક્કસ પુરાવો છે તે પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પાંચ હજાર વરસ પૂર્વે, સિંધ અને પંજાબના લોકો સારી ને સુધ્ધ આંધણીવાળાં શહેરોમાં રહેતા હતા; તેમની સંસ્કૃતિ પ્રમાણમાં સારી પેઠે વિકાસ પામેલી હતી; તેમની પાસે કળા ને કારીગરીનું જોડું ધોરણ હતું, ને સારી વિકસેલી લેખનકળા હતી. પંજાબ અને સિંધમાં મળી આવેલા પુરાતત્ત્વના અવશેષોમાં “ પાકી ઈંટોનાં, ત્ર્યંડ ધરો ને મન્દિરો પણ હતાં; અને તે ધરોમાં આરસની શિલાઓથી ઢાંકેલી, સરસ રીતે આંધેલી, પાણીની નીકો હતી. ” આ અવશેષોમાં, રંગીન અને સાદી બંને, કેટલીક હાથે ને કેટલીક ચાક પર ઘડેલી, કુંભારકામની ચીજો, બિલોરી કાચનાં રમકડાં ને બંગડીઓ, અને છીપલાં મળી આવે છે. તે ઉપરાંત કેટલીક મુદ્રાઓ એવી મળી આવી છે જેના પર અત્યારલગી અજ્ઞાત એવી ચિત્રલિપિમાં લખાણ અને કોતરકામ કરેલું છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના વડા સર જોન મારશલ કહે છે કે આ શોધે એ “ કાચમને માટે પુરવાર કર્યું છે કે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર ઇસવી સન પૂર્વે એથી ત્રણ હજાર વરસના ગાળામાં એક એવી સંસ્કૃતિ હસ્તીમાં હતી, જે મેસોપોટે-

મિયાની સુમેરિયન સંસ્કૃતિ જેટલો જ વિકાસ ને એટલો જ બહોળો ફેલાવો પામેલી હતી; ને એ બેની વચ્ચે નિકટનો સંસર્ગ હતો એવો ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો છે.” ઈસવી સન પૂર્વે બેથી ત્રણ હજાર વરસના ગાળામાં હિંદ અને મેસોપોટેમિયા વચ્ચેના સંબંધને વિષે કશું ચોક્કસ કહેવાનો સમય હજી આવ્યો નથી, છતાં દ્રાવિડ સંસ્કૃતિને લગતા પ્રશ્ન વિષે જાણવાનું કંઈક સાધન કદાચ આ અવશેષોમાંથી મળી રહે.

૧૦; ૨. અષ્ટક એટલે આઠમો ભાગ.

૧૧; ૧. इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः । ऋ. ૧; ૧૬૪; ૪૬.

(કોઈ એને ઇન્દ્ર, કોઈ મિત્ર, કોઈ વરુણ, ને કોઈ અગ્નિ કહે છે. એ જ પાંખવાળો દિવ્ય સુપર્ણ છે. સત્ એક છે તેને વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે. તેઓ એને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા એમ અનેક નામ આપે છે.)

૧૨; ૧. ‘આર્ય’, વો. ૧, પૃ. ૬૦.

૧૬; ૧. દેવો દાનાદ્વા દીપનાદ્વા દ્યોતનાદ્વા દુસ્થાનો વા ભવતિ । નિરુક્ત ૭; ૧૫. (દાન આપે તે દેવ; દીપે તે દેવ; તેજસ્વી હોય તે દેવ; અથવા તો આકાશ કે સ્વર્ગમાં રહે તે દેવ.)

દેવ શબ્દ લેટિન શબ્દ દ્યુસ (tepus) ની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, ને જે ધાતુમાંથી તે નીકળેલો છે તેનો મૂળ અર્થ છે દીપવું કે પ્રકાશવું. નિરુક્તની વ્યાખ્યા તો પાછળની છે.

૧૬; ૨. સરખાવો અંગ્રેજી શબ્દ ‘લેડી’; તેનો મૂળ અર્થ રોટી માટે લોટની કણક બાંધનારી એવો થતો. ‘લોડ’ શબ્દનો પણ મૂળ અર્થ રોટીનો રક્ષક એવો હતો.

૧૬; ૩. વિદ્વાંસો हि देवाः ।

૧૬; ૪. માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, આચાર્યદેવો ભવ, અતિથિદેવો ભવ । તૈત્તિરીયોપનિષત્ ૧; ૧૧; ૨.

૧૭; ૧. ટેલર કહે છે : “ મનુષ્યનું શરીર તેમાં વસતા આત્માની શક્તિ વડે જીવે છે ને હાલેચાલે છે એવું જેમ મનાતું, તેમ સૃષ્ટિની ક્રિયાઓ બીજી

દેવો ચલાવે છે એવો ભાસ થતો. ” (‘પ્રીમીટીવ કલ્ચર’) ‘ નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ રિલિજિયન્સ ’ નામના ગ્રંથમાં હ્યુમ લખે છે : “ વિશ્વનાં સર્વ સત્ત્વોને પોતાના જેવાં કલ્પવાની વૃત્તિ આપ્યા માનવસમાજમાં સર્વ દેશકાળમાં હોય છે...જે અજ્ઞાત કારણો વિષે તેમને નિરંતર વિચાર કરવો પડે છે તે તેમને હંમેશાં એક જ રૂપે દેખા દેતાં હોઈ, તે સર્વને એ લોકો એક જ પ્રકાર કે કોટિનાં માને છે. એ સત્ત્વોને વિચાર, બુદ્ધિ ને રાગદ્વેષ હોય છે એમ આપણે થોડા જ વખતમાં માનવા લાગીએ છીએ; ને તેમને મનુષ્યના જેવાં હાથપગ અને આકૃતિઓ હોય છે એવી પણ કલ્પના કેટલીકવાર કરીએ છીએ. ”

૧૮; ૧. જુઓ ગિલબર્ટ મરેનું ‘ ફોર રેટેઈન્ડ ઓફ ગ્રીક રિલિજિયન ’, પૃ. ૧૭.

૧૮; ૨. ચારક તેમના ‘ નિરુક્ત ’માં કહે છે કે ધણા વેદમંત્રોના ત્રિવિધ અર્થ થાય છે : આધિભૌતિક, આધિદૈવિક, અને આધ્યાત્મિક. દાખલા તરીકે અમિતો આધિભૌતિક અર્થ છે બળતો દેવતા; આધિદૈવિક અર્થ છે પુરોહિત દેવ; અને આધ્યાત્મિક અર્થ છે પરમાત્માનું ભવ્ય તેજ. નિસર્ગનાં બળોનાં આવાહન અને સ્તુતિ કરવામાં આવતાં ત્યારે ઉપાસકોનું લક્ષ તેમનાં બાહ્ય રૂપ ઉપર નહીં પણ તેના અંતસ્તત્ત્વમાં રહેલી શક્તિ ઉપર રહેતું.

૧૮; ૩. હિંદીઓ અને ઇરાનીઓ હિંદી-યુરોપિયનોના વિશાળ કુટુંબના અંગભૂત હતા એમ કહેવાય છે. યુટોનિક, કેલ્ટિક, સ્લાવોનિક, ઇટાલિક, હેલેનિક, અને આર્મીનિયન પ્રજાઓ એ મહાકુટુંબની શાખાઓ હતી. આ પ્રજાઓના આચારવિચારની તુલના પરથી વિદ્વાનો એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે એક હિંદી-યુરોપી ધર્મ એ કાળે પ્રચલિત હતો. સચેતનવાદ (એનીમીઝમ) અને જાદુ, પિતૃપૂજા અને અમરત્વ વિષેની આસ્થા, એ આ હિંદી-યુરોપી ધર્મનાં મુખ્ય અંગો હતાં, એમ કહેવાય છે. રીપલી જેવા નવા નૃવંશશાસ્ત્રીઓ જાતિઓનું સહેજ જુદું વર્ગીકરણ કરે છે. કેટલાક આર્ય પ્રજાને યુટોનિક કે નોરડીક પ્રજાથી અભિન્ન માને છે. આ પ્રજાઓ સાથે આપણે અત્યારની ચર્ચામાં કશો સંબંધ નથી. મધ્ય એશિયાના આર્યો છૂટા પડીને બે સમૂહમાં વહેંચાઈ ગયા; અને એમાંનો એક અફઘાનિસ્તાનમાં થઈને હિંદમાં આવ્યો ને બીજો ઇરાનને નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયો; ત્યારથી ભારતીય તત્ત્વવિચારના ઈતિહાસનો આરંભ થાય છે.

૧૮; ૪. વેદકાળના આરંભમાં બોલાતી ભાષા એ પૂર્વાવસ્થાની ભાષા હશે; ને તેણે જ પાછળના યુગમાં, ને ઘણે ભાગે જુદા પ્રદેશમાં, શિષ્ટ સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું હશે.

૧૯; ૧. જે જાતિઓ પોતાને પહેલવહેલી ‘આર્ય’ એ નામે ઓળખાવવા લાગી તેનાં ભ્રમણાની વીગતો અત્યારે મળતી હકીકતો પરથી ચોક્કસ નક્કી કરી શકાય એમ નથી. વેદનાં સૂક્તોમાં સમાજજીવનની આગળ વધેલી અવસ્થા જોવા મળે છે. એ વખતે સંસ્કૃત એ બોલાતી ભાષા હતી, ને આર્ય પ્રજા ઘણી શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. વળી, દ્રાવિડો એ ભારતના મૂળ વતની હતા એમ કબૂલ કરવાને પણ અમે તૈયાર નથી. દ્રાવિડો આર્યોની પહેલાં ઘણા જ જૂના વખતમાં હિંદમાં આવ્યા હાગે છે. આર્યોના આગમન પહેલાં તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિ પાકે પાયે સ્થાપી હતી. દ્રાવિડોએ આર્યોના આચાર સ્વીકારેલા એ સાચું, પણ સામી તેમણે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ પર અસર પાડી હતી. અવરજવરને માટે મુશ્કેલ એવા પહાડી પ્રદેશોમાં આજે પણ જે સંખ્યાબંધ કોમો વસે છે તેઓ કદાચ ભારતના મૂળ વતની આદિવાસીઓ હશે.

૧૯; ૨. દિવ્ એટલે પ્રકાશનું.

૨૦; ૧. ઉચ્ચચક્ષુ મહિની અસશ્વતા પિતા માતા ચ ભુવનાનિ રક્ષતઃ । સુશ્રુષ્ઠેમ વપુષ્યે ૩ ન રોદસી પિતા યત્ સીમભિ સ્પૃશ્વાસયત્ । ઋ. ૧; ૧૬૦; ૨.

(મહાવિશાળ, વિસ્તીર્ણુ, એકખીજાથી છૂટાં, અત્યંત ધૈર્યશાળી, માત-પિતાની પેઠે શરીરરક્ષક, એવાં માતપિતારૂપ દાવાપૃથિવી ભુવનોનું રક્ષણ કરે છે. પિતા અનેક રૂપો વડે સહુને ઢાંકે છે.)

તવ ત્યે પિતો દદતસ્તવ સ્વાદિષ્ટ તે પિતો । પ્ર સ્વાદ્માનો રસાનાં તુવિપ્રીવા ઇવેરતે । ઋ. ૧; ૧૮૭; ૫.

(હે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અન્ન, તને જેઓ આપે છે અને રસોનો આસ્વાદ લે છે તેઓ જ માથું ઊંચું રાખીને જગતમાં ફરી શકે છે.)

સ इत् स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्वावापृथिवी जजान । उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शच्या समैरत् । ઋ. ૪; ૫૬; ૩.

(જેણે દાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કર્યાં તે જ આ જગતમાં કુશળ છે.

વિશાળ, અચળ, સુંદર, અને કશા આધાર વિના ટકી રહેલાં ઘાવાપૃથિવીને તે બુદ્ધિમાને કુશળતાથી રચ્યાં છે.)

ઘૃતવતી ભુવનાનામભિશ્રિયોર્વાં પૃથ્વી મધુદુધે સુપેશસા । ઘાવાપૃથિવી વરુણસ્ય ધર્મણા
વિક્ષમિતે અજરે ભૂરિરેતસા । અસશ્વન્તી ભૂરિધારે પયસ્વતી ઘૃતં દુહાતે સુકૃતે શ્વિત્રતે ।
રાજન્તી અસ્ય ભુવનસ્ય રોદસી અસ્મે રેતઃ સિંચતં યન્મનુર્હિતમ્ । ઋ. ૬; ૫૦; ૧-૨.

(હે ઘાવાપૃથિવી, તમે ઘીથી ભરેલાં છો; પ્રાણીમાત્રનાં આશ્રય છો; વિશાળ, પ્રસિદ્ધ, મધ આપનારાં, સુસ્વરૂપ, વરુણના નિયમ અનુસાર ચાલનારાં, જરારહિત, અને અત્યંત સામર્થ્યવાન છો. જુદાં જુદાં રહેલાં, અનેક ધારાવાળાં, દૂધથી ભરેલાં, અને પવિત્ર કાર્ય કરનારાં ઘાવાપૃથિવી પુણ્યવાનોને માટે ઘી ઉત્પન્ન કરે છે. હે ઘાવાપૃથિવી, તમને પ્રાણીમાત્ર પર સત્તા છે. તમે મનુષ્યોને હિતકારક એવા વીર્યનું સિંચન કરો.)

૨૦; ૨. પ્ર ઘાવા યજ્ઞૈઃ પૃથિવી ઋતાઋચા મહી સ્તુષે વિદંથેષુ પ્રચેતસા ।
દેવેભિર્યે દેવપુત્રે સુદંસસેત્યા ધિયા વાર્યાણિ પ્રભૂષતઃ । ઋ. ૧. ૧૫૯; ૧.

(ઋતની વૃદ્ધિ કરનારાં, મોટાં, અને સુગ્ર એવાં ઘાવાપૃથિવીની યજ્ઞની સભામાં હું યજ્ઞ વડે સ્તુતિ કરું છું. દેવો જેમના પુત્રો છે, અને જેઓ અદ્ભુત કામો કરે છે, તે ઘાવાપૃથિવી દેવોની સાથે, બુદ્ધિ વડે, ઘણી જ સુંદર ભેટો લાવે છે.)

તે હિ ઘાવાપૃથિવી વિશ્વશંભુવ ઋતાવરી રજસો ધારયત્કવો । સુજન્મની ધિષેણે
અન્તરીયતે દેવો દેવી ધર્મણા સૂર્યઃ શ્વિઃ । ઋ. ૧; ૧૬૦; ૧.

(સકળ વિશ્વને સુખ આપનારાં, નિયમ અનુસાર ચાલનારાં, અંતરિક્ષને ધારણ કરનારાં, સુજન્મ, પ્રગલ્ભ, અને દેદીપ્યમાન એવાં જે ઘાવાપૃથિવી, તેમની વચ્ચે થઈને તેજસ્વી ને શુદ્ધ એવો સૂર્ય નિયમ અનુસાર જાય છે.)

દેવી દેવેભિર્યજતે યજ્ઞૈરમિનતી તસ્થતુરુક્ષમાણે । ઋતાવરી અદ્રુહા દેવપુત્રે યજ્ઞસ્ય
નેત્રો શુચયઙ્ગિરૈઃ । ઋ. ૪; ૫૬; ૨.

(પવિત્ર દેવોની સાથે, ઋતને અનુસરનારી, દ્રોહ ન કરનારી, દેવોને જન્મ આપનારી, તેજસ્વી ગાનો વડે યજ્ઞની નેતા, પવિત્ર દેવીઓ — ઘાવાપૃથિવી — અવિરત ધારે પાણી સીંચતી બેસી છે.)

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा । संरराणे रोदसी विश्वश्मभुवा सर्निं वार्जं रयिमस्मे समिन्वताम् । ऋ. ६; ७०; ६.

(પિતા ને માતા એવાં ઘાવાપૃથિવી અમને અન્ન આપો. વિશ્વવેતા, સત્કર્મ કરનારાં, સર્વનું કલ્યાણ કરનારાં, અને એકબીજાનું હિત કરી એકત્ર રમનારાં ઘાવાપૃથિવી અમને લાભ, બળ અને ધન આપો.)

૨૦; ૩. જુઓ મેકસમૂલરનું ‘ઇડિયા, વોટ ઇટ કેન ટીચ અસ?’, પૃ. ૧૫૬.

૨૦; ૪. અતપ્યમાને અવસાવન્તી અનુ ધ્યામ રોદસી દેવપુત્રે । ઉમે દેવાના-મુખ્યેભિરહ્નાં ઘાવા રક્ષતં પૃથિવી નો અમ્વાત । ઋ. ૧; ૧૮૫; ૪.

(દેવોને જન્મ આપનારાં ઘાવાપૃથિવીને બીજું કોઈ પીડી શકતું નથી. પોતાની રક્ષણશક્તિથી તેઓ રક્ષણ કરે છે. એવાં ઘાવાપૃથિવીની પાસે અમે રહીએ. હે ઘાવાપૃથિવી, તમે બંને દિવસ અને રાત દેવોની મધ્યે અમને ભયમાંથી બચાવો.)

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतमा । देवेभिर्ये देवपुत्रे सुंदससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः । उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्व-
वीमभिः । सुरतसा पितरा भूम चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः । ऋ. ૧; ૧૫૯; ૧-૨.

(ઋતની વૃદ્ધિ કરનારાં, મોટાં, અને સુર એવાં ઘાવાપૃથિવીની યજ્ઞની સભામાં હું યજ્ઞ વડે સ્તુતિ કરું છું. દેવો જેમના પુત્રો છે, અને જેઓ અહ્લુત કામો કરે છે, તે ઘાવાપૃથિવી દેવોની સાથે, બુદ્ધિ વડે, ધણી જ સુંદર ભેટો લાવે છે. પ્રેમાળ પિતાના મનનું અને માતાની મહાન સહજ શક્તિનું હું સ્તોત્રથી ધ્યાન ધરું છું. એ મહાન અમોઘવીર્ય માતપિતાએ પ્રજા માટે દુનિયા અને ચોતરફ અમૃત પેદા કર્યાં છે.)

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा । रथं न दुर्गाद वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन । ऋ; ૧; ૧૦૬; ૩.

(પુણ્યશ્લોક પિતરો અમારું રક્ષણ કરો. તે જ પ્રમાણે ઋતના બળમાં વૃદ્ધિ કરનાર, દેવોનાં માતપિતા, ઘાવાપૃથિવી પણ અમારું રક્ષણ કરો. હે સંપન્ન અને દાનશૂર દેવો, અરાત્ર રસ્તામાંથી જેમ રથ પાર નીકળે, તેમ તમે અમને સર્વ સંકટોમાંથી પાર ઉતારો.)

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः । उभा पितरा मह्यन्नजाय-
तामिर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा । ऋ. ३; ३; ११.

(વૈશ્વાનરનાં અહ્લુત કાર્યેનિ માટે તે કવિ — અગ્નિએ જ પોતાની મહાન કુશળતાથી પોતાની શક્તિઓને છૂટી કરી છે. એવો એ અગ્નિ, મહારેતસવાળાં બંને માતૃપિતાની પૂજા કરતો, જન્મ પામ્યો.)

प्रप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वामुप दामृञ्चो बृहदिन्द्र स्तभायः । अधारस्यो रोदसी
देवपुत्रे प्रले मातरा यही ऋतस्य । ऋ. ६; १७; ७.

(હે ઇન્દ્ર, તમે મોટું પરાક્રમ કરીને પૃથ્વીને વિસ્તીર્ણુ બનાવી છે. તે જ પ્રમાણે, હે ઇન્દ્ર, મહાન એવા તમે જ વિશાળ છુલોકને સ્થિર કર્યો છે. તાત્પર્ય કે, દેવો જેમના પુત્ર છે, અને જે પ્રાચીન કાળથી ઋતની યુવાન માતાઓ છે, તે દાવાપૃથિવીને એ ઇન્દ્રે જ સ્થિર રાખ્યાં છે.)

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे । ते चिद्धि पूर्वै कवयो
गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे । प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुष्वं सदने
ऋतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् । ऋ. ७; ५३; १-२.

(પૂજ્ય અને વિસ્તૃત એવાં દાવાપૃથિવીનું સાથેના લોક સહિત, યજ અને સ્તોત્ર વડે, અમે સ્તવન કરીએ છીએ. મહાન અને દેવોને જન્મ આપનારાં એવાં દાવાપૃથિવીને પહેલાંના કવિઓ તેમનાં સ્તવનોમાં મોખરે મૂકતા. હે સ્તોતાઓ, તમે નવાં સ્તોત્રો વડે પ્રાચીન અને જગતનાં માત્રાપ એવાં દાવાપૃથિવીને યજની જગાએ લાવો. હે દાવાપૃથિવી, તમે દેવો સહિત અમારી પાસે આવો; તમારું છત્ર મહાન છે.)

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्याद् विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य । भानुः
शुक्रेण शोचिषा व्ययौव प्रारूच्योदसी मातरा शुचिः । ऋ. ९; ८५; १२.

(સ્વર્ગમાં આદિત્યની ઉપરના ભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ સોમ રહે છે. તે આદિત્યનાં સર્વ રૂપોને જોઈ રહે છે. આદિત્ય સફેદ તેજથી પ્રકાશે છે. અને નિર્મળ એવો તે માતા૩૫ દાવાપૃથિવીને પણ પ્રકાશિત કરે છે.)

आ हि द्यावापृथिवी अम उमे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ । प्र याह्यच्छोशतो
यविष्ठाया वृह सहस्येह देवान् । ऋ. १०; १; ७.

(હે અગ્નિ, પુત્ર જેમ માતૃપિતાને મદદ કરે છે તેમ તમે દાવાપૃથિવીને સદા મદદ કરો છો; હે યુવાન, અમારી ઉપાસકોની પાસે તમે આવો; અને, હે બલપુત્ર, તમે ઇન્દ્રાદિ દેવોને અમારા યજ્ઞમાં લઈ આવો.)

દાવા નો અથ પૃથિવી અનાગસો મહી ત્રાયેતાં સુવિતાય માતરા । ઉષા ઉચ્છન્ત્યપ બાધતામઘં સ્વસ્ત્ય૧ગ્નિ સમિધાનમીમહે । ઋ. ૧૦; ૩૫; ૩.

(મહાન અને માતા૩૫ એવાં દાવાપૃથિવી આપણું નિરપરાધીનું આજે સુખને સારુ રક્ષણ કરે. અંધકારને ફેડનારી ઉષા અમારા પાપનો નાશ કરે. તેમજ પ્રબલિત થયેલા અગ્નિની પાસે હું કલ્યાણની યાચના કરું છું.)

તે હિ દાવાપૃથિવી માતરા મહો દેવી દેવાજન્મના યજ્ઞિયે ઇતઃ । ઉમે વિમૃત ઉમયં મરીમભિઃ પુરુ રેતાંસિ પિતૃભિશ્ચ સિંચતઃ । ઋ. ૧૦; ૬૪; ૧૪.

(જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, મોટાં, અને યજ્ઞને પાત્ર એવાં દાવા-પૃથિવીએ દેવોને જન્મ આપ્યો. તે બંને અન્ન વડે સહુને પોષે છે, અને દેવોની સહાયતા વડે પુષ્કળ પાણીની વૃદ્ધિ કરે છે.)

પરિક્ષિતા પિતરા પૂર્વજાવરી ઋતસ્ય યોના ક્ષયતઃ સમોકસા । દાવાપૃથિવી વરુણાય સવ્રતે વૃતવત પયો મહિષાય પિન્વતઃ । ઋ. ૧૦; ૬૫; ૮.

(સર્વવ્યાપી, માતૃપિતા જેવાં પ્રાચીન, અને એકત્ર વસનારાં દાવા-પૃથિવી યજ્ઞમાં હોય છે. અને એક જ કામ કરનાર તે બંને પૂજ્ય વરુણને પ્રસન્ન કરવા માટે બળવાળા પાણીનું સિંચન કરે છે.)

શ્રુધી નો અગ્ને સદને સધસ્યે યુક્વા રથમમૃતસ્ય દ્રવિત્નુમ્ । આ નો વહ હોદસી દેવપુત્રે માકિર્દેવાનામપ મૂરિહિ સ્યાઃ । ઋ. ૧૦; ૧૧; ૯.

(હે અગ્નિ, સર્વ દેવો જેમાં છે એવા ઘરમાંથી તમે અમારું સ્તોત્ર સાંભળો. અમૃત જેમાંથી દ્રવે છે એવો રથ તમે જોડો; અને દેવો જેમના પુત્ર છે એવાં દાવાપૃથિવીને એ રથમાં અમારી પાસે લાવો. દેવોમાંથી કોઈ પણ યજ્ઞમાંથી દૂર ન રહે; માટે તમે અહીં હાજર રહો.)

૨૦; ૫. અયં ક્ષુદ્રાચમ્યામ્યાચક્ષ્ણો યો જજાન રોદસી વિશ્વશંભુવા । વિ યો મમે રજસી સુક્તૃયયાડજરેભિઃ સ્કમ્ભનેભિઃ સમાનૃચે । ઋ. ૧; ૧૬૦; ૪.

૨૦; ૬. અજો ન ક્ષાં દાધાર પૃથિવીં તસ્તમ્મ ઘાં મન્ત્રેભિઃ સત્યૈઃ । પ્રિયા પદાનિ પત્નો નિ પાહિ વિસ્વાયુરમે ગુહા ગુહં ગાઃ । ઋ. ૧; ૬૭; ૩.

(અનાદિ અગ્નિ સત્યવાળા મંત્રો વડે વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે ને છુલોકને ટકાવી રાખે છે. હે અગ્નિ, સર્વના પ્રાણરૂપ એવા તમે પશુનાં પ્રિય સ્થાનોનું રક્ષણ કરો. એક ગૃહ સ્થાનમાંથી બીજામાં પ્રવેશો.)

૨૦; ૭. इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्रात् । यो अक्षणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक् तस्तमम् पृथिवीमुत द्याम् । ઋ. ૧૦; ૮૯; ૪.

(જેમ ધરી વડે પૈડાં સ્થિર થાય છે, તે પ્રમાણે પોતાના કામ વડે પૃથ્વી અને સ્વર્ગને જે ઇન્દ્રે સર્વ પ્રકારે ટકાવી રાખ્યાં છે, તે ઇન્દ્રની ઘણી સ્તુતિ કરીને અમે આકાશમાંથી વરસાદ પાડીશું.)

૨૦; ૮. स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तमम् रोदसी । हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् । ઋ. ૯; ૧૦૧; ૧૫.

(જે સોમે ઘાવાપૃથિવીને સ્થિર કર્યાં છે તે વીર સોમ સમર્થ છે. તે પિંશંગ સોમ યજ્ઞમાનની પેઠે પોતે પણ પોતાને સ્થાને બેસવા સારુ ગળણીમાં જાય છે.)

૨૦; ૯. पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत् सुकृतो वि हि ख्यन् । विष्कम्भन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् । ઋ. ૩; ૩૧; ૧૨.

(અંગિરસોએ આ પિતારૂપ ઇન્દ્રને માટે મોટું ને તેજસ્વી સ્થાન તૈયાર કર્યું. સત્કર્મ કરનારા અંગિરસોએ એ સ્થાન પર નજર નાખી. યજ્ઞમાં બેસીને ઘાવાપૃથિવીને અંતરિક્ષનો આધાર આપતાં તેમણે ઇન્દ્રને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપ્યા.)

૨૧; ૧. य आस्वत्क आशये विश्वा जातान्येषाम् । परि धामानि मर्मशद् वरुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके समे । ઋ. ૮; ૪૧; ૭.

(જે વરુણ ઝભ્લાની પેઠે આપ્યા જગતને, તેમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓ તથા તેમનાં નિવાસસ્થાન સહિત, ઢાંકી દે છે, અને સર્વના સામર્થ્યનો વિચાર કરનાર જે વરુણને સહુ દેવો અનુસરે છે, તેની કૃપાથી અમારા દુષ્ટ શત્રુઓ નાશ પામો.)

૨૧; ૨. आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत् पश्यन् भूर्णिर्यक्से ससवान् । अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि । ઋ. ૭; ૮૭; ૨.

(હે વરુણ, વાયુ તમારો શ્વાસ — આત્મા — છે. તે પાણીને ગ્રેરે છે. જગતનો પોષક એ વાયુ ધાસ ખાધેલા પશુની પેઠે સમર્થ હોય છે. હે વરુણ, તમે આ વિશાળ ને મહાન ઘાવાપૃથિવીની અંદર રહો છો. એ સર્વ ધામો તમને પ્રિય છે.)

૨૧; ૩. ઉરં હિ રાજા વરુણશ્ચકાર સૂર્યાય પન્થામન્વેતવા ૩ । અપદે પાદા પ્રતિધાતવેડકરુતાપવક્તા હૃદયાવિધશ્ચિત્ । ઋ. ૧; ૨૪; ૮.

(સૂર્યને જવા માટે રાજા વરુણે પહોળો રસ્તો કરી આપ્યો, અને [અંતરિક્ષમાં] પગ મૂકીને જવા માટે, પગ ન મૂકી શકાય ત્યાં માર્ગ કર્યો. હૃદયનું વિદારણ કરનારા શત્રુને તે દૂર કરે છે.)

પ્ર સીમાદિત્યો અસૃજદ્ વિધર્તાઃ કૃતં સિન્ધવો વરુણસ્ય યન્તિ । ન શ્રામ્યન્તિ ન વિ મુચ્ચન્ત્યેતે વયો ન પન્તૂ રઘુયા પરિજ્મન્ । ઋ. ૨; ૨૮; ૪.

(ધારણ કરનારા આદિત્યે — વરુણે — તેમને વહેતી કરી. વરુણની નદીઓ ઋતને માર્ગે જાય છે. તે થાકતી નથી કે થંભી જતી નથી, પણ પક્ષીની પેઠે વેગથી દોડે છે.)

તિષ્ઠો યાવો નિહિતા અન્તરસ્મિન્ તિષ્ઠો ભૂમીરુપરાઃ ષડ્વિધાનાઃ । ગૃત્સો રાજા વરુણશ્ચક્ર એતં દિવિ પ્રેક્ષં હિરણ્યયં શુભે કમ્ । ઋ. ૭; ૮૭; ૫.

(આ વરુણમાં ત્રણ દુલોક અને છ પ્રકારના ત્રણ ભૂલોક સમાઈ ગયેલા છે. પ્રશંસાને પાત્ર એવા રાજા વરુણે જ પ્રકાશને માટે આ આકાશમાં લટકતો સોનેરી ગોળો — સૂર્ય — ટાંચ્યો છે.)

૨૧; ૪. અમી ય કૃક્ષા નિહિતાસ ઉચ્ચા નક્તં દદશ્રે કુહ ચિદ્ દિવેયુઃ । અદબ્ધાનિ વરુણસ્ય વ્રતાનિ વિચાક્રશચ્ચન્દ્રમા નક્તમેતિ । ઋ. ૧; ૨૪; ૧૦.

(આ જે આકાશમાં ઊંચે રહેલાં નક્ષત્રો રાતે દેખાય છે તે દિવસે પ્રગ્નં જતાં રહે છે. વરુણની આજ્ઞાથી જ વિશેષ પ્રકાશવાળો ચંદ્રમા રાતે આવે છે. એમ વરુણના નિયમો કોઈ તોડતું નથી.)

તદિત્ સમાનમાશ્રાતે વેનન્તા ન પ્ર યુચ્છતઃ । ધૃતવ્રતાય દાશુષે । ઋ. ૧; ૨૫; ૬.

(વરુણનાં વ્રતો — નીતિના નિયમો — પાળનારા ભક્ત પર અસત્ થયેલા મિત્રાવરુણ સાથે મળીને એક જ હવિ ગ્રહણ કરે છે, તેમાં કદી પ્રમાદ કરતા નથી.)

શૃણ્વન્તુ સ્તોમં મરુતઃ સુદાનવોઽમિજિહ્વા કૃતાવૃધઃ । પિબતુ સોમં વરુણો
ધૃતવ્રતોઽશ્વિમ્યામુષસા સજૂઃ । ઋ. ૧૧; ૪૪; ૧૪.

(સારું દાન દેનારા, અમિરૂપી જીભવાળા, ને ઋતને વધારનારા મરુતો
અમારું સ્તોત્ર સાંભળો. અશ્વિનો અને ઉષાને સાથે રાખીને ધૃતવ્રત વરુણ
સોમરસ પીઓ.)

ત્વમગ્ને રાજા વરુણો ધૃતવ્રતઃ । ઋ. ૨; ૧; ૪.

(હે અગ્નિ, જેણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા વરુણ રાજા તમે જ છો.)

નમઃ પુરા તે વરુણોત નૂનમુતાપરં તુલિજાત વ્રવામ । ત્વે હિ કં પર્વતે ન શ્રિતા-
ન્યપ્રચ્યુતાનિ દૂલ્ભ વ્રતાનિ । ઋ. ૨; ૨૮; ૮.

(હે બળવાન વરુણ, અમે તમને અગાઉ નમન કર્યું છે, હમણાં કરીએ
છીએ, ને હવે પછી પણ કરીશું. હે દુર્દમ વરુણ, પર્વતની પેઠે તમારે આશ્રયે
રહેલાં વ્રતો કદી તેના સ્થાનથી ચળતાં નથી.)

અદબ્ધાનિ વરુણસ્ય વ્રતાનિ । ઋ. ૩; ૫૪; ૧૮.

(વરુણનાં વ્રતો — નિયમો — અવિનાશી છે.)

મિત્રા તના ન રથ્યા ૩ વરુણો યશ્ચ સુક્રતુઃ । સનાત્ સુજાતા તનયા ધૃતવ્રતા ।
ઋ. ૮; ૨૫; ૨.

(ધન આપનારા, રથવાળા, સારો જન્મ પામેલા, કાર્યકુશળ, પૃથ્વી-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલા, ને જેમણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા, મિત્રાવરુણની
તું પૂજા કર.)

૨૧; ૫. યો મૃત્ય્યાતિ ચક્રુષે ચિદાગો વયં સ્યામ વરુણે અનાગાઃ । અનુ
વ્રતાન્યદિતેર્કધન્તો યૂયં પાત સ્વસ્તિભિઃ સદા નઃ । ઋ. ૭; ૮૭; ૭.

(તે વરુણ પાપ કરનાર પ્રત્યે પણ દયા રાખે છે. અમારે હાથે એ
વરુણનો અપરાધ ન થાઓ. અમે વરુણનાં વ્રતો — નિયમો — પાળીએ.
હે દેવો ! કલ્યાણો વડે સર્વદા અમારું રક્ષણ કરો.)

૨૧; ૬. બૃહન્નેષામધિષ્ઠાતાન્તિકાદિવ પસ્યતિ ।

ચરન્ત્સર્વે દેવા इदं विदुः ॥

यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति यः प्रतंकम् ।

ઢૌ સંનિષય યન્મન્ત્રયેતે રાજા તદ્વેદ વરુણસ્તૂતીયઃ ॥
 ઉતેયં ભૂમિર્વરુણસ્ય રાજા ઉતાસૌ ધૌર્જીહતી દૂરેઅન્તા ।
 ઉતો સમુદ્રૌ વરુણસ્ય કુક્ષી ઉતાસ્મિન્નત્પ ઉદકે નિલીનઃ ॥
 ઉત યો ધ્યામતિસર્પાત્પરસ્તાન્ન સ મુચ્યાતે વરુણસ્ય રાજાઃ ।
 દિવ સ્પશઃ પ્ર ચરન્તીદમસ્ય સહસ્રાક્ષા અતિ પશ્યન્ત ભૂમિમ્ ॥
 સર્વે તદ્રાજા વરુણો વિ ચ્ચેદ યદન્તરા રોદસી યત્પરસ્તાત્ ।
 સંહ્યાતા અસ્ય નિમિષો જનાનામક્ષાનિવ શ્વષ્ની નિ મિનોતિ તાનિ ॥
 યે તે પાશા વરુણ સસસસ ત્રેધા તિષ્ઠન્તિ વિષિતા રુદ્ધાન્તઃ ।
 છિન્નન્તુ સર્વે અનૃતં વદન્તં યઃ સત્યવાદ્યતિ તં સજન્તુ ॥

અ. ૪; ૧૬; ૧-૬.

(આ વિશ્વનો અધિષ્ઠાતા છેક જ પાસે રહીને જોતો હોય એવી રીતે
 અધું જુએ છે. માણસ વિકાસ પામે છે ને પાલન કરે છે, ફરે છે ને ફેરવે છે,
 તેમજ વિચાર કરે છે, તે અધું દેવો જાણે છે. માણસ ઊભો રહે છે કે ચાલે
 છે, ફરે છે, ગુપ્ત આચરણ કરે છે કે ખુલ્લમખુલ્લા વર્તે છે, તથા બે જાણુ સાથે
 બેસીને કંઈ વિચાર કરે છે, તે અધું ત્રીજો રાજા વરુણ જાણે છે. આ પૃથ્વી,
 અને આ ધણે દૂર દેખાતું આકાશ, એ બંને વરુણ રાજનાં છે. બે સમુદ્રો
 વરુણની બે કૂખો છે. છતાં તે આ અલ્પ ઉદકમાં પણ વસે છે. કોઈ માણસ
 આકાશથી પણ પાર ચાલ્યો જાય તેથી કંઈ તે વરુણ રાજના શાસનમાંથી
 છટકી શકતો નથી. સ્વર્ગમાંથી એના દૂત જગતમાં સંચાર કરે છે. તે હજારો
 આંખવાળો હોઈ આખી પૃથ્વીને નિહાળે છે. ધરતી અને આકાશની વચ્ચેના
 ભાગમાં, તથા તે બંનેની પાર પણ, જે કંઈ છે તે બધાને વરુણ રાજ જુએ છે.
 માણસોની પાંપણાના પલકારાને પણ તે ગણે છે. જુગારી જેમ પાસાને ફેંકે
 છે તેમ, હે વરુણદેવ ! ત્રણ રીતે આધેલા જે તમારા સાત સાત પાશ છે તે
 સર્વ અસત્યવાદીઓને આંધો, પણ સત્યવાદીઓને જતા કરો.)

ઉત સ્વયા તન્વા૩ સં વદે તવ કદા ન્વડન્તર્વરુણે ભુવાનિ ।
 કિં મે હવ્યમહ્વણાનો જુષેત કદા મૃત્વીકં સુમના અભિ હ્યમ્ ॥
 પૃચ્છે તદેનો વરુણ દિદ્શ્વપો એમિ ચિકિતુષો વિપૃચ્છમ્ ।
 સમાનમિન્મે કવયશ્ચિદાહુર્યં હ તુભ્યં વરુણો હ્વીતે ॥

કિમાગ આસ વરુણ જ્યેષ્ઠં યત્ સ્તોતારં જિઘાંસસિ સચ્ચાયમ્ ।
 પ્ર તન્મે વોચો દૂલ્ભ સ્વધાવોઽવ ત્વાનેના નમસા તુર ઇયામ્ ॥
 અવ દ્રુગ્ધાનિ પિત્ર્યા સૃજા નોઽવ યા વયં ચક્રમા તન્મુઃ ।
 અવ રાજન્ પશ્યતૃપં ન તાયું સૃજા વત્સં ન દામ્નો વસિષ્ઠમ્ ॥
 ન સ સ્વો દક્ષો વરુણ ધૃતિઃ સા સુરા મન્યુર્વિભીદકો અચિત્તિઃ ।

ઋ. ૭; ૮૬; ૨-૬.

(હું પોતે થઈને તેમનો પીછો પકડું ? હું વરુણની સાથે એક વિચારનો ક્યારે થઈશ ? તે ક્રોધ ભરાયા વિના મારા હવિનો સ્વીકાર કરશે ખરા ? પ્રસન્ન મન વડે સુખદાતા વરુણને હું ક્યારે જોઈશ ? હે વરુણ, હું તમારું દર્શન કરવાને ઉત્સુક છું, એટલે અનેક જ્ઞાનીઓ પાસે જઈને પૂછું છું કે ‘મારાથી એવું શું પાપ થયું છે જેને લીધે વરુણ મને દર્શન દેતા નથી ?’ સર્વ કવિઓએ મને કહ્યું કે ‘વરુણ તારા પર ક્રોધેલા છે.’ હે વરુણ, મેં એવું તે શું મોટું પાપ કર્યું છે કે જેને લીધે તમે તમારી સ્તુતિ કરનાર મિત્રનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છો ? હે દુર્દમ તેજસ્વી વરુણ, એ પાપ શું છે તે તમે મને જલદી કહો; એટલે નમન કરી, નિષ્પાપ થઈને હું તમારી સ્તુતિ કરવા માંડું. હે વરુણ, અમારા વડવાઓને કે અમારે હાથે જે પાપ થયાં હોય તેમાંથી તમે અમને મુક્ત કરો. હે રાજા, પશુને તૃપ્ત કરનારા ચોરની જેમ અથવા દામણના અંધનમાંથી વાછડાને છોડે તે પ્રમાણે, તમે વસિષ્ઠને છોડો. હે વરુણ, એ પાપ અમે જનતા જાણીપૂછીને નથી કર્યું; એ તો અમારી ચૂક થઈ ગઈ. દાઝ, ક્રોધ, પાસા, ને અવિચારને લીધે એ પાપ થઈ ગયું.)

૨૨; ૧. ‘વેદિક માઈથિલોજી’, પૃ. ૩.

૨૨; ૨. આ યાત્વિન્દ્રો દિવ આ પૃથિવ્યા મક્ષુ સમુદ્રાદુત વા પુરીવાત્ ।
 સ્વર્ણરાદવસે નો મરુવાન્ પરાવતો વા સદનાદતસ્ય । ઋ. ૪; ૨૧; ૩.

(ઈન્દ્ર મરુતોની સાથે સ્વર્ગમાંથી, પૃથ્વી પરથી, સમુદ્રમાંથી, અંતરિક્ષ-માંથી, સૂર્યલોકમાંથી, દૂરથી કે ઋતના સદનમાંથી અમારા રક્ષણ માટે આવો.)

૨૨; ૩. ઋતસ્ય ગર્ભમ્ । ઋ. ૧; ૧૫૬; ૩.

૨૨; ૪. સ દાધાર પૃથિવીં યામુતેમામ્ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૧.

(એણે આ પૃથ્વીને તેમજ આકાશને ટકાવી રાખેલાં છે.)

૨૨; ૫. ઋતની કલ્પના હિંદી — ઇરાની યુગ જેટલી જૂની છે.

૨૩; ૧. एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् । ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति । ऋ. ૧; ૧૨૪; ૩.

(શુભ કામનાવાળી અઘૌની દીકરી ઉપા જ્યોતિર્મય વસ્ત્ર પહેરીને પૂર્વમાં દેખા દે છે. તે ઋતના માર્ગને જાણતી હોય એવી રીતે રસ્તા પર સારી રીતે ચાલે છે, અને દિશા ચૂકતી નથી.)

૨૩; ૨. ऋतस्य दृष्ट्वा धरुणानि सन्ति पुरुणि चन्द्रा वपुषे वपूषि । ऋतेन दीर्घमिषणन्त पृक्ष ऋतेन गाव ऋतमा विवेशः ॥ ऋतं येमान ऋतमिद् वनोत्पृतस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः । ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ ऋ. ૪; ૨૩; ૧-૧૦.

(દેહધારી ઋતનાં બળવાન, આધારભૂત અને આદ્વાદક એવાં અનેક રૂપો છે. ઋતને લીધે સ્તોતાઓ ધાણું અન્ન ધરે છે. ઋતને લીધે ગાયો ઋતમાં પ્રવેશ કરે છે. ઋતને વશ કરવા ઇચ્છનાર ઋતની જ ઉપાસના કરે છે. ઋતનું બળ તામ્રડોળ ગાય ઇચ્છનારું બને છે. ઋતને માટે જ વિસ્તૃત અને ગભીર (ઘાવાપૃથિવી હસ્તી ધરાવે છે. એ એ ઉત્કૃષ્ટ ધેનુઓ — ઘાવાપૃથિવી — ઋતને માટે જ પોતાનું દોહન થવા દે છે.)

૨૩; ૩. ऋतस्य नः पथा नयाऽति विश्वानि दुरिता । ऋ. ૧૦; ૧૩૩; ૬.

૨૪; ૧. एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि जमन् । विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋतु मर्तेषु वृजिना च प्रश्यन् ॥ ऋ. ૭; ૬૦; ૨.

(હે મિત્રાવરુણ ! આ પ્રસિદ્ધ સૂર્ય — મનુષ્યોને નિહાળનાર, અંત-રિક્ષમાં ફરનાર, સર્વ સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓનું રક્ષણ કરનાર — ઘાવાપૃથિવીને લક્ષમાં રાખીને, મનુષ્યોમાં થતાં પુણ્ય અને પાપ જોતો જોતો ઉદય પામે છે.)

૨૪; ૨. ઋ. ૭; ૬૩.

૨૫; ૧. अचित्ती यच्चक्रमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता । देवेषु च सवितर्मनुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥ ऋ. ૪; ૫૪; ૩.

૨૫; ૨. ઈકો દાધાર ધુવનાનિ વિશ્વા । ઋ. ૧; ૧૫૪; ૨.

૨૫; ૩. ત્રીણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્યઃ । ઋ. ૧; ૨૨; ૧૮.

ન તે મહિત્વમન્વડનુવન્તિ । ડમે તે વિદ્ય રજસો પૃથિવ્યા વિષ્ણો દેવ ત્વં પરમસ્ય વિત્સો । ન તે વિષ્ણો જાયમાનો ન જાતો દેવ મહિમ્નઃ પરમન્તમાપ ॥ ઋ. ૭; ૯૯; ૧-૨.

૨૫; ૪. ચતુર્ભિઃ સાકં નંવતિ ચ નામભિશ્ચક્રં ન વૃત્તં વ્યતીરવીવિપત્ । બૃહ-
ચ્છરીરો વિમિમાન ઋક્વભિર્યુવાકુમારઃ પ્રત્યેત્યાહવમ્ ॥ ઋ. ૧; ૧૫૫; ૬.

(વિષ્ણુ ગોળ પૈડાની પેઢે જુદી જુદી ચોરાણુ રીતે ફરે છે. તે વિષ્ણુ વિરાટ શરીરવાળા છે, જુદાં જુદાં અનેક રૂપવાળા છે, તરુણ છે, કુમાર છે. તેમને બોલાવતાવેંત તે આવે છે.)

૨૫; ૫. વિ ચક્રમે પૃથિવીમેષ ઇતાં ક્ષેત્રાય વિષ્ણુર્મનુષે દશસ્યન્ । ધ્રુવાસો
અસ્ય કીરયો જનાસ ડરુક્ષિતિ સુજનિમા ચકાર ॥ ઋ. ૭; ૧૦૦; ૪.

૨૬; ૧. ‘અશ્વિન્’ નો અક્ષરાર્થ છે ધોડેસવાર.

૨૬; ૨. અદિતિઘૌરદિતિરન્તરિક્ષમદિતિર્માતા સ પિતા સ પુત્રઃ । વિશ્વે
દેવા અદિતિઃ પંચ જનાઃ; અદિતિર્જાતમદિતિર્જનિત્વમ્ ॥ ઋ. ૧; ૮૯; ૧૦.

૨૭; ૧. આ અર્થનો લૅટિન શબ્દ છે ‘ઈગ્નીસ’ (Ignis).

૨૭; ૨. યો અમ્નનોરન્તરમ્નિ જજાન । ઋ. ૨; ૧૨; ૩.

(જેણે ચક્રમકના બે પથ્થરમાંથી અંદર રહેલા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર્યો.)

૨૭; ૩. ભૃગુ એ એક જાતિસમૂહનું નામ છે.

૨૭; ૪. આમે વહ વરુણમિષ્ટ્યે ન ઇન્દ્રં દિવો મરુતો અન્તરિક્ષાત્ ।

ઋ. ૧૦; ૭૦; ૧૧.

૨૭; ૫. અગ્નિ મન્યે પિતરમગ્નિમાપિમગ્નિં આતરં સદમિત્ સઘાયમ્ ।

ઋ. ૧૦; ૭; ૩.

૨૮; ૧. જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી, ૩; ૨૯૨.

૨૮; ૨. સ્વાદિષ્ટ્યા મદિષ્ટ્યા પવસ્વ સોમ ધારયા । ઇન્દ્રાય પાતવે સુતઃ ॥

ઋ. ૯; ૧; ૧.

૨૮; ૩. અપામ સોમમમૃતા અમૂમાગન્મ જ્યોતિરવિદામ દેવાન્ । ઋ. ૮; ૪૮; ૩.

૨૯; ૧. પ્ર વામન્ઘાસિ મદ્યાન્યસ્થુરં ગન્તં હવિષો વીતયે મે । તિરો અર્યો
હવનાનિ શ્રુતં નઃ ॥ ઋ. ૭; ૬૮; ૨.

(હે અશ્વિનો, તમારે માટે આહ્વાદજનક અન્ન તૈયાર કર્યું છે. તમે
મારો હવિ આરોગ્ય માટે જલદી આવો. અમારા શત્રુનું નિમંત્રણ ન
સાંભળતાં અમારી હાક સાંભળો.)

અયં વિપ્રાય દાઙુષે વાજૌં ઇયર્તિ ગોમતઃ । અયં સપ્તમ્ય આ વરં વિ વો મદે
પ્રાન્થં શ્રોણં ચ તારિષદ્વિવક્ષસે ॥ ઋ. ૧૦; ૨૫; ૧૧.

(આ સોમ વિદ્વાન દાતાને ગાયોવાળું અન્ન આપે છે. તેણે સાત
હોતાઓને ઉત્તમ ધન આપ્યું. આંધળા દીર્ઘતમસને તેણે આંખો આપી,
પાંગળા પરાવૃજને પગ આપ્યા, ને બંનેને તાર્યા. તું ખરેખર મહાન છે.)

૨૯; ૨. યત્ર જ્યોતિરજહ્નં યસ્મિન્ લોકે સ્વર્હિતમ્ ।
તસ્મિન્ માં ધેહિ પવમાનાઽમૃતે લોકે અક્ષિતે ॥
યત્ર રાજા વૈવસ્વતો યત્રાવરોધનં દિવઃ ।
યત્રામૂર્યહતીરાપસ્તત્ર મામમૃતં કૃધી ॥
યત્રાનુકામં ચરણં ત્રિનાકે ત્રિદિવે દિવઃ ।
લોકા યત્ર જ્યોતિષ્મન્તસ્તત્ર મામમૃતં કૃધી ॥
યત્ર કામા નિકામાશ્વ યત્ર વ્રધ્રસ્ય વિષ્ટપમ્ ।
સ્વધા ચ યત્ર તૃપ્તિશ્ચ તત્ર મામમૃતં કૃધી ॥
યત્રાનન્દાશ્વ મોદાશ્વ મુદઃ પ્રમુદ આસતે ।
કામસ્ય યત્રાપ્તાઃ કામાસ્તત્ર મામમૃતં કૃધી ॥

ઋ. ૯; ૧૧૩; ૭-૧૧.

૨૯; ૩. પિતૃયાળ. ઋ. ૧૦; ૨; ૭.

૨૯; ૪. ઋ. ૧૦; ૧૪.

૩૦; ૧. માતા ભૂમિઃ પુત્રો અહં પૃથિવ્યાઃ । પર્જન્યઃ પિતા સ ડ નઃ પિપર્તુઃ ।
અ. ૧૨; ૧; ૧૨

(ભૂમિ માતા છે, ને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું. પર્જન્ય પિતા છે. તે
અમારું પાલન કરે.)

૩૦; ૨. ભૂમ્યૈ પર્જન્યપત્ન્યૈ નમોઽસ્તુ વર્ષમેદસે । અ. ૧૨; ૧; ૪૨.

(વર્ષાર્થી જેનું પાલન થાય છે, અને જે પર્જન્યની પત્ની છે, તે ભૂમિને નમસ્કાર.)

૩૦; ૩. યત્ પર્જન્યઃ કૃણુતે વર્ષ્ય ૧ નમઃ । ઋ. ૫; ૮૩; ૩.

૩૦; ૪. યો વિશ્વસ્ય જગતો દેવ ईशे । ઋ. ૭; ૧૦૧; ૨.

યસ્મિન્ વિશ્વાનિ ભુવનાનિ તસ્યુઃ । ઋ. ૭; ૧૦૧; ૪.

આત્મા જગતસ્તસ્યુષ્થ । ઋ. ૭; ૧૦૧; ૬.

૩૦; ૫. ભૂમિં પર્જન્યા જિન્વન્તિ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૫૧.

૩૦; ૬. ‘ ઈડિયાઃ વોટ કેન ઇટ ટીચ અસ ? ’, વ્યાખ્યાન ૬.

૩૦; ૭. હિંદી-ધરિની યુગમાં પણ ઇન્દ્ર જાણીતો હતો. જુઓ કીથ :
‘ ધી રિલિજિયન એન્ડ ફિલોસોફી ઓફ ધી વેદ ’, વો. ૧, પૃ. ૧૩૩.

૩૧; ૧. એકરાક્ષસ્ય ભુવનસ્ય રાત્રસિ શચીપત ઇન્દ્ર વિશ્વાભિરૂતિભિઃ ।

ઋ. ૮; ૩૭; ૩.

જનિતા દિવો જનિતા પૃથિવ્યાઃ । ઋ. ૮; ૩૬; ૪.

ક્ષેમસ્ય ચ પ્રયુજશ્વ ત્વમીશિષે શચીપત ઇન્દ્ર । ઋ. ૮; ૩૭; ૫.

વિશ્વં શૃણોતિ પસ્યતિ । ઋ. ૮; ૭૮; ૫.

સ મન્યું મર્ત્યાનામદબ્ધો ન ચિકીષતે । પુરા નિદશ્ચિકીષતે । ઋ. ૮; ૭૮; ૬.

(નિર્ભય ઇન્દ્ર મનુષ્યોનો ક્રોધ દૂર કરે છે. નિંદા શરૂ થતા પહેલાં જ તે ક્રોધને શમાવે છે.)

૩૧; ૨. યો જાત એવ પ્રથમો મનસ્વાન્ દેવો દેવાન્ ક્રતુના પર્યભૂષયત્ ।

યસ્ય શુભ્રાદ્ રોદસી અભ્યસેતાં નૃમ્ણસ્ય મહા સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૧ ॥

યઃ પૃથિવીં વ્યથમાનામદૈહદ્ યઃ પર્વતાન્ પ્રકુપિતાં અરમ્ણાત્ ।

યો અન્તરિક્ષં વિમમે વરીયો યો યામસ્તભ્નાત્ સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૨ ॥

યો હત્વાહિમારિણાત્ સપ્ત સિન્ધૂન્ યો ગા ઉદાજદપથા વત્સ્ય ।

યો અશ્મનોરન્તરર્મિં જજાન સંવૃક્ સમત્સુ સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૩ ॥

યં સ્મા પૃચ્છન્તિ કુહ સેતિ ધોરમુતેમાહુર્નૈષો અસ્તીત્યેનમ્ ।

સો અર્યઃ પુષ્ટીર્વિજ ઇવા મિનાતિ શ્રદસ્મૈ ધત્ત સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૫ ॥

યસ્યાશ્વાસઃ પ્રદિશિ યસ્ય ગાવો યસ્ય ગ્રામા યસ્ય વિશ્વે રથાસઃ ।
 યઃ સૂર્યે ય ઉષસં જજાન યો અપાં નેતા સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૭ ॥
 યસ્માન્ન ઋતે વિજયંતે જનાસો યં યુધ્યમાના અવસે હવંતે ।
 યો વિશ્વસ્ય પ્રતિમાનં બભૂવ યો અચ્યુતચ્યુત્ સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૯ ॥
 યઃ શશ્વતો મહોનો દધાનાનમન્યમાનાઞ્છર્વા જઘાન ।
 યઃ શર્ધંતે નાનુદદાતિ શઙ્ખ્યાં યો દસ્યોર્હંતા સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૧૦ ॥
 ઋ. ૨; ૧૨.

૩૧; ૩. ઇન્દ્રો દિવ ઇન્દ્ર ઈંશે પૃથિવ્યા ઇન્દ્રો અપામિન્દ્ર ઇત્ પર્વતાનામ્ ।
 ઋ. ૧૦; ૮૯; ૧૦.

૩૧; ૪. અહં રાજા વરુણો મહ્યં તાન્યસુર્યાણિ પ્રથમા ધારયન્ત ।
 કર્તું સચન્તે વરુણસ્ય દેવા રાજામિ કૃષ્ટેરુપમસ્ય વઘ્નેઃ ॥
 અહમિન્દ્રો વરુણસ્તે મહિત્વોર્વા ગમીરે રજસી સુમેકે ।
 ત્વષ્ટેવ વિશ્વા શુવનાનિ વિદ્વાન્ત્સમૈરયં રોદસી ધારયં ચ ॥
 અહમપો અર્પિવમુક્ષમાણા ધારયં દિવં સદન ઋતસ્ય ।
 ઋતેન પુત્રો અદિતેર્ઋતાવોત ત્રિધાતુ પ્રથયદ્વિ ભૂમ ॥
 માં નરઃ સ્વશ્વા વાજયન્તો માં વૃતાઃ સમરણે હવન્તે ।
 કૃણોમ્યાજિં મઘવાહમિન્દ્ર ઇયર્મિ રેણુમભિભૂત્યોજાઃ ॥
 અહં તા વિશ્વા ચકરં નર્કિર્મા દૈવ્યં સહો વરતે અપ્રતીતમ્ ।
 યન્મા સોમાસો મમદન્યદુક્થોમે ભયેતે રજસી અપારે ॥
 વિદુષ્ટે વિશ્વા શુવનાનિ તસ્ય તા પ્ર બ્રવીષિ વરુણાય વેધઃ ।
 ત્વં વૃત્ત્રાણિ શૃષ્વિષે જઘન્વાન્ત્વં વૃતાં અરિણા ઇન્દ્ર સિન્ધૂન્ ॥
 ઋ. ૪; ૪૨; ૨-૭.

([વરુણ કહે છે :] “ હું રાજા વરુણ છું. પ્રથમની આ દૈવી શક્તિએ
 મને જ અપાઈ છે. દેવો વરુણની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. હું સૌથી ઉચ્ચ
 છત્રનો [ઊંચા આકાશનો] ધણી છું.)

“ હું વરુણ તે જ ઇન્દ્ર છું. આ બે વિશાળ, ગભીર, અને સુંદર લોક —
 ઘાવાપૃથિવી — સર્વ પ્રાણીઓને જાણનાર એવા ત્વષ્ટાની પેઠે મેં જોયાં
 છે ને ટકાવી રાખ્યાં છે.

“વાદળાં પાસે વરસાદ મેં પડાવ્યો છે. મેં છુલોકને ઋતના સ્થાનમાં સ્થાપ્યો છે. મેં ઋતને અનુસરીને ચાલનાર અદિતિપુત્ર થઈને ઋત વડે સૃષ્ટિને ત્રણગણી વિસ્તારી છે.”

[ઈન્દ્ર કહે છે :] “ઘોડા પર બેઠેલા, લડવા ઈચ્છનાર લોકો મને અનુસરે છે. સંગ્રામમાં ઘેરાઈ ગયેલા મને જ ધા નાખીને બોલાવે છે. મધવા — દાનશીલ એવો હું ઈન્દ્ર યુદ્ધ કરું છું, અને પ્રયંડ બળવાળો હોઈ ધૂળ ઉડાડું છું. મેં એ બધાં કામો કર્યાં. મને ન જિતાયેલાને દેવાનું બળ પણ રોકી શકે એમ નથી. સોમરસ અને સૂક્તોનું ગાયન જ્યારે મને આનંદિત કરે છે ત્યારે અપાર એવાં દાવાપૃથિવી કંપે છે.”

[ઋષિ કહે છે :] “તમે આ બધાં કામો કર્યાં તે આખું જગત જાણે છે. હે રાજા ! તમે હવે તે વરુણને કહી સંભળાવ્યાં. તમને ઈન્દ્રને માણસો વૃત્તના હણનાર તરીકે વખાણે છે. ઘેરાઈ ગયેલાં પાણીને તમે છોડ્યાં છે.”

૩૨; ૧. આપો હિ ઘ્રા મયોમુવસ્તા ન ઈર્જે દધાતન । મહેરણાય ચક્ષસે ॥
યો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય ભાજયતેહ નઃ । ડશતીરિવ માતરઃ ॥ તસ્મા અરં ગમમ વો
યસ્ય ક્ષયાય જિન્વથ । આપો જનયથા ચ નઃ ॥ ઋ. ૧૦; ૧; ૧-૩.

(હે પાણી, તમે સુખદાયક છો; તેથી અન્ન અને પવિત્ર તે રમણીય એવા આત્મજ્ઞાનને માટે મારું રક્ષણ કરો. બાળકનું કલ્યાણ ઈચ્છનારી માતાઓ કરે છે તેમ તમારો જે સૌથી કલ્યાણકારક રસ હોય તે અમને આપો. હે પાણી, જે રોગનો નાશ થવાથી અમને આનંદ થાય તેના નાશ માટે અમે તમારું ગ્રહણ કરીએ છીએ. અમને પ્રજેત્પાદનનું સામર્થ્ય આપો.)

૩૨; ૨. અત્રાહ તદ્ વહેથે મન્થ આહુતિં યમશ્વત્યસુપતિઘ્રન્ત જાયવોડ્સમે તે સંતુ જાયવઃ । સાર્કં ગાવઃ સુવંતે પચ્યતે યવો ન તે વાય ઉપ દસ્યન્તિ ધેનવો નાપ દસ્યન્તિ ધેનવઃ । ઋ. ૧; ૧૩૫; ૮.

(સ્વાદિષ્ટ રસની આહુતિ, જે અશ્વત્યની ચોતરફ વિજેતા વિગ્રો બેસે છે તે તરફ તમે આવો. હજી પણ અમારે માટે તે વિજેતા થાઓ. ગાયો એકદમ વિચાય છે. જવનો પુરોડાશ તૈયાર થાય છે. હે વાયુ, ગાયો ક્ષીણ થતી નથી; ગાયો તમારે માટે ઊડી જવાની નથી.)

૩૨; ૩. વૃત્તા સમત્સુ સાસહદમિત્રાન્ । ઋ. ૬; ૩૩; ૧.

(યુદ્ધમાં તમે વૃત્ત શત્રુને હરાવ્યો.)

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून् । ઋ. ૬; ૨૯; ૬.

(આ રીતે પ્રગટ થયેલા અસાધારણ પરાક્રમી ઈન્દ્ર વૃત્રને અને દસ્યુઓને હણે છે.)

૩૨; ૪. अव द्रसो अंशमतीमातिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः । आवत् तमिन्द्रः शच्या धर्मतमप स्तेहितीर्तमणा अधत्त । ઋ. ૮; ૯૬; ૧૩.

૩૨; ૫. પાછળથી, સાપ, નાગ આદિની, ઊતરતા પ્રકારની પૂજા, અને વેદકાળની ઈન્દ્રની પૂજા, એના કરતાં કૃષ્ણપૂજાને ઊંચું સ્થાન મળ્યું. ભગિની નિવેદિતા લખે છે :

“કૃષ્ણ કાળીનાગને જીતે છે ને પોતાના પગલાની નિશાની તેના માથા પર પાડે છે. નવો ભક્તિ સંપ્રદાય, અને સાપ, નાગ આદિની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પૂજા, એ એ વચ્ચેનો જે સંઘર્ષ આપણે નાગેશ્વર શિવના સ્વરૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ તેજ સંઘર્ષ અહીં પણ દેખાય છે. કૃષ્ણ ગોપ લોકોને ઈન્દ્રની પૂજા છોડી દેવા સમજાવે છે. આવી રીતે તે પરભાર્યું પ્રાચીન વૈદિક દેવાનું સ્થાન લે છે. હિમાલયના કેટલાક ભાગમાં, વૈદિક દેવો ને કૃષ્ણાની વચ્ચે બ્રહ્માએ સ્થાન મેળવેલું, એ વાતની લોકોને આજે પણ ખબર નથી.”

(ફૂટનોટ્સ ઓફ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી, પૃ. ૨૧૨)

૩૨; ૬. कृ स्विज्जातः कुत आ बभूव । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः । घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ।

ઋ. ૧૦; ૧૬૮; ૩-૪.

૩૩; ૧. ‘ઇંડિયા: વોટ કૅન ઇટ ટીચ અસ ?’, પૃ. ૧૮૦.

૩૩; ૨. મરુતો યદ્ધ વો બલં જનૌં અચુચ્યવીતન । ગિરીરચુચ્યવીતન ।

ઋ. ૧; ૩૭; ૧૨.

(હે મરુતો, તમારી પાસે જે બળ છે તેનાથી તમે લોકોને હલાવી નાખ્યા છે અને પર્વતોને પણ હલાવ્યા છે.)

પિન્વન્યપો મરુતઃ સુદાનવઃ પયો ઘૃતવદ્ વિદયેષ્વામુવઃ । અત્યં ન મિહે વિ
નયન્તિ વાજિનમુત્સં દુહન્તિ સ્તનયન્તમક્ષિતમ્ । ઋ. ૧; ૬૪; ૬.

(દાની મરુતો — યજ્ઞમાં પ્રભાવશાળી — પાણી જે (વાદળાંનું) ધદ્દ
દૂધ છે તેને વધાવે છે; મળખૂત ઘોડાને — વાદળને દોરી જતા દેખાય
છે; અને ગર્જના કરતા ને અક્ષય એવા ઝરાનું દોહન કરે છે.)

ગૂહતા ગુહ્યં તમો વિ યાત વિશ્વમત્રિણમ્ । જ્યોતિષ્કર્તા યદુસ્મસિ ।

ઋ. ૧; ૮૬; ૧૦.

(હે મરુતો ! ગુહ્યામાં રહેનાર તિમિરને ઢાંકી રાખો. તમે સર્વ મોટા
દાંતવાળા શત્રુને ભગાડી મૂકો. અમે જે જ્યોતિની ઇચ્છા કરીએ છીએ તે
તમે પ્રગટ કરો.)

૩૩; ૩. રુદ્રસ્ય મર્યાઃ । ઋ. ૧; ૬૪; ૨.

૩૩; ૪. યા તે દિદુદવસૃષ્ટા દિવસ્પરિ ક્ષમયા ચરતિ પરિ સા ળ્ણક્તુ નઃ ।

ઋ. ૭; ૪૬; ૩.

(હે રુદ્ર ! આકાશમાંથી પડનારું તમારું વીજળીરૂપી હથિયાર પૃથ્વી
પર આવે છે તે વેળા તે અમારા પર ન પડશો.)

ઔરે તે ગોઘ્નમુત પૂરુષઘ્નં ક્ષયદ્વીર સુમ્નમસ્મે તે અસ્તુ ।

મૃઢા ચ નો અધિ ચ બ્રૂહિ દેવાધા ચ નઃ શર્મ યચ્છ દ્વિર્બર્હાઃ ।

ઋ. ૧; ૧૧૪; ૧૦.

(હે વીર પુત્રવાળા રુદ્ર ! તમારું પેલું, ગાયને મારનારું ને માણસને
મારનારું, હથિયાર જરા આધું મૂકો, ને તમારી કૃપા અમારા પર થવા દો.
હે દેવ, તમે અમારા પર કૃપા કરો ને અમારો પક્ષ લઇને બોલો. અમને
બેવડું સુખ આપો.)

इमा रुदाय तवसे कपीर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्नानुरम् ।

ઋ. ૧; ૧૧૪; ૧.

(આ બળવાન, જટાધારી, ને પરાક્રમી પુત્રોવાળા, વીરોના અધિપતિ
રુદ્રની આપણે સ્તુતિ કરીએ; જેથી આ ગામમાં બેપગાં ને ચોપગાંનું
કલ્યાણ થાય, ને સહુ કોઈ પુષ્ટ ને નીરોગી થાય.)

૩૩; ૫. પ્ર સત્તરીણામતિ સિન્ધુરોજસા । ઋ. ૧૦; ૭૫; ૧.

(વહેનારી નદીઓમાં સિંધુ બળમાં શ્રેષ્ઠ છે.)

૩૩; ૬. પ્ર ણો દેવી સરસ્વતી વાજેભિર્વાજિનીવતી । ધીનામવિન્ન્યવતુ ।

ઋ. ૬; ૬૧; ૪.

(અન્નથી સમૃદ્ધ અને વિચારોને ઉત્તેજન આપનાર સરસ્વતી દેવી, અમારું સારી પેઠે રક્ષણ કરે.)

વાક્યને ઉદ્દેશોક્તિ સૂક્ત (૧૦; ૧૨૫) માં આપણે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા શબ્દની — વસ્તુમાત્રમાં રહેનારી ને કામ કરનારી શક્તિ, જેના અંતસ્તત્ત્વમાં મનુષ્યમાત્ર અગ્નિ જેવે છે તેની — કલ્પના જોઈએ છીએ.

૩૩; ૭. અરણ્યાન્યરણ્યાન્યસૌ યા પ્રેવ નર્યસિ ।

કથા ગ્રામં ન પૃચ્છસિ ન ત્વા મીરિવિન્દતીર્ષ ।

ઋ. ૧૦; ૧૪૬; ૧.

(હે અરણ્યાની, તું અરણ્યમાં જ ભરાઈ રહે છે ! તું ગામની પૂછપરછ કેમ કરતી નથી ? તને ખીક નથી લાગતી ?)

૩૩; ૮. આયાતુ વરદા દેવી, અક્ષરં બ્રહ્મસંમિતમ્ ।

તૈત્તિરીય આરણ્યક ૧૦; ૩૪; ૫૨.

૩૩; ૯. અમીહિ મન્યો તવસસ્તવીયાન્ તપસા યુજા વિ જહિ શત્રૂન્ ।

ઋ. ૧૦; ૮૩; ૩.

(હે મન્યુ, બળવાનમાં બળવાન એવો તું આવ. તપની સહાયતા વડે તું શત્રુઓનો નાશ કર.)

૩૩; ૧૦. શ્રદ્ધાં પ્રાતર્હવામહે શ્રદ્ધાં મધ્યંદિનં પરિ ।

શ્રદ્ધાં સૂર્યસ્ય નિષ્ણુચિ શ્રદ્ધે શ્રદ્ધાપયેહ નઃ ॥ "

ઋ. ૧૦; ૧૫૧; ૫.

(અમે પ્રાતઃકાળે શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. મધ્યાહ્ને શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. સૂર્ય આથમતી વેળાએ શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. હે શ્રદ્ધા, તું અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ.)

૩૩; ૧૧. દેવસ્ત્વઞ્ચ સવિતા વિશ્વરૂપઃ પુષોષ પ્રજાઃ પુરુષા જજાન ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद् देवानामसुरत्वमेकम् ॥

ઋ. ૩; ૫૫; ૧૧.

(વિશ્વરૂપ દેવ ત્વષ્ટાએ — એટલે કે સવિતાએ — અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ને તેનું પોષણ કર્યું. આ બધાં ભુવનો એ ત્વષ્ટાનાં જ છે. દેવોનું એ એક અદ્ભુત કામ છે.)

૩૪; ૧. રોથ લખે છે: “ જે દેવોનાં નામની સાથે ‘ પતિ ’ શબ્દ જોડાયેલો છે તેને પાછળના ગણવા જોઈએ. માણસે વિચાર અને ચિન્તન કરીને એ દેવો નિર્માણ કરેલા. ” પણ આ વાત બધા દેવોને લાગુ પડતી નથી. સરખાવો વાસ્તોષ્પતિ. આ માહિતી માટે હું અધ્યાપક કીથનો આભારી છું.

૩૪; ૨. ત્રીણિ શતા ત્રી સહસ્રાપ્યમ્નિં ત્રિંશચ્ચ દેવા નવ ચાસપર્ચન્ ।

ઋ. ૩; ૯; ૯.

(૩, ૩૩૯ દેવે અગ્નિની પૂજા કરી.)

૩૭; ૧. ‘ ધી રિલિજિયન ઓફ ધી વેદ ’, પૃ. ૧૯૯.

૩૮; ૧. વિશ્વતશ્ચક્રુરુત વિશ્વતોમુખો વિશ્વતોવાહુરુત વિશ્વતસ્પાત્ ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्यावाभूमौ जनयन् देव एकः ॥

ઋ. ૧૦; ૮૧; ૩.

(તેનાં ચક્ષુ સર્વ બાજુએ છે. તેનાં મુખ સર્વ બાજુએ છે. તેના બાહુ સર્વ બાજુએ છે. તેના પગ સર્વ બાજુએ છે. તે બાહુ અને પાંખો વડે ઘાવાભૂમિને ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન કરનારો દેવ એક જ છે.)

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या । ઋ. ૧૦; ૮૨; ૩.

(જે આપણો પિતા છે, જનક છે, વિધાતા છે, જે આપણું તેજ જાણે છે, એટલું જ નહીં પણ સર્વ ભુવનોને જાણે છે, જે દેવોનાં પણ નામ પાડનારો એક ને અદ્વિતીય છે, તેને વિષે આખું જગત પ્રશ્ન કરે છે કે તે કોણ છે ?)

પરો દિવા પર એના પૃથગ્વ્યા પરો દેવેભિરસૃરૈર્યદસ્તિ । કં સ્વિદ્ ગર્ભં પ્રથમં દગ્ધ આપોઽયંત્ર દેવાઃ સમપશ્યન્ત વિશ્વે । ઋ. ૧૦; ૮૨; ૫.

(જે આકાશની પાર, આ પૃથ્વીની પાર, દેવ અને અસુરોની પાર છે, તેણે — વિશ્વકર્માએ — પાણીમાં ગર્ભ મૂક્યો ત્યારે બધા દેવો નિહાળી રહ્યા.)

૩૮; ૨. ઋ. ૧૦; ૭૨.

૩૮; ૩. આ નઃ પ્રજાં જનયતુ પ્રજાપતિઃ । ઋ. ૧૦; ૮૫; ૪૨.

(પ્રજાપતિ અમારે માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.)

આ સિદ્ધતુ પ્રજાપતિર્ધાતા ગર્ભે દધાતુ તે । ઋ. ૧૦; ૧૮૪; ૧.

પ્રજાપતિઃ પ્રજા અમૃજત । સ ઋર્ષેભ્ય એવ પ્રાણેભ્યો દેવાનમૃજત ।

શ. બ્રા. ૧૦; ૧; ૩; ૧.

(પ્રજાપતિએ પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેણે પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસ-માંથી જ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યાં.)

૧ળી ગુઓ શ. બ્રા. ૬; ૬; ૮; ૧-૧૪.

૩૮; ૪. હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત ।

ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૧.

(શરૂઆતમાં ભૂતમાત્રનો એક પતિ હિરણ્યગર્ભ હતો.)

૩૮; ૧. ઋ. ૧; ૨૪; ૧૦. ગુઓ પૃ. ૧૦૩, લીટી ૨૦.

કતરા પૂર્વા કતરાપરાયોઃ કથા જાતે કવયઃ કો વિ વેદ ।

વિશ્વં ત્મના વિશ્વતો યદ્ધ નામ વિ વર્તેતે અહની ચક્રિયેવ ॥ ઋ. ૧; ૧૮૫; ૧.

(હે કવિઓ ! આ બે — રાત અને દિવસ — માં પહેલું કાણુ, ને પછીનું કાણુ ? આ બે કેવી રીતે પેદા થયાં એ કાણુ જાણે છે ? આ દિવસ અને રાત, જે પોતા વડે વિશ્વને ટકાવી રાખે છે, તે રચના પેઠે એક પછી એક આવ્યાં કરે છે.)

૩૮; ૨. કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧.

૩૮; ૩. શ્રદ્ધે શ્રદ્ધાપયેહ નઃ । ઋ. ૧૦; ૧૫૧; ૫.

(હે શ્રદ્ધા, અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ.)

૩૮; ૪. વિ હિ સોતોરસૃક્ષત નેન્દ્રં દેવમમંસત । ઋ. ૧૦; ૮૬; ૧.

(સોમ માટે યજ્ઞ કરાવવા બેસાડેલા સ્તોતાઓએ ઇન્દ્રદેવની સ્તુતિ કરી નહીં.)

૫ળી યુઓ ઋ. ૭; ૧૦૦-૩; તથા ૨; ૧૨; ૫.

૪૦; ૧. કો દર્શ પ્રથમં જાયમાનમસ્થન્વન્તં યદનસ્થા વિભર્તિ । ભૂમ્યા અસુરસુગાત્મા ક્વ સ્વિત્ કો વિદ્વાંસમુપ ગાત્ પ્રષ્ટુમેતત્ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૪.

૪૧; ૧. એજદ્ ધ્રુવં પત્યતે વિશ્વમેકં ચરત્ પતત્રિ વિષુળં વિ જાતમ્ ।

ઋ. ૩; ૫૪, ૮.

૪૧; ૨. એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્ત્યર્મિં યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ ।

ઋ. ૧; ૧૬૪; ૪૬.

૪૧; ૩. ન મૃત્યુરાસીદમૃતં ન તર્હિ ન રાત્ર્યા અહ્ન આસીત્ પ્રકેતઃ । આનીદવાતં સ્વધ્યા તદેકં તસ્માદ્ધાન્યન્ન પરઃ કિં ચનાસ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૨.

(તે વેળાએ નહોતું મૃત્યુ કે નહોતું અમૃત. રાતદિવસનો ભેદ કળવાનું કશું સાધન નહોતું. જે કંઈ હતું તે એકલું જ સ્વધા વડે, એટલે કે પોતાની શક્તિ વડે, વાયુ સિવાય શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતું હતું. તેના સિવાય બીજું કશું જ ન હતું.)

૪૨; ૧. યો દેવેષ્વધિદેવ એક આસીત્ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૮.

(જે એક હોઈ દેવોમાં અધિદેવ હતો.)

ન તં વિદાથ ય ઇમા જજાન । ઋ. ૧૦; ૮૨; ૭.

પાકઃ પૃચ્છામિ મનસાવિજાનન્ દેવાનામેના નિહિતા પદાનિ । અચિકિત્વાશ્ચિ-
કિતુષશ્ચિદન્ન કવીન્ પૃચ્છામિ વિદ્મને ન વિદ્વાન્ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૫-૬.

૪૨; ૨. સુપર્ણે વિપ્રાઃ કવયો વચોભિરેકં સન્તં બહુધા કલ્પયન્તિ ।

ઋ. ૧૦; ૧૧૪; ૫.

માહાભાગ્યાદેવતાયા એક આત્મા બહુધા સ્તૂયતે । યાસ્ક—નિરુક્ત ૭; ૧.

(મહાઐશ્વર્યને કારણે એક જ આત્મતત્ત્વની બહુ પ્રકારે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.)

૪૩; ૧. ‘ આહિટલાઈન્સ ઓફ ઇડિયન ફિલોસોફી ’, પૃ. ૧૩.

૪૩; ૨. 'સિક્સ સિસ્ટમ્સ ઓફ ઇડિયન ફિલોસોફી', પૃ. ૫૧, ૫૨.

૪૭; ૧. ઋતં ચ સત્યં ચામીદાત્ તપસોઽવ્યજાયત । તતો રાત્ર્યજાયત તતઃ સમુદ્રો અર્ણવઃ । સમુદ્રાદર્ણવાદધિ સંવત્સરો અજાયત । અહોરાત્રાણિ વિદધદ્ વિશ્વસ્ય મિષતો વશી । સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાઽન્તરિક્ષ-મથો સ્વઃ । ઋ. ૧૦; ૧૯૦; ૧-૩.

(તે પછી તરત જ તપમાંથી ઋત અને સત્યને ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં. તેમાંથી રાત્રીનો જન્મ થયો; ને રાત્રીમાંથી સમુદ્રનો. સમુદ્રમાંથી સંવત્સરનો જન્મ થયો. આંખના પલકારા કરનાર પ્રાણીમાત્રના અધિપતિએ દિવસ અને રાત પેદા કર્યાં. તેણે પહેલાંની પેઠે સૂર્ય તથા ચન્દ્રને, તેમજ છુલોક, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગને પણ પેદા કર્યાં.)

૪૭; ૨. ઋ. ૧૦; ૧૯૮.

૪૭; ૩. અસતઃ સદજાયત । ઋ. ૧૦; ૭૨; ૩.

(અસતમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું.)

ઋગ્વેદમાં, જ્યાં સૃષ્ટિનો સર્જનક્રમ ને તેની સ્વરૂપરચના જણાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે, ત્યાં 'સત્' નો અર્થ દૃશ્ય અથવા ઇન્દ્રિયગોચર જગત છે; અને 'અસત્' નો અર્થ વર્તમાન વિશ્વવ્યવસ્થાની પૂર્વેની અવ્યાકૃત અવસ્થા છે. જુઓ તૈત્તિરીયોપનિષદનું નીચેનું વચન :

અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ । તતો વૈ સદજાયત । ૨; ૭.

અહીં સત્ એટલે કે નામરૂપવાળું જગત અસતમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ કહ્યું છે.

૪૮; ૧. અદિતેર્દક્ષો અજાયત દક્ષાદ્વદિતિઃ પરિ । અદિતિર્હ્યજનિષ્ટ દક્ષ યા હુહિતા તવ । ઋ. ૧૦; ૭૨; ૪-૫.

(અદિતિમાંથી દક્ષ ઉત્પન્ન થયો; અને દક્ષમાંથી અદિતિ ઉત્પન્ન થઈ. હે દક્ષ, તારી જે દીકરી હતી તે અદિતિ જ હતી.)

૪૮; ૨. ધીરા ત્વસ્ય મહિના જનૂંષિ વિ યસ્તસ્તંમ રોદસી ચિદુર્વી । પ્ર નાકમૃષ્ણં નુનુદે બૃહન્તં દ્વિતા નક્ષત્રં પપ્રથચ્ચ ભૂમ । ઋ. ૭; ૮૬; ૧.

(જે વરુણે વિશાળ ઘાવાપૃથિવીને પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર કર્યાં તેને

જન્મ ધણો મહત્વવાળો છે. કેમકે તેણે જ મહાન સૂર્યને અને રમણીય નક્ષત્રને ગતિ આપી ને પૃથ્વીને વિશાળ બનાવી.)

દાધાર યઃ પૃથિવીં યામુતેમાં જજાન સૂર્યમુષસં સુદંસાઃ । ઋ. ૩; ૩૨; ૮.

(એ પરાક્રમી ઈન્દ્રે ઘાવાપૃથિવીને ધારણ કર્યો, ને સૂર્ય તથા ઉષાને ઉત્પન્ન કર્યો.)

યતો ભૂમિં જનયન્ વિશ્વકર્મા વિ યામ્ । ઋ. ૧૦; ૮૧; ૨.

(વિશ્વકર્માએ ભૂમિ અને ઘુલોકને ઉત્પન્ન કર્યો.)

બ્રહ્મણસ્પતિરેતા સં કર્માર ઇવાધમત્ । ઋ. ૧૦; ૭૨; ૨.

(બ્રહ્મણસ્પતિ કે અદિતિએ કુંભારની પેઠે આ દેવોને પેદા કર્યો.)

સ (હિરણ્યગર્ભઃ) દાધાર પૃથિવીં યામુતેમામ્ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૧.

(તેણે પૃથ્વી અને ઘુલોકને ઉત્પન્ન કરીને તેમનું રક્ષણ કર્યું.)

૪૮; ૩. કિં સ્વિદ્વનં ક ડ સ વૃક્ષ આસ યતો ઘાવાપૃથિવી નિષ્પત્તઃ ।

ઋ. ૧૦; ૩૧; ૭. ઋ. ૧૦; ૮૧; ૪.

(જેમાંથી ઘાવાપૃથિવી ઉત્પન્ન થયાં તે વન કયું ને તે વૃક્ષ કયું ?)

૪૮; ૪. જુઓ તૈ. બ્રા.

૪૮; ૫. ઋ. ૧૦; ૧૨૩; ૧.

૪૯; ૧. સરખાવો :

આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।

અજ્ઞતદર્શનદિજ્ઞેયં પ્રસુપ્તમિવ સર્વતઃ ॥

તતઃ સ્વયંભૂર્ભગવાનવ્યક્તો વ્યંજયન્નિદમ્ ।

મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્તમોનુદઃ ॥

યોડસાવતીન્દ્રિયપ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોડવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વભૂતમયોડચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ભૌ ॥

સોડભિચ્યાય શરીરાત્ સ્વાત્ સિસક્ષુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તામ્સુ બીજમવાસૃજત્ ॥

મનુસ્મૃતિ ૧; ૫-૮.

(આ જે કંઈ હતું તે તિમિરરૂપ, ઓળખાય નહીં એવું, લક્ષણ વિનાનું, જેને વિષે તર્ક ન ચલાવી શકાય એવું, ને અવિજ્ઞેય હતું. જાણે બધી બાબતો એથી સૂઝી ગયેલું હોય એવું હતું. પછી અવ્યક્ત, ને અપ્રતિહત સામર્થ્યવાળા, એવા ભગવાન સ્વયંભૂ પ્રગટ થયા. તેમણે તિમિરને હઠાવી કાઢ્યું ને આ મહાભૂતો વગેરેને પ્રગટ કર્યાં. એ જે પરમાત્મા ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નહોતા, જે સૂક્ષ્મ, અવ્યક્ત, સનાતન, સર્વભૂતમય ને અચિન્ત્ય હતા, તે જાતે પ્રગટ થયા. તેમણે ધ્યાન ધરીને, પોતાના શરીરમાંથી અનેકવિધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાથી, શરૂઆતમાં પાણી પેદા કર્યું, અને તેમાં ખીજ મૂક્યું.)

પ્રજાપતિર્વા ષ્ણોઽગ્રેઽતિષ્ઠસ નારમતૈકઃ સ આત્માનમભિધ્યાયદ્ બહ્વીઃ પ્રજા અસૃજત્ । મૈત્રાયણ્યુપનિષત્ ૨; ૫.

(શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા હતા. તેમને એન પશું નહીં. તેમણે પોતાના મનમાં ધ્યાન ધર્યું, ને ધણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી.)

૪૯; ૨. [મૂળ અંગ્રેજીમાં આ સંદર્ભ આપવામાં સરતચૂક થયેલી છે. આ અવતરણ કયાથી લીધેલું છે તે શોધી શકાયું નથી. —અનુવાદક]

૫૦; ૧. નાસદાસીન્નો સદાસીત્ તદાનીં નાસીદ્રજો નો વ્યોમા પરો યત્ ।

કિમાવરીવઃ કુહ કસ્ય શર્મન્નમ્મઃ કિમાસીદ્ ગહનં ગમીરમ્ ॥

ન મૃત્યુરાસીદમૃતં ન તર્હિં ન રાત્ર્યા અહ્ન આસીત્ પ્રકેતઃ ।

આનીદવાતં સ્વધયા તદેકં તસ્માદ્ધાન્યન્ન પરઃ કિં ચનાસ ॥

તમ આસીત્ તમસા ગૃહ્મમગ્રેઽપ્રકેતં સલિલં સર્વમા ઇદમ્ ।

તુચ્છથેનાભવપિહિતં યદાસીત્ તપસસ્તન્મહિનાજાયતૈકમ્ ॥

કામસ્તદગ્રે સમવર્તતાધિ મનસો રેતઃ પ્રથમં યદાસીત્ ।

સતો બન્ધુમસતિ નિરવિન્દન્ હૃદિ પ્રતીષ્ઠ્યા કવયો મનીષા ॥

તિરશ્ચીનો વિતતો રક્ષિરેષામધઃ સ્વિદાસીશ્દુપરિ સ્વિદાસીશ્ત્ ।

રેતોધા આસન્ મહિમાન આસન્ ત્વધા અવસ્તાત્ પ્રયતિઃ પરસ્તાત્ ॥

કો અદ્ધા વેદ ક ઇહ પ્ર વોચત્ કુત આજાતા કુત ઇયં વિસૃષ્ટિઃ ।

અર્વાગ્દેવા અસ્ય વિસર્જનેનાઽથા કો વેદ યત આબમૂવ ॥

ઇયં વિસૃષ્ટિર્યત આબમૂવ યદિ વા દધે યદિ વા ન ।

યો અસ્યાચક્ષઃ પરમે વ્યોમન્ ત્તો અઙ્ગ વેદ યદિ વા ન વેદ ॥

વળી જુઓ શ. બ્રા. ૧૦; ૫; ૩; ૧.

૫૦; ૨. તસ્માદ્દાન્યન્ન પરઃ કિં ચનાસ । ઋ. ૧૦; ૧૨૯; ૨.

૫૧; ૧. એક જાણુવા જેવી હકીકત એ છે કે ગ્રીક દેવસૃષ્ટિમાં કામને મળતો જે ઇરોસ દેવ છે તેને સૃષ્ટિસર્જનની સાથે સંબંધ છે એવી ગ્રીક કલ્પના છે. પ્લેટો ‘સિંપોસિયમ’ માં કહે છે: “ઇરોસને માતપિતા ન હતાં. તેમ કોઈ અજ્ઞ લોકોએ કે કોઈ પણ કવિએ કહ્યું નથી કે તેને માત-પિતા હતાં.” ઍરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે ઇશ્વર એ કામનાના વિષયરૂપે વિચરે છે.

૫૨; ૧. આની સાથે સરખાવો બાઈબલના ‘સૃષ્ટિસર્જન’ના અધ્યાયનાં વચનો: “સાગરના પૃથ્થભાગ પર અંધકાર હતો; ને પાણીની સપાટી પર ઇશ્વરનો આત્મા વિહરતો હતો.” વળી જુઓ ઋગ્વેદના દસમા મંડળનાં સૂક્ત ૧૨૧ ને ૭૨.

ઔરફીક સંપ્રદાયમાં જણાવેલા વિશ્વોત્પત્તિના ક્રમમાં એ કલ્પના મળે છે કે આરંભમાં આદિજળ હતું, તેમાંથી ‘અંડ’ ઉત્પન્ન થયું, ને તેમાંથી પ્રથમ પ્રાણી — દેવ ફેનીસ — ઉત્પન્ન થયું. જુઓ નીલસન: ‘એ હિસ્ટરી ઓફ ગ્રીક રિલિજિયન’, પૃ. ૭૩.

૫૩; ૧. આની સાથે સરખાવો પ્લેટોએ ‘ટિમિયસ’ના અધ્યાયમાં વાપરેલી ‘ડેમીઅર્જ’ની કલ્પના. વળી ડગલ્સ ફોસેટે તેનાં બે પુસ્તક ‘ધી વર્લ્ડ એઝ ઇમેજિનેશન’ અને ‘ડિવાઇન ઇમેજિનિંગ’ માં રજૂ કરેલો ‘સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિ’નો ખ્યાલ પણ આની સાથે સરખાવી શકાય.

૫૩; ૨. ઇન્દ્રો માયામિઃ પુરુષ્વ ઈયતે । ઋ. ૬; ૪૭; ૧૮.

૫૩; ૩. પ્રાદેવીર્માયાઃ સહતે દુરેવાઃ શિશીતે યુંગે રક્ષસે વિનિક્ષે ।

ઋ. ૫; ૨; ૯.

(તે દુર્ગમ રાક્ષસી માયાનું નિરસન કરે છે, ને રાક્ષસોના નાશને માટે પોતાનાં શિંગડાં — જ્વાળાઓ — તીક્ષ્ણ બનાવે છે.)

પ્રજાં વિશ્વસ્ય હ્રુસયસ્ય માયિનઃ । ઋ. ૬; ૬૧; ૩.

(માયાવાળા — કપટી — બૃહસપ્તના દીકરા વૃત્રને તમે હાર કરો.)

યદિન્દ્રાહન્ પ્રથમજામહીનામાન્માયિનામમિનાઃ પ્રોત માયાઃ । ઋ. ૧; ૩૨; ૪.

(હે ઇન્દ્ર ! અહિઓમાં જે સૌથી મોટો તેને તમે માર્યો, અને એ માયાવીની માયાઓનો પણ નાશ કર્યો.)

યદેદેવીરસહિષ્ઠ માયાઃ । ક્ર. ૭; ૧૮; ૫.

(ઇન્દ્રે રાક્ષસી માયાનો નાશ કર્યો.)

ત્વષ્ટા માયા વેદપસામપસ્તમઃ । ક્ર. ૧૦; ૫૩; ૯.

(કુશળમાં કુશળ એવા ત્વષ્ટા બધી માયાઓ — કારીગરીઓ — બાણો છે.)

૫૩; ૪. માયેત્ સા તે યાનિ યુદ્ધાન્યાહુઃ । ૧૦; ૫૪; ૨.

(તેઓ તમારા યુદ્ધનાં જે વર્ણન કરે છે તે માયા છે — ખોટાં છે.)

૫૪; ૧. મેકડોનેલ, ‘વેદિક રીડર’, પૃ. ૨૦૭. વેદકાળના કેટલાક વિચારકો પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર જગતના આદિકારણ તરીકે સત્ અથવા અસત્ને માને છે. કદાચ એમાંથી જ પાછળના ન્યાયદર્શનના સત્કાર્યવાદ ને અસત્કાર્યવાદ એ બે વાદ નીકળ્યા હશે. સત્કાર્યવાદ એટલે કારણમાં કાર્યનો અંતર્ભાવ. અસત્કાર્યવાદ એટલે કારણમાં કાર્યનો અંતર્ભાવ ન હોવો તે.

૫૪; ૨. યત્ પુરુષેણ હવિષા દેવા યજ્ઞમતન્વત । ક્ર. ૧૦; ૧૦; ૬.

(એ પુરુષરૂપી હવિ વડે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો.)

૫૪; ૩. પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ ભૂતં યચ્ચ મચ્યમ્ । ક્ર. ૧૦; ૧૦; ૨.

૫૬; ૧. ઓલ્ડનબર્ગ : ‘એનશન્ટ ઈન્ડિયા’, પૃ. ૭૧.

૫૬; ૨. ગિલબર્ટ મરે : ‘ફોર સ્ટેઇન્ડિસ ઓફ ગ્રીક રિલિજિયન’, પૃ. ૮૮.

૫૭; ૧. જગૃમ્મા તે દક્ષિણમિન્દ્ર હસ્તં વસૂયવો વસુપતે વસૂનામ્ । વિદ્યા હિ ત્વા ગોપતિ શૂર ગોનામસ્મભ્યં ચિત્રં વૃષણં રયિં દાઃ । ક્ર. ૧૦; ૪૭; ૧.

(હે ધનપતિ ઇન્દ્ર, અમે ધનની ઇચ્છાવાળા હોઈ તમારી આગળ જમણો હાથ લાંબો કરીએ છીએ. હે શૂર, તમે અનેક ગાયબળદના માલિક છો એ અમે બાણીએ છીએ. માટે અમને ભરપૂર ને આશ્ચર્યકારક ધન આપો.)

વયમિન્દ્ર ત્વે સચા વયં ત્વાભિ નોનુમઃ । અસ્માં અસ્માં ઇદુદવ । ક્ર. ૪; ૩૨; ૪.

(હે ઇન્દ્ર, અમે તમારી સાથે એકરૂપ થયા છીએ ને ફરીફરી તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ. તમે અમારું જ રક્ષણ કરો.)

ये स्तोत्रभ्यो गोअग्रामश्वपेदासमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः । अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद् वदेम विदथे सुवीराः । ऋ. ૨; ૧; ૧૬.

(હે અગ્નિ, જે દાતાઓ સ્તોતાઓને ગાય ઘોડા વગેરે દક્ષિણામાં આપે છે તે દાતાઓને અને અમને ઋત્વિજ્ઞોને તમે શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં લઈ જાઓ. અમે સુપુત્રોવાળા થઈને સભામાં મોટેથી બોલીએ.)

स नो वृष्टि दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणम् । स नः सहस्रिणीरिषः ।

ઋ. ૨; ૬; ૫.

(તે અગ્નિ જ અમારે માટે આકાશમાંથી વૃષ્ટિ કરે છે. તે જ અમને ધાણું બળ આપો, તથા હજાર જાતનાં અન્ન આપો.)

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धिं प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम । इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ऋ. ૭; ૨૪; ૬.

(હે ઇન્દ્ર, તમે અમને શ્રેષ્ઠ ધનથી પરિપૂર્ણ બનાવો. તમારી કૃપા અમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અમને દાતાઓને પરાક્રમી પુત્રાદિ અને અન્ન આપો. અમારું કલ્યાણ અને રક્ષણ કરો.)

પ૭; ૨. त्वां जना मम सत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके । अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान् नासुन्वता सरव्यं वष्टि शरः । ऋ. ૧૦; ૪૨; ૪.

(હે ઇન્દ્ર, લોકો તમને યુદ્ધમાં બોલાવે છે. યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા લોકો પણ તમને બોલાવે છે. જે માણસ હવિ તૈયાર રાખે છે તેની સાથે ઇન્દ્ર મૈત્રી કરે છે; સોમ તૈયાર ન રાખનારની સાથે શર ઇન્દ્ર સખ્ય કરતા નથી.)

પ૭; ૩. द्वे सुती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च । ऋ. ૧૦; ૮૮; ૧૫.

(દેવોનો અને પિતૃઓનો એમ બે માર્ગ મેં સાંભળ્યા છે. આ જે જગત દાવાપૃથિવીમાં સમાસ પામેલું છે તે કાં તો દેવયાનથી અથવા પિતૃયાનથી જાય છે.)

નાકસ્ય પૃષ્ઠે અધિ તિષ્ઠતિ શ્રિતો યઃ પૃણાતિ સ હ દેવેષુ ગચ્છતિ ।

ઋ. ૧; ૧૨૫; ૫.

(જે દક્ષિણા આપે છે તે સ્વર્ગને શિખરે પહોંચે છે; તે દેવોની વચ્ચે જાય છે — અર્થાત્ પોતે જ દેવ બને છે.)

ઉચ્ચા દિવિ દક્ષિણાવન્તો અસ્થુર્યે અશ્વદાઃ સહ તે સૂર્યેળ । હિરણ્યદા અમૃતત્વં મજન્તે વાસોદાઃ સોમ પ્ર તિરન્ત આયુઃ । ઋ. ૧૦; ૧૦૭; ૨.

(દક્ષિણા આપનારા ઉપર સ્વર્ગમાં જાય છે. ઘોડા આપનારા સૂર્યની સાથે વસે છે. સોનું આપનારા અમર બને છે. વસ્ત્ર આપનારા સોમ પ્રાપ્ત કરે છે. આ બધું આયુષ્યમાં વધારો કરે છે.)

સં ગચ્છસ્વ પિતૃભિઃ સં યમેનેષ્ટાપૂર્તેન પરમે વ્યોમન્ । દિત્વાયાવયં પુનરસ્તમેહિ સં ગચ્છસ્વ તન્વા સુવર્ચાઃ । ઋ. ૧૦; ૧૪; ૮.

(પિતૃઓને જઈને મળ. યમને મળ. ઊંચા વ્યોમમાં તારા ઇષ્ટ અને પૂર્તને ભેળો થા. એ નકામું સ્થળ છોડી ફરી ઘરમાં આવ, અને તેજસ્વી શરીરથી સંયુક્ત થા.)

‘ઇષ્ટ’ (યજ્ઞમાં આપેલું) અને ‘પૂર્ત’ (પુરોહિતોને દાનરૂપે આપેલું) ની કલ્પનાઓમાં પાછળના કર્મકાંડના અંકુરો રહેલા છે. ‘ઇષ્ટાપૂર્ત’ને સ્વતંત્ર દેહરૂપે અસ્તિત્વ છે, ને આપણે મરણ પછી તેની સાથે ભળી જઈએ છીએ. આપણાં ધર્મકાર્યો વડે આપણને જે પુણ્યપાપ પ્રાપ્ત થાય તે ઇષ્ટાપૂર્ત. કર્મના સિદ્ધાન્ત પર આ કલ્પનાની ઘણી અસર પડેલી છે.

૫૭; ૪. સ નો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતરં ચ દશેયં માતરં ચ ।

ઋ. ૧; ૨૪; ૨.

(એ જ મને ફરી અદિતિ પાસે લઈ જશે. એને પ્રતાપે જ હું માતપિતાને જોઈશ.)

૫૮; ૧. ઋ. મંડલ ૨ તથા ૬.

૫૮; ૨. અથા ચન શ્રદ્ દધતિ ત્વિષીમત ઇન્દ્રાય । ઋ. ૧; ૫૫; ૫.

(એ દીપ્તિમાન ઇન્દ્ર પર લોકો શ્રદ્ધા રાખે છે.)

શ્રદ્ધિતં તે મહત્ ઇન્દ્રિયાય । ઋ. ૧; ૧૦૪; ૬.

(તમારા મહાન સામર્થ્ય પર અમને શ્રદ્ધા છે.)

૫૮; ૩. “ હોમરનાં કાવ્યોમાં કર્મકાંડ સાદો ને એકધારો છે. તેમાં પ્રાર્થનાની સાથે દાણા છંટાય છે, ને પછી પશુને યજ્ઞાગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે. એના માંસનો અમુક ભાગ ઉપાસકો ચાખે છે, ને તે અગ્નિમાં નાખી દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે. બાકીનો, પુષ્કળ દારૂની સાથે, મિજબાની તરીકે ખવાય છે. ” (હેરીસન : ‘ સ્ટેઈબલ્સ ઓફ ગ્રિશિયન લાઈફ ’, પૃ. ૮૭-૮.) ભારતવર્ષમાં અગ્નિ એ યજ્ઞનો મુખ્ય દેવ છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં પણ તેમ જ છે. અગ્નિ પૃથ્વી પરથી હવિ સ્વર્ગવાસી દેવો પાસે લઈ જાય છે. આ બધી વસ્તુઓમાં ભારતવર્ષની કશી વિશેષતા છે એવું નથી.

૫૮; ૪. ઇનઃશેપો યમહ્વદ ગૃમીતઃ સો અસ્માન્ રાજા વરુણો મુમોક્તુ । ઇનઃશેપો હ્યવદ્ ગૃમીતઃસ્ત્રિષ્વાદિત્યં દુપદેષુ વદ્ધઃ । અવૈનં રાજા વરુણઃ સસૃજ્યાદ્ વિદ્વૌં અદગ્ધો વિ મુમોક્તુ પાશાન્ । ક્ર. ૧; ૨૪; ૧૨-૩.

(બંધનમાં પડેલા શુનઃશેપે જેમને ધા નાખી હતી તે વરુણ રાજા અમને મુક્ત કરો. ત્રણ ખીલે બાંધેલા શુનઃશેપે અદિતિપુત્ર વરુણને પ્રાર્થના કરી હતી કે ‘ વિદ્વાન અને કોઈથી ન હરાવી શકાય એવા વરુણ રાજા મારા પાશ છેદીને મને મુક્ત કરો. ’)

૫૮; ૫. ઋગ્વેદ મંડલ ૨, ૩, ૬, ૭.

૫૮; ૬. સામવેદ ૨; ૧; ૨.

૫૮; ૭. ક્ર. ૬; ૨. જુઓ પુરુરવાની કથા.

૫૯; ૧. યે સત્યાસો હવિરદો હવિષ્પા ઇન્દ્રેણ દેવૈઃ સરથં દધાનાઃ । આમે યાહિ સહસ્રં દેવવન્દૈઃ પૈરઃ પૂર્વૈઃ પિતૃભિર્ધર્મસન્નિઃ । ક્ર. ૧૦; ૧૫; ૧૦.

(સત્ય, હવિ ખાનારા ને હવિ પીનારા, એવા જે પિતૃઓ છે તે ઈન્દ્ર અને દેવોની સાથે એક રથમાં બેઠેલા છે. હે અગ્નિ, એ પિતૃઓ સાથે તમે આવો. હજારો સ્તોત્રોએ તમારું સ્તવન કર્યું છે. શ્રેષ્ઠ એવા અમારા યજ્ઞસ્થ પૂર્વજોએ તમને વર્ણવેલા છે.)

૫૯; ૨. બિહારીલાલ : ‘ ધી વેદઝ ’, પૃ. ૧૦૧.

૫૯; ૩. ક્ર. ૭; ૮૬; ૬. જુઓ પાછળ પૃ. ૧૦૬.

ક ૧ ત્યાનિ નૌ સહ્યા બભૂવુઃ સચાવહે યદવૃકં પુરા ચિત્ ।

બ્રહ્મન્તં માનં વરુણ સ્વધાવઃ સહસ્રદ્વારં જગમા ગૃહં તે ॥

ય આપિર્નિત્યો વરુણ પ્રિયઃ સન્ ત્વામાર્ગાંસિ કૃણવત્ સહ્યા તે ।

મા ત એનસ્વન્તો યક્ષિન્ ભુજેમ યન્થિ ષ્મા વિપ્રઃ સ્તુવતે વરુથમ્ ॥

ઋ. ૭; ૮૮; ૫-૬.

(હે વરુણ, પહેલાંનું આપણું સખ્ય ક્યાં ગયું ? પહેલાં આપણું જે અત્યંત ગાઠ સખ્ય હતું તે અમારે જોઈએ છે. હે સંપત્તિમાન વરુણ, તમારા હજાર દારવાણા ને સહુનો સમાસ કરનારા ધરમાં હું આવું છું. હે વરુણ, જે તમારો કાયમનો પોતીકા છે, ને જેણે તમારો પ્રિય હોવા છતાં તમારો અપરાધ કર્યો છે તેને તમે તમારો સખા માનો. તમે જાની છો. એટલે અમને સ્તુતિ કરનારને તમે ધર આપો.)

૫૯; ૪. इदमापः प्र वहत यत् किं च दुरितं मयि । यद् वाहमभिदुद्रोह यद् वा शेष उतावृतम् । ऋ. १; २३; २२.

(હે પાણી, મારામાં જે કંઈ પાપ હોય, અથવા મેં જાણીજોઈને કાઢીનો દ્રોહ કર્યો હોય, કે કાઢીને ગાળ દીધી હોય, કે હું જૂઠું બોલ્યો હોઉં, તે સર્વ તમે વહીને ધોઈને નાખો.)

વળી જુઓ ઋ. ૧; ૮૫.

૬૦; ૧. सरभावो ऋलूमक्षीदुजुं कथनः “ ऋतने अंगे आपणुने लगलग पूरेपूरी नीतिव्यवस्था, संपूर्णतानो उपदेश, भणी रहे छे. ” — ‘ धी रिलिन्जियन ओक्ष धी वेद ’, पृ. १२६.

ઋગ્વેદમાં પાપનું ભાન નથી એવું નથી. સરખાવો :

उदुक्तं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम । ऋ. १; २४; १५.

(હે વરુણ, જે પાશ મને બાંધી રહ્યા છે તેને ઢીલા કરો. ઉપલા, વચલા ને નીચલા પાશ ઢીલા કરો. એટલે, હે આદિત્ય, તમારા વ્રતમાં નિષ્પાપ થયેલા અમે અદિતિના થઈએ.)

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममश्वानं यमगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृषिकृन् मर्त्यानाम् । ऋ. १; ३१; १६.

(હે અગ્નિ, અમારું આ પાપ માફ કરો, કેમકે અમે દૂરથી ધણો રસ્તો કાપીને તમારી પાસે આવ્યા છીએ. તમે પ્રિય સ્વજન છો, પિતા છો, પુણ્ય-શાળીની સંભાળ રાખો છો, ને મર્ત્ય મનુષ્યોને પ્રેરણા આપો છો.)

અવિત્તી યજ્ઞક્રમા દૈવ્યે જને દાનૈર્દક્ષૈઃ પ્રભૂતી પૂરુષત્વતા । દેવેષુ ચ સવિતર્માનુ-
ષેષુ ચ ત્વં નો અત્ર સુવતાદનાગસઃ । ઋ. ૪; ૫૪; ૩.

અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૨૫, લીટી ૩.

૬૦; ૨. સ इद् भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥
न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात् प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥
मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥

ઋ. ૧૦; ૧૧૭; ૩, ૪, ૬.

(ભૂખ્યો ને કૃશ અતિથિ ખારણે અન્ન માગવા આવે ત્યારે તેને અન્ન આપે તે ખરો દાતા છે. યજ્ઞનું કૃણ તેને મળે છે, ને શત્રુઓ પણ તેના મિત્ર બને છે.

હંમેશાં પાસે રહી સેવા કરનારને જે અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. એવા કૃપણને છોડીને બાંધવો દૂર જાય તો પછી એ ઘર તે ઘર રહેતું નથી. તેમજ દૂર ગયેલા લોકો અન્ન મેળવવા માટે બીજાની પાસે જાય છે.

કૃપણ મનુષ્યને સંપત્તિ મળે તે નકામી છે. એ હું સાચું કહું છું. જે દેવોને અને મિત્રોને અન્ન ન આપતાં એકલો જ ખાય છે તે સાવ પાપી થાય થાય છે. તેનું એ અન્ન પણ વિષ જેવું જાણવું.)

૬૧; ૧. पापासः सन्तो अवृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ।

ઋ. ૪; ૫; ૫.

(પાપી, ને મન વચનમાં અસત્યથી ભરેલા, લોકોએ આ ઊંડું સ્થાન — એટલે કે નરક — પેદા કર્યું.)

વળી જુઓ ઋ. ૭; ૫૬; ૧૨. ૮; ૬; ૨, ૮.

૬૧; ૨. વ્રતાનિ જનાનામ્ । ઋ. ૧; ૧૧૨; ૧.

સુગઃ પન્થા અનૃક્ષર આદિત્યાસ ઋતં યતે । ઋ. ૧; ૪૧; ૪.

(જેઓ ઋતનો રસ્તો ખોળે છે તેમનો રસ્તો સુગમ થઈ જાય છે.)

ત્વં સોમ મહે મગં ત્વં યૂન ઋતાયતે । દક્ષં દધાસિ જીવસે । ઋ. ૧; ૧૧; ૭.

(હે સોમ ! જે જુવાન કે વૃદ્ધ ઋતને અનુસરે છે તેને તું સુખ અને શક્તિ આપે છે, જેથી તે સારી રીતે જીવી શકે.)

૬૧; ૩. ઇન્દ્ર ધેનાભિરિહ માદયસ્વ ધીમિર્વિશ્વામિઃ શચ્યા ગૃણાનઃ ।

ઋ. ૧૦; ૧૦૪; ૩.

(તમારા શક્તિને કારણે અસંખ્ય સ્તુતિઓથી પ્રશંસા પામતાં, હે ઇન્દ્ર, દૂધ સાથે મેળવેલા સોમ વડે આનંદ પામે.)

સ ઇજ્જનેન સ વિશા સ જન્મના સ પુત્રૈર્વાજં ભરતે ધના નૃભિઃ । દેવાનાં યઃ પિતરમાવિવાસતિ શ્રદ્ધામના હવિષા બ્રહ્મણસ્પતિમ્ । ઋ. ૨; ૨૬; ૩.

(જે માણસ મનમાં શ્રદ્ધા રાખીને દેવોના પિતા બ્રહ્મણસ્પતિની હવિ વડે સેવા કરે છે તેને માણસો, બંધુજનો, પુત્રો, ધન અને બળ મળી રહે છે.)

શ્રદ્ધયામિઃ સમિષ્યતે શ્રદ્ધયા હૂયતે હવિઃ । ઋ. ૧૦; ૧૫૧; ૧.

(શ્રદ્ધા રાખીને અમિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા રાખીને હવન કરવામાં આવે છે.)

૬૧; ૪. જુઓ ૧૦ માં મંડળનું ૧૧૭ મું સૂક્ત.

૬૧; ૫. ઋ. ૧૦; ૧૧૭.

૬૧; ૬. ઋ. ૭; ૧૦૪; ૮ અને પછીની ઋચાઓ.

૬૧; ૭. અર્યમ્યં વરુણ મિત્ર્યં વા સસ્વાયં વા સદમિદ્ ભ્રાતરં વા ।

વેશં વા નિત્યં વરુણારણં વા યત્ સીમાગશ્વક્રુમા શિશ્રયસ્તત્ ॥

ઋ. ૫; ૮૫; ૭.

૬૨; ૧. ત્વં પરિતપ્યાજયઃ સ્વઃ । ઋ. ૧૦; ૧૬૭; ૧.

(હે ઇન્દ્ર, તમે તપ કરીને સ્વર્ગને જીત્યું.)

૬૨; ૨. ઋ. ૧૦; ૮૬; ૨.

૬૨; ૩. ઉન્મદિતા મૌન્યેન । ઋ. ૧૦; ૧૩૬; ૩.

વળી જુઓ ઋ. ૭; ૫૯; ૬. ૧૦; ૧૧૪; ૨. ૧૦; ૧૬૭; ૧. ૧૦; ૧૦૯; ૪.

૬૪; ૧. કારુરહં તતો મિષગુપ્તપ્રક્ષિણી નના । ઋ. ૯; ૧૧૨; ૩.

૬૪; ૨. સ इत् क्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पित्वते विश्वदानीम् ।
તસ્મૈ વિશઃ સ્વયમેવા નમન્તે યસ્મિન્ બ્રહ્મા રાજનિ પૂર્વં એતિ । ઋ. ૪; ૫૦; ૮.

૬૪; ૩. જુઓ ફારખ્વાર : ‘આઉટલાઈન ઓફ ધી રિલિજિયસ લિટરેચર ઓફ ઇન્ડિયા’, પૃ. ૬.

૬૪; ૪. વર્ણોએ જડ બનીને જાતિનું રૂપ ધારણ કર્યું, એને વિષે હ્રીસ ડેવિડ્ઝ લખે છે : “અનાર્ય જાતિઓનો કોઈ પણ માણસ આર્ય કુટુંબમાં પરણી શકે નહીં કે તેને આર્ય પ્રજામાં લઈ શકાય નહીં, એવો જે કડક પ્રતિબંધ અગાઉથી આપ્યો આવતો હતો તેની પાછળ, ને મુખ્યત્વે તેને લીધે જ, આ મહત્વની ઘટના બનવા પામી હતી. આર્યો જે જાતિઓને વિષે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા તેમની સામે તેઓ આ જે પેઢીઉતાર પ્રતિબંધ મૂકી શક્યા હતા તેની પ્રતિક્રિયા તેમના પોતાના સમાજ ઉપર થઈ, ને તેમણે જે અસહિષ્ણુતાને જન્મ આપ્યો તેણે જ એમાં ઉમેરો કર્યો; અને તેણે જ આટલાં બધાં સૈકાં થયાં આવું કડવું ફળ નિપજાવ્યું છે.” (હિપર્ટ લેક્ચર્સ, પૃ. ૨૩)

૬૫; ૧. शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः । ઋ. ૧૦; ૧૮; ૪.

(લોકો સો શરદ જીવો.)

૬૬; ૧. अति सेतुं दुराव्यम् । ઋ. ૯; ૪૧; ૨.

૬૬; ૨. दक्षिणावतानिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

દક્ષિણાવન્તો અમૃતં મજન્તે દક્ષિણાવન્તઃ પ્ર તિરન્ત આયુઃ ॥

ઋ. ૧; ૧૨૫; ૬.

૬૬; ૩. (“ હે અમારા સ્વર્ગસ્થ પિતા !) તું આજે અમને અમારો રોજનો રોટલો આપ. ”— મેથ્યુ ૬; ૧૧.

૬૬; ૪. “ પણ હું તમને કહું છું કે હું આજ પછી આ દ્રાક્ષફળો

દ્વાર પીવાનો નથી; એ તો તમારી સાથે મારા પિતાના રાજ્યમાં નવો પીશ ત્યારે જ ખરો.”— મેથ્યુ ૨૬; ૨૯.

૬૬; ૫. ‘ધી ફિલોસોફી ઓફ ધી ઉપનિષદ્ઝ’, પૃ. ૩૨૦.

૬૭; ૧. તમુક્ષમાણં રજસિ સ્વ આ દમે ચન્દ્રમિવ સુરુષં હાર આ દધુઃ ।

ઋ. ૨; ૨; ૪.

૬૭; ૨. આહ્લાદકઃ સર્વેષામ્ ।

૬૭; ૩. ચન્દ્ર એવ ભવતિ ।

૬૭; ૪. સ નો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતરં ચ દશેયં માતરં ચ ।

ઋ. ૧; ૨૪; ૨.

(એ અગ્નિ મને ફરી અદિતિ પાસે લઈ જશે. તેને પ્રતાપે હું પિતાને અને માતાને જોઈ શકીશ.)

૬૭; ૫. યો અસ્માં અભિદાસત્યધરં ગમયા તમઃ । ઋ. ૧૦; ૧૫૨; ૪.

વળી જુઓ ઋ. ૪; ૫; ૫. ઋ. ૯; ૭૩; ૮.

૬૮; ૧. અનચ્છયે તુરગાતુ જીવમેજદ્ ધ્રુવં મથ્ય આ પસ્ત્યાનામ્ ।

જીવો મૃતસ્ય ચરતિ સ્વધાભિરમત્યો મત્યેના મયોનિઃ ॥

ઋ. ૧; ૧૬૪; ૩૦.

(શ્વાસ લેનારું, સચેતન, અને વેગથી ચાલનારું જે તત્ત્વ છે તે દેહની અંદર નિશ્ચળ પડી રહે છે. આ જીવતું તત્ત્વ મૃત પદાર્થના બળ વડે ચાલે છે. અમર્ત્ય અને મર્ત્ય એક જ ઠેકાણે રહે છે.)

૬૯; ૧. હોપિકન્સઃ ‘ધી રિલિજિયન્સ ઓફ ઇડિયા’, પૃ. ૧૫૧.

૬૯; ૨. સસ્તુ માતા સસ્તુ પિતા સસ્તુ શ્વા સસ્તુ વિશ્વપતિઃ । સસન્તુ સર્વે જ્ઞાતયઃ સસ્ત્વયમભિતો જનઃ । ઋ. ૭; ૫૫; ૫;

(માતા ઊંઘી જાઓ, પિતા ઊંઘી જાઓ, કૂતરો ઊંઘી જાઓ, ધરનો માલિક ઊંઘી જાઓ, સહુ સગાંવહાલાં ઊંઘી જાઓ, આસપાસના લોકો ઊંઘી જાઓ.)

૭૦; ૧. બ્રહ્મણામિઃ સંવિદાનો રક્ષોહા બાધતામિતઃ ।

અમીવા યસ્તે ગર્ભે દુર્ણામા યોનિમાશયે ॥

યસ્તે ગર્ભમમીવા દુર્ગામા યોનિમાશયે ।
 અગ્નિષ્ઠં બ્રહ્મણા સહ નિષ્કવ્યાદમનીનશત્ ॥
 યસ્તે હન્તિ પતયન્તં નિષત્સું યઃ સરીસૃપમ્ ।
 જાતં યસ્તે જિઘાંસતિ તમિતો નાશયામસિ ॥

ઋ. ૧૦; ૧૬૨; ૧-૩.

૭૦; ૨. અંગાદંગાલ્લોમ્નો લોમ્નો જાતં પર્વણિ પર્વણિ ।

યક્ષ્મં સર્વસ્માદાત્મનસ્તમિદં વિ વૃહામિ તે ॥ ઋ. ૧૦; ૧૬૩; ૬.

(તારા અંગેઅંગમાંથી, રોમેરોમમાંથી, સાંધેસાંધામાંથી, અને તારા આખા શરીરમાંથી હું આ યક્ષ્મા રોગને બહાર કાઢું છું.)

૭૧; ૧. ' સેક્રેડ યૂક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ ', પૃ. ૪૩.

૭૨; ૧. આવો વિચાર કાયમ ટકી રહ્યો હોય, તો તેનું કારણ એ હતું કે તેમાં સલનો કંઈક અંશ હતો. શરીરના રોગોના — ખાસ કરીને જ્ઞાન-તંતુના વ્યાધિઓના — ઇલાજ તરીકે માનસિક ઉપચારની શક્તિ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર સ્વીકારતું થયું છે.

૭૨; ૨. ' વેદિક ઇડિયા ', પૃ. ૧૧૭-૧૧૮.

૭૩; ૧. ' જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી ', ૩, પૃ. ૩૦૭-૮.

૭૪; ૧. યસ્મિન્સ્તત્ત્વા પ્રજાપતિર્લોકાન્તર્વા અધારયત્ ।

સ્કંભં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥ અ. ૧૦; ૭; ૭.

(જેના આધાર પર રહીને પ્રજાપતિએ સર્વ લોકને ધારણ કર્યા છે તે સ્કંભને વિષે કહ્યો કે તે કેવો છે ?)

યસ્ય ત્રયસ્ત્રિશદેવા અંગે સર્વે સમાહિતાઃ ।

સ્કંભં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥ અ. ૧૦; ૭; ૧૩.

(તેત્રીસે દેવ જેના અંગમાં સમાઈ ગયેલા છે તે સ્કંભને વિષે કહ્યો કે તે કેવો છે ?)

યે પુરુષે બ્રહ્મ વિદુસ્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ ।

યો વેદ પરમેષ્ઠિનં યશ્ચ વેદ પ્રજાપતિમ્ ।

જ્યેષ્ઠં યે બ્રાહ્મણં વિદુસ્તે સ્કંભમનુસંવિદુઃ ॥ અ. ૧૦; ૭; ૧૭.

(જેઓ મનુષ્યમાં બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે તેઓ પરમેશ્વરીને જાણે છે. જે માણસ પરમેશ્વરીને જાણે છે, જે પ્રજાપતિને જાણે છે, અને જેઓ જ્યેષ્ઠ બ્રાહ્મણને જાણે છે, તેઓ સ્કંભને સારી રીતે જાણે છે.)

૭૪; ૨. બ્રવઃ કદમે સ્થાય નૃત્ને । ક્ર. ૪; ૩; ૬.

(હે અગ્નિ, મનુષ્યને હણનારા રુદ્રને કેવી રીતે કહેશો ?)

ક્ર. ૧; ૧૧૪; ૧૦. જુઓ પાછળ પૃ. ૧૧૪, નોંધ નં. ૩૩; ૪.

૭૪; ૩. यस्य વાતઃ પ્રાણાપાનો । અ. ૧૦; ૭; ૩૪.

(જેના પ્રાણ અને અપાન તે વાયુ છે.)

૭૫; ૧. અ. ૧૯; ૭૧; ૧.

૭૫; ૨. સર્વાન્ કામાન્ યમરાજ્યે વશા પ્રદદુષે દુરે ।

અથાહુર્નારકં લોકં નિરુધાનસ્ય યાચિતામ્ ॥ અ. ૧૨; ૪; ૩૬.

(યમરાજ્યમાં ગાય દાતાની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત કરે છે. યાચના કરવા છતાં ન આપનારને માટે નરક લોક છે એમ કહેવાય છે.)

૭૫; ૩. મેષજાનિ । અ. ૧૧; ૬; ૧૪.

૭૫; ૪. ધણા પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં આપણને ત્રણ જ વેદ (ત્રયી) નો ઉલ્લેખ મળે છે :

તસ્માદ્યજ્ઞાત્ સર્વહુત ક્રવઃ સામાનિ જજિરે ।

છન્દાંસિ જજિરે તસ્માદ્યજુસ્તસ્માદજાયત ॥ ક્ર. ૧૦; ૧૦; ૯.

(એ યજ્ઞ, જેમાં સર્વ કંઈ હોમવામાં આવ્યું, તેમાંથી ઋગ્વેદ અને સામવેદ ઉત્પન્ન થયા; છન્દો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા; ને યજુર્વેદ પણ એ યજ્ઞમાંથી જ ઉત્પન્ન થયો.)

મૂરિતિ વા ક્રવઃ । મુવ ઇતિ સામાનિ । સુવરિતિ યજૂષિ । તૈત્તિરીયોપનિષત્ ૧; ૫; ૨.

(મૂઃ એટલે ઋગ્વેદ, મુવઃ એટલે સામવેદ, સ્વઃ એટલે યજુર્વેદ.)

ઔદ્ધ આગમગ્રન્થોમાં અથર્વવેદનો ઉલ્લેખ નથી. આગળ જતાં અથર્વવેદને પણ વેદપદનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો.

૭૭; ૧. યો વૈ વિષ્ણુઃ સ યજ્ઞઃ । શ. બ્રા. ૫; ૨; ૩; ૬. (જે વિષ્ણુ છે તે જ યજ્ઞ છે.) ઇષ વિષ્ણુર્યજ્ઞઃ । શ. બ્રા. ૫; ૪; ૫; ૧. વળી જુઓ શ. બ્રા. ૧૨; ૪; ૧; ૪; તથા ૧૪; ૧; ૧; ૬; તથા ૧૪; ૧; ૧; ૧૫.

૭૭; ૨. કૌષીતકિબ્રાહ્મણ ૬; ૧-૬.

૭૭; ૩. નમો ગિરિશાય ચ । તૈત્તિરીયસંહિતા ૪; ૫; ૫. વળી જુઓ વાજસનેયીસંહિતા ૯.

૭૭; ૪. પ્રજાપતિર્વૈ વિશ્વકર્મા । શ. બ્રા. ૮; ૨; ૧; ૧૦; તથા ૮; ૨; ૩; ૧૩. (પ્રજાપતિ તે જ વિશ્વકર્મા છે.)

૭૮; ૧. કેટલીયે જગ્યાએ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ આ અર્થમાં વપરાયો છે. ‘શરૂઆતમાં આ વિશ્વ તે બ્રહ્મ જ હતું; તેણે દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા.’ (શ. બ્રા. ૧૧; ૨; ૩; ૧. તથા શ. બ્રા. ૧૦; ૬; ૩.) તથા સર્વે સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ । છાંદોગ્યોપનિષત્ ૩; ૧૪; ૧. (આ બધું બ્રહ્મ જ છે.)

૭૮; ૨. યજ્ઞેન વૈ દેવાઃ ઇમાં જિતિં જિગ્યુઃ । શ. બ્રા. ૩; ૧; ૪; ૩.

સ્વર્ગ વા એતેન લોકમુપપ્રયન્તિ યત્પ્રાયણીયઃ । એ. બ્રા. ૨; ૧; ૧.

(આ પ્રાયણીય નામનો યજ્ઞ કરનારાઓ સ્વર્ગલોકને પામે છે.)

દેવા વૈ યજ્ઞેન શ્રમેણ તપસાઽઽહુતિભિઃ સ્વર્ગ લોકમજયન્ । એ. બ્રા. ૭; ૩; ૬.

(દેવોએ યજ્ઞ વડે, શ્રમ વડે, તપ વડે, ને આહુતિઓ વડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કર્યો.)

૭૮; ૩. સ જુહોતિ । દેહિ મે દદામિ તે નિ મે ધેહિ નિ તે દધે । નિહારં ચ હરાસિ મે નિહારં નિહરાણિ તે સ્વાહેતિ । શ. બ્રા. ૨; ૫; ૩; ૧૯.

(તે આ મંત્ર બોલીને આહુતિ આપે છે: ‘તમે મને આપો, ને હું તમને આપું. તમે મને ભેટ આપો, ને હું તમને ભેટ આપું. તમે મને સારી ચીજ આપો, ને હું તમને આપું.’)

૭૯; ૧. દ્વયા વૈ દેવાઃ । દેવા અહૈવ દેવાઃ । અથ યં બ્રાહ્મણાઃ શુશ્રુવાંસોઽનૂચાનાસ્તે મનુષ્યદેવાઃ । શ. બ્રા. ૨; ૨; ૨; ૬. શ. બ્રા. ૨; ૪; ૩; ૧૪.

૭૯; ૨. તૈત્તિરીયસંહિતા ૧; ૬; ૧૦; ૪. અને એ. બ્રા. ૨; ૨૧; ૨.

૮૦; ૧. બ્રાહ્મણસ્ત્વનધીયાનસ્તૃણાગ્નિરિવ શામ્યતિ । મનુસ્મૃતિ ૩; ૧૬૮.

૮૦; ૨. યોડનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશ્ય ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ૨; ૧૬૮.

(જે દ્વિજ વેદનો અભ્યાસ ન કરતાં પીળા વિષયો પાછળ મહેનત કરે છે તે આ ભવે જ કુટુંબપરિવાર સહિત જલદી શૂદ્રત્વને પામે છે.)

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “અરણ્યમાં વસી ક્ષત્રીને વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેનારા મુનિઓનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ત્રણ દ્વિજ વર્ણોને માટે રાખ્યો છે, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ તો સર્વ વર્ણને માટે છે. ”

૮૦; ૩. નૌર્હ વાડણા સ્વર્ગ્યા । યદ્ બહિષ્પવમાનં તસ્યા ઋત્વિજ એવ સ્પ્યાશ્ચ અરિત્રાશ્ચ સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય સંપારણાઃ । તસ્યા એક એવ મજ્જયિત ય એવ નિન્દ્યઃ । સ યથા પૂર્ણામભ્યારુહ્ય મજ્જયેદેવં હૈનાં સ મજ્જયતિ । તદ્વૈ સર્વ એવ યજ્ઞો નીઃ સ્વર્ગ્યા । તસ્માદુ સર્વસ્માદેવ યજ્ઞાન્નિન્દ્યં પરિબિબાધિષેત । શ. બ્રા. ૪; ૨; ૫; ૧૦.

૮૨; ૧. ‘વેદ’ શબ્દ જે વિદ્ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે તેનો અર્થ છે ‘જોવું’. સરખાવો vision (લેટિન videt પરથી); ideas (ગ્રીક eidos અર્થાત્ બુદ્ધિ પરથી). વિદનો ઓક્સ અર્થ તો ‘જાણવું’ છે.

૮૨; ૨. બિટોવન કહે છે : “ કલાકૃતિમાત્ર ધર્મિય પાસેથી આવે છે; અને જેટલે અંશે તે મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્યામીની પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે તેટલે અંશે જ તેને મનુષ્યની કૃતિ કહી શકાય. ”

૮૨; ૩. જુઓ મ્યુર : ‘ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ ’, વો. ૩.

૮૨; ૪. યો વામશ્વિના મનસો જવીયાન્ રથઃ સ્વશ્વો વિશ આજિગાતિ । યેન ગચ્છથઃ સુકૃતો દુરોણં તેને નરા વર્તિરસ્મભ્યં યાતમ્ । ઋ. ૧; ૧૧૭; ૨.

(હે અશ્વિનો, તમારો જે રથ મન કરતાં પણ અધિક વેગવાળો છે, જોને જોરાવર ઘોડા જોડેલા છે, ને જેમાં બેસીને તમે સત્કર્મોનું ધર શોધો છો, તે રથમાં બેસીને, હે વીરો, અમારે ત્યાં આવો.)

ઇમં સ્વસ્મૈ હૃદ આ સુતઞ્ચ મન્ત્રં વોચેમ કુવિદસ્ય વેદત્ । ઋ. ૨; ૩૫; ૨.

(હૃદયમાંથી સારી રીતે રચેલો આ મન્ત્ર અમે સારી રીતે બોલીશું. એ મન્ત્રને તે માન્ય કરશે નહિ ?)

૮૨; ૫. ઇમાં ધિયં સપ્તશીર્ણી પિતા ન ઋતપ્રજાતાં બૃહતીમવિન્દત્ । તુરીયં સ્વિજ્જનયદ્વિશ્વજન્યોડ્યાસ્ય ઉક્થમિન્દ્રાય શંસન્ । ઋ. ૧૦; ૬૭; ૧.

૮૨; ૬. અયં મે પીત ઉદિયર્તિ વાચમયં મનીષામુશતીમજીગઃ ।

ઋ. ૬; ૪૭; ૩.

(આ સોમરસ પીવાથી મારી વાણીને સ્ફૂર્તિ ચડે છે. તે સુંદર બુદ્ધિને જાગૃત ને પ્રકાશિત કરે છે.)

૮૨; ૭. પ્ર વઃ શર્ધાય વૃષ્ણયે ત્વેષઘુન્નાય શુભિળે । દેવત્તં બ્રહ્મ ગાયત ।

ઋ. ૧; ૩૭; ૪.

(હે ઋત્વિજો, સહનશીલ, શત્રુનાશક, દેદીપ્યમાન કીર્તિવાળા, ને બળવાન એવા મરુદ્ગણને ઉદ્દેશીને દેવાનું આપેલું સ્તોત્ર ગાઓ.)

इध्मेनाम इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ઋ. ૩; ૧૮; ૩.

(હે અગ્નિ, ધનની ઇચ્છા રાખનારો હું, તમારી જવાબામાં વેગ અને બળ આવે એટલા માટે, લોકડાં અને ઘી સાથે હવિ તમને અર્પણ કરું છું. મારી શક્તિ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતો હું સોગણા ધન માટે આ (મારું) દૈવી સૂક્ત અર્પણ કરું છું.)

મ્યુરની ‘સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ’ (વો. ૩, પૃ. ૨૧૭-૮૬) માં કેટલાંક સૂક્તોનો સંગ્રહ છે, તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે “પોતાની ધાર્મિક ભાવના ને કલ્પનાઓ પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા ઇશ્વર તરફથી મળે છે, એમ કંઈ નહીં તો કેટલાક ઋષિઓ માનતા ખરા; પણ સાથેસાથે તેઓ એ સૂક્તોને પોતાની અથવા (કદાચ) પોતાના પૂર્વજોની કૃતિઓ માનતા, અને તેમાં જૂનાંનવાંનો ભેદ પાડતાં જે શબ્દો વાપરતા તે પરથી એમ જ દેખાઈ આવે કે તેઓ ખરેખર પોતાને એ સૂક્તોના કર્તા માનતા હશે.”

૮૩; ૧. સ (પ્રજાપતિઃ) એતામૃતમપચ્યત્ । એ. બ્રા. ૭; ૬; ૧.

(પ્રજાપતિને આ ઋચાનું દર્શન થયું.)

પ્રજાપતેર્વા એતાન્યંગાનિ યચ્છન્દાંસિ । એ. બ્રા. ૭; ૮; ૨.

(આ જાન્યે છે તે પ્રજાપતિનાં અંગો છે, કેમકે તે પ્રજાપતિએ પેદા કરેલા છે.)

૮૩; ૨. વેદાનાં માતા । તૈ. બ્રા. ૨; ૮; ૮; ૫. (આઇગ્નિલના નવા કરારમાંની જોડની સુવાર્તાનું આરંભનું વાક્ય સરખાવો: ‘આરંભમાં શબ્દ હતો.’

૮૩; ૩. સરખાવો શ. બ્રા. ૧૧; ૫; ૮૧ અને તે પછીના મન્ત્રો; તથા ઋ. ૧૦; ૧૦; ૧.

૮૪; ૧. પ્રજાપતિર્હં વા इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति । सोऽभ्राम्यत्, स तपोऽतप्यत, स प्रजा असृजत । ૨; ૫; ૧; ૧.

(શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા જ હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘હું કેવી રીતે પ્રજાપતિ કરું?’ તેમણે શ્રમ કર્યો ને તપ કર્યું. તેમણે સજીવ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યા.)

૮૫; ૧. ब्रह्म वै स्वयंभूस्तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति । हन्ताहम्भूतेष्वात्मानञ्जुहुवानि भूतानि चात्मनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पर्यैत् । શ. બ્રા. ૧૩; ૭; ૧; ૧.

(स्वयंભૂ બ્રહ્માએ તપ કર્યું. તેમણે વિચાર કર્યો: ‘તપમાં અનંતત્વ રહેલું નથી. માટે હું મારા પંડને ભૂતોમાં હોમી દઉં, ને ભૂતોને મારા પંડમાં હોમી દઉં.’ તે પ્રમાણે તેમણે પોતાના પંડને ભૂતોમાં હોમ્યો ને ભૂતોને પોતાના પંડમાં હોમ્યાં; ને એમ કરીને ભૂતમાત્ર પર શ્રેષ્ઠત્વ, સ્વારાજ્ય, અને આધિપત્ય પ્રાપ્ત કર્યા.)

૮૪; ૨. एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यम् । શ. બ્રા. ૧; ૧; ૧; ૫.
(દેવો એક વ્રત પાળે છે — સત્ય.)

૮૫; ૩. શ. બ્રા. ૧૦; ૫; ૪; ૧૫.

ઋતને ભૌતિક ને નૈતિક બંને ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ છે એવી વેદની જૂની કલ્પના હતી, તેનું રૂપાન્તર બ્રાહ્મણોમાં ધર્મની કલ્પનામાં થયું છે, ને એ ધર્મનો સંબંધ ખાસ કરીને વિશ્વની નૈતિક વ્યવસ્થા સાથે છે. પાછળથી કર્મકાંડ, સ્મૃતિ, કાયદો, રૂઢિ ને શિષ્ટાચાર એ જે વિલાગો પડ્યા તે સર્વનો સમાવેશ એ ધર્મની કલ્પનામાં થાય છે. કેટલીકવાર ‘ધર્મ’ દેવરૂપે પણ દેખા દે છે. જુઓ. શ. બ્રા. ૧૩; ૪; ૩; ૧૪.

૮૫; ૪. अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेभ्यनृच्छति केन चरसीति । वरुण्यं वा एतत् स्वीकरोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरति । अथो नेन्मेऽन्तः शल्या जुह्वदिति तस्मात्पृच्छति । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति । सत्यं हि भवति ।

તસ્માદ્દેવ પૃચ્છતિ । સા યન્ન પ્રતિજાનીત જ્ઞાતિભ્યો હાસ્યૈતદહિતં સ્યાત્ । શ. બ્રા. ૨; ૫; ૨; ૨૦.

(પછી પ્રતિપ્રસ્થાતા [જ્યાં યજ્ઞમાનની પત્ની બેઠેલી છે ત્યાં] આવે છે. તે પત્નીને લઈ જવા માંડે છે ત્યાં પૂછે છે: ‘તું કાની સાથે સંભોગ કરે છે?’ એક પુરુષની પત્ની બીજા પુરુષ સાથે સંભોગ કરે ત્યારે તે વસ્તુની સામે પાપ કરે છે. એટલે પ્રતિપ્રસ્થાતા તેને આ પ્રમાણે પૂછે છે; જેથી રખેને તે મનમાં ખટકા રાખીને યજ્ઞ કરે. પાપ જ્યારે કબૂલ કરવામાં આવે છે ત્યારે ઓછું થાય છે, કેમકે તે સત્ય બને છે. તેથી જ તે પત્નીને પૂછે છે. જે [સંભોગ] તે કબૂલ ન કરે તે તેનાં સગાંઓને હાનિકારક નીવડે છે.)

૮૫; ૫. તપસા દેવા દેવતામગ્ર આયન્ । તૈ. બ્રા. ૩; ૧૨; ૩.

૮૬; ૧. ‘આશ્રમ’ શબ્દ મૂળ ‘શ્રમ’ એટલે મહેનત કરવી એ ધાતુ પરથી નીકળેલો હોઈ, બતાવે છે કે પ્રગતિમાત્રને અંગે કષ્ટ તો વેદ્યું જ પડે એ સત્ય ભારતવાસીઓ સમજ્યા હતા.

૮૬; ૨. આ આશ્રમેનું વર્ણન ગુદા ગુદા ગ્રન્થોમાં ગુદું ગુદું આવે છે:

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरन्ति । बृहदारण्यकोपनिषत् ૩; ૫; ૧.

(એવા આત્માને જે બ્રાહ્મણો જાણે છે તેઓ દીકરા મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દે છે, ધન મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દે છે, સ્વર્ગ વગેરે લોકમાં જવાની ઇચ્છા છોડી દે છે, અને ભિક્ષા માગી તેના પર નિર્વાહ કરે છે.)

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ्यमिति ।

आपस्तंबधर्मसूत्र ૨; ૯; ૨૧; ૧.

(આશ્રમ ચાર છે: ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન એટલે મુનિનો, અને વાનપ્રસ્થ.)

ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानसः । गौतमधर्मसूत्र ૧; ૩; ૨.

(આશ્રમ ચાર છે: બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, ભિક્ષુ, અને વૈખાનસ.)

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद् वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ मनुस्मृति ૫; ૧૩૭.

(આટલો શૌચનો વિધિ તો ગૃહસ્થે કરવાનો. બ્રાહ્મચારીએ એથી બમણો, વાનપ્રસ્થે ત્રણગણો, ને યતિએ ચારગણો.)

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થશ્ચ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ मनुस्मृति ૬; ૮૭.

(બ્રાહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને યતિ એ ચાર જુદા જુદા આશ્રમ છે. તે બધા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.)

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः । वसिष्ठस्मृति ૭; ૨.

(આશ્રમ ચાર છે — બ્રાહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને પરિવ્રાજક.)

વળી જુઓ. બૌદ્ધાયનધર્મસૂત્ર ૨; ૭; ૧૧; ૧૨.

૮૬; ૩. उत यत् पतयो दश स्त्रियाः पूर्वं अब्राह्मणाः । ब्रह्मा चेद्धस्तमग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥ अ. ૫; ૧૭; ૮.

(અગાઉ બ્રાહ્મણ સિવાયના દસ પતિ સ્ત્રીને ભલે હોય; પણ જે બ્રાહ્મણ તેની સાથે લગ્ન કરે તો તે એનો એકમાત્ર પતિ બને છે.)

૮૭; ૧. संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ ऋ. ૭; ૧૦૩; ૧.

(વરસ દહાડો તપ કરનાર વ્રતચારી બ્રાહ્મણોની પેઠે આ દેડકાઓ મેધરાગ્ન્યે જગૃત કરેલી વાણી બોલે છે.)

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परि ष्ट यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अचर्यवो धर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥

ઋ. ૭; ૧૦૩; ૭-૮.

(અતિરાત્ર નામના સોમયાગમાં જેમ બ્રાહ્મણો મન્ત્ર બોલે છે તેમ ભરેલા સરોવરની આસપાસ આ દેડકા અવાજ કરે છે. ચોમાસું આવે છે ત્યારે વરસાદને એ દિવસે દેડકા ઠેરઠેર પેદા થાય છે. સોમ પીને વાર્ષિક સ્તોત્ર બોલનારા બ્રાહ્મણોની પેઠે દેડકા બોલે છે. પ્રવર્ચ્ય ઋત્વિજોની પેઠે પરસેવાથી રેખાંજલ થયેલા ને સંતાઈ બેઠેલા દેડકા વરસાદ પડતાંવેંત દેખા દે છે.)

૮૭; ૨. રાજન્યબન્ધુરિવ ત્વેવ તદુવાચ । શ. બ્રા. ૮; ૧; ૪; ૧૦.

૮૭; ૩. एषां होभ्येषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची । एतस्यां ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम् । श. ब्रा. ६; ६; २; ४.

(ઈશાનકોણુ એ દેવો અને મનુષ્યો બંનેની દિશા છે. એ જ દિશામાં સ્વર્ગલોકનું દ્વાર છે.)

૮૭; ૪. तद्वा एतद्वसन्त एव हेमन्तात्पुनरसुः । एतस्माद्वधेष पुनर्भवति । पुनर्ह वा अस्मिन्नोके भवति य एवमेतद्वेद । श. ब्रा. १; ૫; ૩; ૧૪.

(હેમન્તમાંથી વસન્ત ફરી જન્મે છે, કેમકે એકમાંથી બીજી ફરી જન્મે છે. તેથી જ આ પ્રમાણે જાણુ છે તે આ લોકમાં ફરી જન્મ પામે છે.)

૮૭; ૫. य एवं जुहोतीति तेजस्वी यशस्यन्नादो भवयेतयोश्च देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयति । श. ब्रा. ११; ६; ૨; ૩.

૮૭; ૬. स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निरेव तर्हि भवत्यग्नेरेव सायुज्यं सलोकतां जयति । अथ यद्वरुणप्रघासैर्यजते वरुण एव तर्हि भवति वरुणस्यैव सायुज्यं सलोकतां जयति । अथ यत्साकमेधैर्यजते इन्द्र एव तर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोकतां जयति । श. ब्रा. ૨; ૬; ૪; ૮.

(તે જ્યારે વૈશ્વદેવ કરે છે ત્યારે તે અગ્નિ બને છે, અને અગ્નિ સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા અગ્નિના લોકમાં તેની સાથે વસે છે. તે જ્યારે વરુણપ્રધાસ યજ કરે છે ત્યારે તે વરુણ બને છે, અને વરુણ સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા વરુણના લોકમાં તેની સાથે વસે છે. તે જ્યારે સાકમેધ યજ કરે છે ત્યારે તે ઇન્દ્ર બને છે, અને ઇન્દ્ર સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા ઇન્દ્રના લોકમાં તેની સાથે વાસ કરે છે.)

૮૭; ૭. तुलायां ह वासुष्मिल्लोक आदधानो यतरद्यंस्यति तदन्वेष्यति यदि साधु वासाधु । श. ब्रा. ११; ૨; ૭; ૩૩.

(તેઓ એને પરલોકમાં ત્રાજવામાં મૂકે છે. એમાંથી જ પદ્મું ઊંચું જાય તે પરથી તે જુએ છે કે એ માણસ સારો છે કે નરસો.)

૮૮; ૧. अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्हि वाऽमुष्मिल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति तावती ह तस्मिन्व्यज्ञ ऊर्ध्वमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी चतुःषु चतुःषु मासेषु

ચાતુર્માસયાજી ષટ્સુ ષટ્સુ પશુચન્ધયાજી સંવત્સરે સંવત્સરે સોમયાજી । શ. બ્રા. ૧૦; ૧; ૫; ૪.

(હવે યજ્ઞ કરવાથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિને વિષે. જે માણસ નિયમિત રીતે અગ્નિહોત્ર કરે છે તે પરલોકમાં જાય ત્યારે સાંજસવાર ખાય છે; એટલું પોષણ આપવાની શક્તિ એ યજ્ઞમાં છે. અમાસ અને પૂનમને દિવસે યજ્ઞ કરનાર — પરલોકમાં જાય ત્યારે — અડધે અડધે મહિને ખાય છે. ચાતુર્માસનો યજ્ઞ કરનાર ચાર ચાર મહિને ખાય છે. પશુચન્ધ યજ્ઞ — વરસમાં બેવાર — કરનાર છ છ માસે ખાય છે. અને સોમયાગ કરનાર વરસે એકવાર ખાય છે.)

૮૮; ૨. પ્રજાપતિર્વા એષ યદંશુઃ સોડ્સ્યૈષ આત્મૈવ । આત્મા હ્યયં પ્રજાપતિઃ । તદસ્યૈતમાત્માનં કુર્વન્તિ યત્રૈતં ગૃહ્ણન્તિ તસ્મિન્નેતાન્પ્રાણાન્દધાતિ । યથા યથૈતે પ્રાણા પ્રહા વ્યાહ્યાયન્તે । સ હ સર્વતનૂરેવ યજમાનોઽમુષ્મિલ્લોકે સંભવતિ । શ. બ્રા. ૪; ૬; ૧; ૧.

(હવે આ જે અંશુ [પ્યાલો] છે તે પ્રજાપતિ જ છે. એ [યજ્ઞનો કે યજ્ઞમાનનો) આત્મા જ છે; કેમકે પ્રજાપતિ એ જ આત્મા છે. એટલે જ્યારે તેઓ એ પ્યાલો લે છે ત્યારે તેઓ એના આત્માને જ લે છે. તેમાં તેઓ આ પ્રાણોને મૂકે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રાણો તે જ ગ્રહો છે એમ સમજાવ્યું છે. તે યજ્ઞમાન પોતાનું આપ્તું શરીર લઇને પરલોકમાં જન્મે છે.)

૫ળી જુઓ શ. બ્રા. ૧૧; ૧; ૮; ૬. તથા શ. બ્રા. ૧૨; ૮; ૬; ૩૧.

૮૮; ૩. વેબર. જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ૧;૧૮૬૫; પૃ. ૩૦૬ થી.

૮૮; ૪. વેબર : એજન.

૮૮; ૫. કૃતં લોકં પુરુષોઽભિ જાયતે । શ. બ્રા. ૬; ૨; ૨; ૨૭.

૮૮; ૬. સ યદ્ધ વાસ્મિલ્લોકે પુરુષોઽન્નમત્તિ તદેનમમુષ્મિલ્લોકે પ્રત્યત્તિ ।

શ. બ્રા. ૧૨; ૯; ૧; ૧.

૮૮; ૭. શ. બ્રા. ૨; ૬.

૮૯; ૧. જુઓ એ. બ્રા. ૩; ૪૪.

૮૯; ૨. આત્મયાજી શ્રેયાન્દેવયાજી । इत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात् ।

શ. બ્રા. ૧૧; ૨; ૬; ૧૩.

૮૯; ૩. શ. બ્રા. ૧૦; ૫; ૬; ૯.

૮૯; ૪. તે ય એવમેતદ્વિદુઃ । એ વૈ તત્કર્મ કુર્વતે મૃત્વા પુનઃ સંભવન્તિ તે સંભવન્તિ એવામૃતમભિસંભવન્ત્યથ ય એવં ન વિદુર્યે વૈ તત્કર્મ ન કુર્વતે મૃત્વા પુનઃ સંભવન્તિ । ત એતસ્યૈવાત્રં પુનઃ પુનર્ભવન્તિ । શ. બ્રા. ૧૦; ૪; ૧; ૧૦.

(જેઓ આ પ્રમાણે જાણીને — જ્ઞાનપૂર્વક — આ કર્મ કરે છે તેઓ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, અને જન્મ પામીને મૃત્યુ પામે છે. પણ જેઓ આ પ્રમાણે જાણ્યા વિના — જ્ઞાન વિના — કર્મ કરે છે તેઓ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, અને ફરીફરી તેનું — મૃત્યુનું — ભક્ષ થઈ પડે છે.)

૮૯; ૫. સોડસ્યૈષ સર્વસ્યાન્તમેવાત્મા સ એષ સર્વાસામપાં મધ્યે સ એષ સર્વૈઃ કામૈઃ સંપન્નઃ.....સ એષોડકામઃ સર્વકામઃ ન હોતં કસ્યચન કામઃ । શ. બ્રા. ૧૦; ૫; ૪; ૧૫.

૮૯; ૬. વિદ્યા તદારોહન્તિ યત્ર કામાઃ પરાગતાઃ । ન તત્ર દક્ષિણા યન્તિ નાવિદ્વાંસસ્તપસ્વિનઃ । ન હ વૈ તં લોકં દક્ષિણાભિર્ન તપસા નૈવંવિદ્યન્તુતે । એવંવિદાં હૈવ સ લોકઃ । શ. બ્રા. ૧૦; ૫; ૪; ૧૬.

આ વિચાર પોતાના મતને કેટલો બધો મળતો આવે છે એ બતાવવા શંકરે આ વચનનો વેદાન્તસૂત્ર પરના તેમના ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે :

ન હિ કેવલાભ્યાં શ્રદ્ધાતપોભ્યામન્તરેણ વિદ્યાબલમેષા ગતિર્ભજ્યતે । ‘વિદ્યા તદારોહન્તિ.....નાવિદ્વાંસસ્તપસ્વિનઃ’ इति श्रुत्यन्तरात् । ब्रह्मसूत्रशांकर-भाष्य ૩; ૩; ૩૧.

(વિદ્યાબળ વિના કેવળ શ્રદ્ધા અને તપ વડે આ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કેમકે બીજા એક શ્રુતિવચનમાં કહ્યું છે કે ‘જે સ્થાનમાં કામમાત્ર શમી જાય છે તે સ્થાન સુધી માણસો વિદ્યા વડે ચડી શકે છે. જેમનામાં વિદ્યા એટલે કે જ્ઞાન ન હોય એવા, કેવળ કર્મ અથવા તપ કરનારા, ત્યાં જતા નથી. ’)

અનુવાદકનાં ટિપ્પણો

[ટિપ્પણની આગળ આપેલા એ આંકડામાંનો પહેલો આ પુસ્તકનો પૃષ્ઠાંક, ને બીજો આંકડો લીટીની સંખ્યા સૂચવે છે.]

૫; ૧૯. સરખાવો : “ આપણે જેટલે અંશે વાણીમાં — એટલે કે વિચારમાં — આર્યો છીએ તેટલે અંશે ઋગ્વેદ એ આપણો પોતાનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે. ” — મેક્સમૂલર. આ વચન યુરોપવાસીઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું છે. વળી : “ આર્ય પ્રજાનું, બધેકે મનુષ્યજાતિનું, એ સર્વથી પ્રાચીન પુસ્તક છે, અને હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક ઇતિહાસનાં સર્વ બીજા એમાં ભરેલાં છે. ” — આ. બા. ધ્રુવ : ‘ આપણો ધર્મ ’, પૃ. ૩૨૯.

૭; ૨૬. મુખ્ય બ્રાહ્મણગ્રન્થોનાં નામ — આર્ષેય, ઐતરેય, કૌષિક, કૌષીતકિ, ગોપથ, જૈમિનીય, તલવકાર, તાંજ, તૈત્તિરીય, વંશ, શતપથ, શાંખાયન. આ ગ્રન્થોને ‘ બ્રાહ્મણ ’ નામ શા માટે અપાયું હશે એ વિષે ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત લખે છે : “ વેબર કહે છે કે ‘ બ્રાહ્મણ ’ નો અર્થ છે ‘ બ્રહ્મ એટલે કે સ્તુતિની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ’. મેક્સમૂલર કહે છે કે ‘ બ્રાહ્મણ ’ નો મૂળ અર્થ ‘ બ્રાહ્મણોનાં વચન એવો છે. એ બ્રાહ્મણો તે સામાન્ય અર્થમાં પુરોહિતો હોય, અથવા તો એથી અધિક વિશિષ્ટ અર્થમાં બ્રાહ્મણ-પુરોહિતો હોય. ’ એગલિંગ કહે છે આ ગ્રન્થોને ‘ બ્રાહ્મણ ’ નામ મળ્યું ‘ એનું કારણ કદાચ એ હશે કે તે સામાન્યપણે ઋત્વિજને ને પુરોહિતો (બ્રાહ્મણો) ના શિક્ષણ ને માર્ગદર્શન માટે રચાયેલા હતા; અથવા તો એ પણ કારણ હોય કે જે લોકો વેદવિદ્યા ને યજ્ઞવિદ્યામાં પારંગત હતા, ને તેથી બ્રાહ્મણ અથવા ઋત્વિજ કે પુરોહિત થવાને લાયક હતા, તેમનાં પ્રમાણભૂત

વચનો એમાં મોટે ભાગે સંધરાયેલાં હોય.' પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોને વેદના જોટલા જ અપૌરુષેય માનવામાં આવતા, એ હકીકત જોતાં હું માનું છું કે વેબરનો મત ખરો છે." (' એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ક્વિલોસોફી ', વો. ૧, પૃ. ૧૩ પરની પાદટીપ)

૭; ૨૭. મુખ્ય આરણ્યકોનાં નામ — ઐતરેય, કોષીતકિ, તૈત્તિરીય, શાંખાયન.

૭; ૨૮. ઉપનિષદો કુલ ૧૦૮ ગણાય છે (આમ તો સંખ્યા ૨૦૦ ઉપર થવા જાય છે, પણ અર્ધાને ઉપનિષદ ન કહી શકાય.) તેની યાદી મુક્તિકોપનિષદમાં આપેલી છે. ઉપનિષદોની નામાવલિ તથા શાખાવાર વિભાગ વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ ' ઉપનિષદવિચારણા ' (ન. દે. મહેતા), પ્રકરણ ૨.

૮; ૧૭-૧૯. મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે : તદેતત્સત્યં મંત્રેષુ કર્માણિ કવયો યાન્યપશ્યંસ્તાનિ ત્રેતાયાં વહુધા સંતતાનિ । તાન્યાચરથ નિયતં સત્યકામા એષ વઃ પન્થાઃ સુકૃતસ્ય લોકે । મું. ૧; ૨; ૧. (એ સાન્યું છે કે કવિઓએ મન્ત્રોમાં જે કર્મો જ્યાં તેનો વિસ્તાર ત્રણ વેદમાં અનેક પ્રકારે થયો છે. હે સત્યકામ લોકો ! તમે એ કાર્યોનું આચરણ કરો. સત્કર્મથી મળતા લોકમાં તમારે જવા માટે એ જ માર્ગ છે.) પણ એ જ ઉપનિષદમાં આગળ પર કહ્યું છે : પ્લત્વા હ્યતે અઘ્ઘા યજ્ઞરૂપાઃ । મું. ૧; ૨; ૭. (આ યજ્ઞરૂપી હોડીઓ તકલાદી છે.) વળી ચારેય વેદની ગણતરી અપરા, એટલે કે ઊતરતી કોટિની, વિદ્યામાં કરી છે. (મું. ૧; ૧; ૫.), અને કહ્યું છે કે પરા વિદ્યા તે જોનાથી એ ' અક્ષર ' પ્રાપ્ત થાય. અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ।

૯; ૨૬. સૂક્તોના રચનાકાળ વિષે બીજે એક ઠેકાણે રાધાકૃષ્ણને બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના મત ટાંક્યા છે : " મેક્સમૂલર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ - ૧૨૦૦ ને વૈદિક સૂક્તોનો રચનાકાળ માને છે; વેબર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬ મા સૈકાને; હોગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦-૧૪૦૦ ને; વ્હીટની ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ - ૧૪૦૦ ને; કીગી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ - ૧૫૦૦ ને. કીગી માને છે કે વૈદિક સૂક્તોનો સંગ્રહ કરવાનું કામ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ના અરસામાં પૂરું થઈ રહેલું. " (' ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ એન્ડ વેસ્ટર્ન થોટ ', પૃ. ૧૧૯ પરની પાદટીપ નં. ૪)

૧૪; ૨૪. ન વિ જાનામિ યદિવેદમસ્મિ નિષ્યઃ સંનદ્ધો મનસા ચરામિ ।

ઋ, ૧; ૧૬૪; ૩૭.

૧૮; ૨૪. ખીજ એક જગ્યાએ રાધાકૃષ્ણને આ સંબન્ધમાં લખ્યું છે તે આમાં પૂર્તિ કરે એવું હોઈ, તે આખો ભાગ અહીં આપવા જેવો છે :

“ ભારતીય સંસ્કૃતિની ખીજ ભૂમિકા — ઋગ્વેદનો યુગ — આપણને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ ના સમય પર લઈ જાય છે; અને આપણે એક તરફ હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ, ને ખીજ તરફ ગ્રીક, રોમન, કેલ્ટ, જર્મન અને સ્લાવ એ પ્રજાઓ, બેની ભાષા, દેવકથાઓ, ધાર્મિક પ્રણાલિકાઓ, ને સામાજિક પ્રથાઓની વચ્ચે ગાઢ સામ્ય જોઈએ છીએ. દ્વૈષ્પિતા (દ્વૈષ્પિતર, જ્યુપીટર), પૃથ્વીમાતા, આકાશનો વિશાળ વિસ્તાર (વરુણ, ઉરેનોસ), ઉષા (ઉષા, ઓરોરા), સૂરજ (સૂર્ય) વગેરે દેવોને ગ્રીકો અને હિંદીઓ બંને પૂજે છે; અને મૂળ તો તેમની કલ્પના નિર્સર્ગમાં કામ કરતાં બળો કે કારણો રૂપે કરવામાં આવેલી. તેમને મનુષ્યના જેવા કેટલાક ગુણો છે ખરા, પણ તેમને મનુષ્યના જેવાં સ્પષ્ટ રૂપ કે શરીરાકૃતિ અપાયાં નથી. ગ્રીકોનો દેવપૂજનો ધર્મ અને વૈદિક માન્યતાઓ બંનેનો ઉદ્ભવ એક જ મૂળમાંથી થયેલો. હોમરનાં કાવ્યો અને વેદ એ બેમાં વર્ણવેલા સામાજિક જીવનમાં પણ ભારે સરખાપણું છે. બંનેમાં પિતા કુટુંબનો મુખી ને કર્તાહત્તા છે; અને સમાજ ગોત્રો અથવા નાના નાના જાતિસમૂહોમાં વહેંચાયેલો છે. આ સમાનતાઓ એમ સૂચવે છે કે આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે કોઈક પ્રાચીન યુગમાં ગાઢ સંસર્ગ હોવો જોઈએ. પણ બેમાંથી એકેને એ કાળનું સ્મરણ રહ્યું નહોતું, અને તેઓ ઈરાની સામ્રાજ્યમાં અગ્નણી પ્રજાઓ તરીકે જ ભેગી થઈ. એટલે ઋગ્વેદમાં યુરોપવાસીઓને તેમના પોતાના જાતીય વારસાનાં સ્મારકો મળી આવશે. હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ, તેમના પશ્ચિમી જાતભાઈઓથી જુદા પડ્યા પછી, ઘણો વખત ભેગા રહ્યા હતા. ઋગ્વેદના દેવોમાં વરુણ સૌથી આગળપડતો છે. તે શાણો ને સર્વશક્તિમાન છે. તે ઋતુના નિયમ વડે સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને પાતાળ પર રાજ્ય કરે છે. તે નીતિનિયમનો રક્ષક છે. તેની નજરથી કશું છુપું નથી. તે પવિત્ર ને શુદ્ધ મનવાળો (પૂતદક્ષ) છે.

(અહીં જે અવતરણ આપ્યું છે તે પાછળ પૃ. ૧૦૪-૫ પર મળશે.)

“ તેનું રાજ્ય નીતિમય અને સત્યપૂર્ણ છે, ને ‘તેને તે વિરોધમાત્ર સામેની લડાઈમાં વિજય અપાવે છે.’ આ કલ્પનાને જરથોસ્તી ધર્મમાં અહુરમઝદ અને અહરીમાન વચ્ચેના — દૈવી તેજ અને આસુરી તિમિર વચ્ચેના — યુદ્ધરૂપે વર્ણવી તેના પર ખાસ ભાર દેવામાં આવ્યો છે. વસ્તુનું રાજ્ય એ બ્રહ્મલોકનું અને સ્વર્ગરાજ્યનું પૂર્વરૂપ છે.

“છતાં વેદનાં સૂક્તો હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ છૂટા પડ્યા તે પછી રચાયેલાં; અને એની રચના થઈ તે વખતે એ લોકો — હિંદી આર્યો — નું નિવાસસ્થાન તે સિંધુકાંઠાનો પ્રદેશ હતું.” (‘ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ, એન્ડ વેસ્ટર્ન થોટ, પૃ. ૧૧૮-૯).

વળી જુઓ ‘ધર્મોનું મિલન’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૬૩, તથા ૧૬૩-૬; તથા ‘હિંદુ ધર્મ’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૧૫૬-૭.

૧૯; ૧. દસ્યુઓની કાળી ચામડી (ત્વં કૃણાં) નો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે: મનેવે શાસદ્વ્રતાન્વચં કૃણામરન્ધયત્ । ઋ. ૧; ૧૩૦; ૮. (ઇન્દ્રે આ કાળી ચામડીવાળા, ને અપ્રત લોકોને આર્યોને સ્વાધીન કરી દીધા.) ‘વ્રત’ એટલે દેવોએ સ્થાપેલો નીતિનિયમ; અથવા પવિત્ર માર્ગ. બીજે એક ઠેકાણે દસ્યુઓને ‘કૃષ્ણગર્ભ’ કહેલા છે. ઋ. ૧; ૧૦૧; ૧.

વિજાનીહ્યાર્યાન્યે ચ દસ્યવો વર્હિષ્મતે રંધયા શાસદ્વ્રતાન્ । ઋ. ૧; ૫૧; ૮. (હે ઇન્દ્ર, આર્યો અને દસ્યુઓને તમે બરાબર ઓળખજો, અને વ્રતહીન એવા દસ્યુઓને દાબી દબને એમના ઉપર કાબુ બેસાડજો.) એ જ ઋચામાં આર્યોને યજ કરનાર (યજમાનમાર્યમ્) કહ્યા છે.

ન્યક્તૂન્ પ્રથિનો મૃધ્રવાચઃ પર્ણૌશ્રદ્ધાં અવૃધાં અયજ્ઞાન્ । પ્રપ્ર તાન્ દસ્યુરમિ-
ર્વિવાય પૂર્વશ્ચકારાપરૌ અયજ્યૂન્ । ઋ. ૭; ૬; ૩.

(દસ્યુઓ પ્રતિભા વિનાના, વાચાળ, કઠોર વાણીવાળા, પણી એ નામવાળા, શ્રદ્ધા વિનાના, યજ વિનાના, અને દેવોથી અરક્ષિત છે. અગ્નિ એમને દૂર ને દૂર ભગાડી મૂકે છે. એ દેવહીનોને એ પ્રાચીન [અગ્નિ] શત્રુઓ બનાવે છે.)

અર્કમા દસ્યુરમિ નો અમન્તુરન્યવ્રતો અમાનુષઃ । ત્વં તસ્યામિત્રન્ વધર્દાસસ્ય દમ્ભય । ઋ. ૧૦; ૨૨; ૮.

(અમારી આસપાસ દસ્યુઓ છે, તે કર્મહીન, બુદ્ધિહીન, અન્ય વ્રતોના પાળનારા, ને અમાનુષી છે. હે અમિત્રને હણુનારા ! આ દાસો જે શસ્ત્રો વાપરે છે તેને નિષ્ફળ કરો.)

ઋગ્વેદમાં આર્યેતર લોકોની લિંગપૂજનો નિષેધપૂર્વક ઉલ્લેખ છે; ને તેમને ‘શિશ્રદેવ’ કહ્યા છે. ઋ. ૭; ૨૧; ૫; તથા ૧૦; ૧૧; ૩.

૨૧; ૫. ઋગ્વેદમાં વરુણ તથા મિત્રને આર્ય અસુરો (અસુરા આર્યાઃ ઋ. ૭; ૬૫; ૨) કહેલા છે. તે ઉપરાંત વરુણને ઋ. ૧; ૨૪; ૧૪ માં, અને સવિતાને ઋ. ૧; ૩૫; ૧૦ માં, ‘અસુર’ કહેલા છે. તે ઉપરાંત ખીજા મુખ્ય દેવોને પણ ‘અસુર’ કહ્યા છે. “ ઇન્દ્રાદિ દેવો ગામડી, રખડુ, અર્ધજંગલી પ્રજાના દેવ હોય એમ લાગે છે; ન્યારે વરુણ અને મિત્રની ઉપાસનામાં સંસ્કૃતિની કંધક ઉપલી કક્ષા દેખાઈ આવે છે. છેવટે દેવોએ તેમના પ્રતિસ્પર્ધી અસુરોને હાંકી કાઢ્યા. પણ વસ્તુતઃ તો એ અસુરોને વૈદિક આર્યોએ અપનાવી લીધા હતા. ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ ધર્મોનું મિલન ’, પૃ. ૧૬૫.

૨૧; ૧૯. વેદા યો વીનાં પદમન્તરિક્ષેણ પતતાં વેદ નાવઃ સમુદ્રિયઃ । વેદ વાતસ્ય વર્તનિમ્ । ઋ. ૧; ૨૫; ૬, ૮.

(જે અંતરિક્ષમાં ઊડતાં પંખીઓનાં પગલાં જાણે છે; જે સમુદ્રની નાવનો માર્ગ જાણે છે; જે વાયુનો માર્ગ જાણે છે.)

૨૧; ૨૦. યો ધર્તા ભુવનાનામ્ । ઋ. ૮; ૪૧; ૫. (જે સર્વ લોકને ધારણ કરનાર છે.) સત્યાનૃતે અવપચ્ચજ્ઞનાનામ્ । ઋ. ૭; ૪૧; ૩. (તે માણસોનું સત્ય ને અસત્ય જુએ છે.) ત્વં વિશ્વેષાં વરુણસિ રાજા । ઋ. ૧૦; ૧૩૨; ૪. (હે વરુણ, તમે સહુના રાજા છો.) પરા હિ મે વિમન્યવઃ પતન્તિ વસ્ય ઇષ્ટ્યે વયો ન વસતીરુપ । (જેમ પક્ષીઓ માળા તરફ પાછાં ફરે છે તેમ જ — તેટલા જ આનંદથી ને તેટલા જ ભાવથી — મારી વૃત્તિઓ વરુણ તરફ વળે છે.)

૨૨; ૪. સરખાવો : “ ઋગ્વેદમાં વરુણને ઉદ્દેશીને કરેલી સ્તુતિઓ છે તે ખ્રિસ્તી સ્તોત્રો અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ભક્તિસાહિત્યની ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે. ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ ધર્મોનું મિલન ’, પૃ. ૨૦-૧.

૨૪; ૩. ભારતવર્ષનો મિત્ર તે જ ધરિત્રમાં મિત્ર તરીકે પૂજાતો. મિત્રપૂજના સંપ્રદાય વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ધર્મોનું મિલન' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૨૮-૩૦.

૨૪; ૮. આદિત્યોમાં સવિતા, ભગ, વરુણ, મિત્ર ને અર્યમાને ગણાવ્યા છે : સવિતા ભગો વરુણો મિત્રો અર્યમા । ક્ર. ૮; ૧૮; ૩૫. સામાન્ય રીતે આદિત્યોની સંખ્યા સાત કે આઠની છે એમ ઋગ્વેદના કવિઓ જુદે જુદે વખતે કહે છે.

૨૪; ૧૦. સૂર્ય સર્વદર્શી (વિશ્વચક્ષાઃ । ક્ર. ૭; ૬૩; ૧) છે. નૂનં જનાઃ સૂર્યેણ પ્રસૂતાઃ । ક્ર. ૭; ૬૩; ૪. (માણસોને ખરેખર સૂર્યે જ જન્મ આપ્યો છે.) इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । क. १०; १७०; ૩. (આ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ સર્વ જ્યોતિઓમાં ઉત્તમ છે.) વિશ્વસ્ય સ્થાતુર્જગતશ્ચ ગોપા ઋજુ મતંભુ વૃજિના ચ પશ્યન્ । ક્ર. ૭; ૬૦; ૨ (તે સકળ સ્થાવર તેમજ જંગમ જગતનો રક્ષક છે, ને માણસોનાં પુણ્ય ને પાપ જુએ છે.) તેને મિત્ર, વરુણ, અને અમિતું ચક્ષુ કહ્યો છે (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । क. १; ૧૧૫; ૧).

૨૫; ૫. “હિંદુમાત્રની પ્રાર્થના તે ગાયત્રી છે.” — રાધાકૃષ્ણન. ગાયત્રી વિષેના તેમના વધુ વિચાર માટે જુઓ 'ધર્મોનું મિલન', પૃ. ૨૦૯-૧૦.

૨૫; ૧૧. इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । क. १; ૨૨; ૧૭. (વિષ્ણુએ આને ઓળંગીને ત્રણ પગલાં મૂક્યાં.) त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपं अदाभ्यः । क. १; ૨૨; ૧૮. (કાષ્ઠથી પણ જીતી ન શકાય એવા રક્ષક વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં વડે વિશ્વને ઓળંગ્યું.)

૨૫; ૧૬. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને 'ધન્દ્રના સહગામી મિત્ર' (इन्द्रस्य युज्यः सखा) કહેલા છે; ને 'તે એકલા સર્વ લોકને ટકાવી રાખે છે.' (एको दाधार सुवनानि विश्वा । क. १; ૧૫૪; ૪.)

૨૫; ૨૨. પૂષાને 'પથસ્પતિ' (ક્ર. ૬; ૫૩; ૧) — રસ્તાનો પતિ, અને પછપા (ક્ર. ૬; ૫૮; ૨) — પશુરક્ષક, અનષ્ટપચ્ચ: (ક્ર. ૧૦; ૧૭; ૩) કહેલો છે. पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । क. १०; ૧૭; ૪ (પૂષા આગળ સારે રસ્તે તારું રક્ષણ કરે) એવી પ્રાર્થના કરેલી છે.

૨૬; ૧૩. અશ્વિનો વૈદ્યઃ મિષજ્યતં યદાતુરમ્ । ક્ર. ૮; ૨૨; ૧૦

(તમે ત્રેગીના ઉપચાર કરો છો). યુવં ચ્યવાનં જરસોઽમુત્તમ્ । ઋ. ૭; ૭૧; ૫
(તમે ચ્યવનને ઘડપણમાંથી છોડ્યા).

૨૭; ૧૫. જુષસ્વ નઃ સમિધમગ્ને અથ શોચા વૃહદ્ યજતં ધૂમમૃષ્ણન્ । ઉપ
સ્થુશ દિવ્યં સાનું સ્તૃપૈઃ સં રશ્મિમિસ્તતનઃ સૂર્યસ્ય । ઋ. ૭; ૨; ૧.

૨૮; ૧. “ સોમ શબ્દનો અર્થ મધ નથી. વેદમાં મધવાચક સુરા
શબ્દ છે. પોતાને હાથે થનારી ભૂલો પોતાની નથી, પણ તેનો દોષ દેવ,
મધપાન, ક્રોધ, ભય, દુર્લક્ષ, સર્વકર્તા ઈશ્વર વગેરેને છે, એમ એક ઋષિ કહે
છે. ઋ. ૭; ૮૬; ૬. વળી શતં કુંભૌ અસિદ્ધતં સુરાયાઃ (ઋ. ૧; ૧૧૬; ૭)
એ મન્ત્રમાં પણ સુરાનો ઉલ્લેખ છે. આ સુરા સોમરસથી ભિન્ન હતી. કેમકે
તૈત્તિરીય સંહિતામાં, વિશ્વરૂપ ત્વાષ્ટ્રનું વર્ણન કરતાં, ‘ તેને ત્રણ મોઢાં હતાં —
એક સોમ પીનારું, બીજું સુરા પીનારું, ને ત્રીજું અન્ન ખાનારું, એવા શબ્દો
યોગ્યા છે. (તસ્ય ત્રીણિ શીર્ષાણ્યાસન્ સોમપાનં સુરાપાનં અન્નાદનમ્ । તૈ. સં. ૨;
૫; ૧; ૧) કાઠક સંહિતામાં (૧૨; ૧૦) એવું જ કહ્યું છે; અને ઐતરેય
બ્રાહ્મણમાં (૩૭; ૪) સુરા ને સોમને જુદાં ગણાવ્યાં છે. ” — પાં. વા. કાણે :
‘ ધર્મશાસ્ત્રવિચાર ’ (મરાઠી). પૃ. ૫૪ તથા ૧૮૬.

પણ સોમ એ મદ્યનક, આલ્લાદકારી, અને શક્તિઓનો ઉત્કર્ષ કરનાર
પીણું હતું એવા ઉલ્લેખ તો ઠેરઠેર છે. ઇન્દ્ર તે પી, મત્ત થઈને વૃત્તને હણવા
ચડેલો, ને પછી કાઈ તેની સામે ટકી શક્યું નહીં, એમ વારંવાર કહેતાં
ઋગ્વેદના કવિઓ થાકતા નથી.

૩૦; ૨૯. જનિતા દિવો જનિતા પૃથિવ્યાઃ । ઋ. ૮; ૩૬; ૪. (ઇન્દ્ર
દુલોક અને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરે છે.) તે દેવોમાં જ્યેષ્ઠ છે — દેવોને ઇન્દ્રજ્યેષ્ઠાઃ
(ઋ. ૧૦; ૬૬; ૧) કહેલા છે. પિતેવ પુત્રમભિમરૂપસ્યે । (પિતા પુત્રને
ખોળામાં લે તેમ તમે તેને ખોળામાં લો છો.) પિતુર્ન પુત્રઃ સિચમારમે
ત ઇન્દ્ર સ્વાદિષ્ટયા ગિરા શચીવઃ । (પુત્ર પિતાને વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી પકડી
રાખે છે તેમ, હે ઇન્દ્ર, હું તમને પકડી રાખું છું.) ઇન્દ્ર પિતા છે તેમજ
માતા પણ છેઃ ત્વં હિ નઃ પિતા વસો ત્વં માતા શતક્રતો વમૂવિથ । ઋ. ૮; ૧૮; ૧૧.
તેને પ્રાર્થના કરેલી છે કે ‘ તમે અમને ઋતને માર્ગે, ને દુષ્કર્મથી દૂર, લઈ
જાઓ. ’ (ઋતસ્ય નઃ પથા નયાઽતિ વિશ્વાનિ દુરિતા । ઋ. ૧૦; ૧૩૩; ૬.)

૩૨; ૧૮. સરખાવો : “ કૃષ્ણ અને એમની ગાયો વગેરે વર્ણન, જેને પાછળથી પૌરાણિક કલ્પના માનવાનો ચાલ પડી ગયો છે, તેનું મૂળ પણ છેક વિષ્ણુગોપા અદાખ્ય; યત્ર ગાવો મૂરિશ્ચંગા અયાગ્રયસઃ ધત્વાદિ ઋગ્વેદસંહિતાના મન્ત્રોમાં છે. ”

— આ. આ. ધ્રુવ : ‘ આપણો ધર્મ ’, પૃ. ૫૩૫.

૩૩; ૧૩. અમ્બિતમે નદીતમે દેવિતમે સરસ્વતિ । ક્ર. ૨; ૪૧; ૮. (હે શ્રેષ્ઠ માતા, હે શ્રેષ્ઠ નદી, હે શ્રેષ્ઠ દેવી સરસ્વતી !) બીજે એક ઠેકાણે નદીઓને ઉદ્દેશીને ગાયેલા સૂક્તમાં બીજી નદીઓની સાથે તેનું નામ છે : इमं मे गंगे यमुने सरस्वति । ક્ર. ૧૦; ૭૫; ૫. બીજી કેટલીક જગ્યાએ તેને વિદ્યાની દેવી કહી તેની સ્તુતિ કરેલી છે. ત્યાં તેને ધીનામવિક્રી । ક્ર. ૬; ૬૧; ૪ (બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારી), ચોદયિક્રી સૂત્તાનાં, ચેતન્તી સુમતીનામ્ । ક્ર. ૧; ૩; ૧૧ (સત્કર્મની પ્રેરણા કરનારી, સુંદર કવિતાને જાગૃત કરનારી) કહેલી છે.

૩૩; ૧૬. ઋગ્વેદમાં મુખ્યત્વે આટલી દેવીઓના ઉલ્લેખ આવે છે — ઉષા, ધન્યા, સરસ્વતી, મહી, ભારતી, ઘૌ, પૃથ્વી, અદિતિ, ગુંગૂ, સિનીવાલી, રાકા, સૂર્યા. આ ઉપરાંત દેવપત્નીઓનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે. દા. ત. : ધન્દ્રાણી, વરુણાની, અશ્માથી. ક્ર. ૧; ૨૨; ૧૨. એ જ સૂક્તમાં કહેલું છે : अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये । ક્ર. ૧; ૨૨; ૯. (હે અગ્નિ, તમે દેવોની રૂપવતી પત્નીઓ તથા ત્વષ્ટાને સોમ પીવા માટે લઈ આવો.)

૩૩; ૨૮. ત્વષ્ટા માયા વેદપસામપસ્તમો વિઘ્નત્ પાત્રા દેવપાનાનિ શંતમા । શિશીતે નૂનં પરશં સ્વાયસં યેન વૃશ્વાદેતશો વ્રહ્મણસ્પતિઃ । ક્ર. ૧૦; ૫૩; ૯. (ત્વષ્ટા કુશળ દેવોમાં સૌથી કુશળ હોઈ કારીગરી જાણે છે. તેણે દેવોને માટે પીવાનાં સુંદર પાત્રો બનાવ્યાં. બ્રહ્મણસ્પતિની લોખંડની પરશુને ધાર ચડાવી જેના વડે બ્રહ્મણસ્પતિએ એનશને હણ્યો.) ત્વષ્ટા યદ્ વજ્રં સુકૃતં હિરણ્યમ્ । ક્ર. ૧; ૮૫; ૯. (તેણે ધન્દ્રને માટે સોનેરી વજ્ર બનાવ્યું). ત્વષ્ટા રૂપાણિ હિ પ્રમુઃ પશૂન વિશ્વાન્ ત્સમાનજે । ક્ર. ૧; ૧૮૮; ૯.

૪૨; ૧૨. સરખાવો : अत्र पिताऽपिता भवति, माताऽमाता, लोका अलोका, देवा अदेवा, वेदा अवेदा, अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति, भ्रूणहाऽभ्रूणहा

ચાણ્ડાલોઽચાણ્ડાલઃ, પૌલ્કસોઽપૌલ્કસઃ, શ્રમણોઽશ્રમણ, સ્તાપસો ઽસ્તાપસો, ડનન્વાગતં પુણ્યેનનન્વાગતં પાપેન, તીર્ણો હિ તદા સર્વાઞ્છોકાન્હૃદયસ્ય ભવતિ । વૃહદારણ્યકો-પનિષત્ । ૩; ૩; ૨૨.

(એ સ્થિતિમાં બાપ તે બાપ રહેતો નથી; મા તે મા રહેતી નથી; દુનિયા તે દુનિયા રહેતી નથી; દેવો તે દેવો રહેતા નથી; વેદ તે વેદ રહેતા નથી. એ સ્થિતિમાં ચોર તે ચોર રહેતો નથી; ગર્ભની હયા કરનાર તે ગર્ભની હયા કરનાર રહેતો નથી; પૌલ્કસ તે પૌલ્કસ રહેતો નથી; શ્રમણુ તે શ્રમણુ રહેતો નથી; તપસ્વી તે તપસ્વી રહેતો નથી. એ સ્થિતિમાં તેને નથી પુણ્ય લાગતું, કે નથી પાપ લાગતું; કેમકે તે હૃદયના સર્વ શોકોની પાર આવ્યો ગયો હોય છે.)

૫૬; ૩. સરખાવોઃ યદન્નઃ પુરુષો ભવતિ તદન્નાસ્તસ્ય દેવતાઃ ।

વાત્મીકિરામાયણ — અયોગ્યા૦ ૧૦૪; ૧૫.

(જે અન્ન માણસ ખાતો હોય તે જ અન્ન તેના દેવો પણ ખાય છે.)

૬૨; ૧૯. બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ્ બાહૂ રાજન્યઃ કૃતઃ । ઊરૂ તદસ્ય યદ્વૈદ્યઃ પદ્મયાં શદ્ધો અજાયત । ઋ. ૧૦; ૯૦; ૧૨.

(બ્રાહ્મણ એનું મુખ હતો. રાજન્ય એના બાહુ હતા. વૈદ્ય એની ગંધ હતી. અને શદ્ધ તેના પગમાંથી જન્મ પામ્યો.)

૬૨; ૨૩. તે વેળા એ જ વર્ણુ હતા — આર્ય અને દાસ. ઊમૌ વર્ણો (ઋ. ૧; ૧૭૯; ૬) એવો ઉલ્લેખ એક જગાએ આવે છે. યો દાસં વર્ણમધરં ગુહા કઃ । ઋ. ૨; ૧૨; ૪. (જેણે દાસ વર્ણુને હરાવીને તેને ગુફામાં ધકેલી દીધો). આ એ વર્ણુનો ભેદ મુખ્યત્વે તેમની ચામડીના રંગથી ઓળખાતો.

૬૨; ૨૫. દસમા મંડળના ૯૮ મા સૂક્તમાં એક કથા એવી છે કે ઋષિષેણુનો એક દીકરો શંતનુ રાજા થયો; અને બીજા દીકરા દેવાપિએ પુરોહિત થઈ શંતનુ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો. યદેવાપિઃ શંતનવે પુરોહિતો હોત્રાય વૃતઃ । ઋ. ૧૦; ૯૮; ૭. (યજ્ઞને માટે દેવાપિને પુરોહિત તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો.)

૬૩; ૧૨. “આલિણુ શબ્દ ઋગ્વેદમાં અનેક વેળા આવેલો છે; પણ વૈશ્ય અને રાજન્ય એ શબ્દ એમાં આવતા નથી.” — પાં. વા. કાણે : એજન, પૃ. ૫૪. આમાં એક પુરુષસૂક્ત અપવાદરૂપ છે.

૬૩; ૧૬. સરખાવો: “ક્ષત્રિય શબ્દ ઋગ્વેદમાં ધણીવાર આવે છે, ને તેનો અર્થ બળવાન હોય એમ દેખાય છે. દાખલા તરીકે, તથા રાષ્ટ્રં ગુપ્તિં ક્ષત્રિયસ્ય (ઋ. ૧૦; ૧૦૯; ૩.) તથા રાજાના મહા ઋતસ્ય ગોપા સિન્ધુપતી ક્ષત્રિયા યાતમર્વાક્ (ઋ. ૭; ૬૪; ૨.) એ ઋગ્વેદમાં બહુઓ. ત્યાંનુ ક્ષત્રિયોં અવ આદિત્યાન્યાચિષામહે (ઋ. ૮; ૬૭; ૧.) એમાં આદિત્ય દેવોને ક્ષત્રિય કહેલા છે. ઇન્દ્રને પણ ક્ષત્રિય એ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. મિત્રાવરુણને ઋતસ્ય ગોપા અને ક્ષત્રિય કહીને આયાતમર્વાક્ (અહીં આવો) એવું નિમન્ત્રણ આપ્યું છે. આ જગાએ ક્ષત્રિય એટલે ખાસ વર્ગ એવો અર્થ નથી, પણ બલિષ્ઠ એવો અર્થ છે. અમ્નિરીશે વૃહતઃ ક્ષત્રિયસ્ય અમ્નિર્વાજસ્ય પરમસ્ય રાયઃ । (ઋ. ૪; ૧૨; ૩.) એમાં તો ક્ષત્રિય શબ્દનો અર્થ બળ જ છે. અગ્નિ એ મોટા બળવાળો, અન્નનો ને ઉત્કૃષ્ટ ધનનો સ્વામી છે, એમ એમાં કહ્યું છે.” — પાં. વા. કાણે: એજન, પૃ. ૫૩.

૬૭; ૯. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જેઓ આ લોકમાંથી જાય છે તે સહુ ચંદ્રમા પાસે જ જાય છે, અને ચંદ્રમા એ સ્વર્ગલોકનું દ્વાર છે. યે વૈકે ચાસ્માલ્લોકાત પ્રયન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ । એતદ્ વૈ સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય દ્વારં યથ્ચન્દ્રમાઃ । કૌષીતકિબ્રાહ્મણોપનિષત્ ૧-૨.

૬૭; ૧૯. ‘અલિ’ શબ્દના જે જુદા જુદા અર્થો સાચણે આપ્યા છે તે હોગે ભેગા કર્યા છે : (૧) અન્ન, અન્નનો હવિ; (૨) સામગાયકનું ગાયન; (૩) સૂક્ત અથવા જાદુઈ મન્ત્ર કે વચન; (૪) સાંગોપાંગ કરેલો વિધિ; (૫) ગાન અને દક્ષિણા સાથે; (૬) હોતાનો મન્ત્રોચ્ચાર; (૭) મહાન. — સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત; એજન, પૃ. ૨૦.

૭૯; ૨૨. સરખાવો: એતે વૈ દેવાઃ પ્રત્યક્ષં યદ્ બ્રાહ્મણાઃ । તૈત્તિરીયસંહિતા ૧; ૭; ૩; ૧૧. (આલિણો તે સાક્ષાત્ દેવો જ છે.) બ્રાહ્મણો વૈ સર્વા દેવતાઃ । શ. બ્રા. ૧૨; ૪; ૪; ૬. (આલિણુમાં બધા જ દેવો સમાઈ જાય છે.)

૮૨; ૨-૩. વેદપ્રામાણ્ય તથા વેદના અપૌરુષેયત્વના વધુ વિવેચન માટે જુઓ ‘હિંદુ ધર્મ’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૧૬૪-૯, તથા ‘હિંદુ જીવનદર્શન,’ પૃ. ૯-૧૨. શ્રુતિપ્રામાણ્યના વિષયમાં શંકરાચાર્ય માને છે કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન કરતાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચડિયાતું ખરું; પણ જે વિષયમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જ્ઞાન થઈ શકે છે તે વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચાલતું નથી. જે વિષયો અતીન્દ્રિય છે, અને જેને વિષે અનુમાન ચાલી શકતું નથી, ત્યાં જ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચાલે છે. તેઓ કહે છે:

યત્તૂક્તં શ્રુતિપ્રામાણ્યાદિતિ । તન્ન, તત્પ્રામાણ્યસ્યાદષ્ટવિષયત્વાત્ । પ્રત્યક્ષાદિ-
પ્રમાણાનુપલ્લવે હિ ત્રિષયેડમિહોત્તરાદિસાધ્યસાધનસંબન્ધે શ્રુતેઃ પ્રામાણ્યં ન પ્રત્યક્ષાદિવિષયે,
અદષ્ટદર્શનાર્થવિષયત્વાત્ પ્રામાણ્યસ્ય । ન હિ શ્રુતિશતમપિ શીતેડમિરપ્રકાશો વેતિ
બ્રુવત્પ્રામાણ્યમેતિ । ગીતાશાંકરભાષ્ય ૧૮; ૬૬.

(‘શ્રુતિના પ્રામાણ્યને લીધે આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે,’ એમ જે તમે કહ્યું તે ખરાબ નથી. કેમકે શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય તો અદષ્ટ વિષયો પરત્વે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવા અગ્નિહોત્તરાદિનાં સાધ્ય, સાધન અને સંબન્ધના વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે; પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તે વિષયમાં નહીં. કેમકે અદષ્ટ વિષયનું દર્શન કરાવવું એ જ એ પ્રામાણ્યનો ધર્મ છે. અગ્નિ ઠંડો છે કે નિસ્તેજ છે એમ સો શ્રુતિવાક્યો કહે તોપણ તેમને કંઈ પ્રમાણભૂત માની શકાય નહીં.)

૮૬; ૨૪. આર્ય અને દસ્યુઓ વચ્ચેના સંબન્ધમાં સંહિતાકાળ કરતાં બ્રાહ્મણકાળમાં ઘણો ફરક પડ્યો છે. આર્યોમાં માંહોમાંહે દાશરાજનું મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં સામસામા પક્ષોએ દસ્યુઓની મદદ લીધી હશે તેને લીધે પણ દસ્યુઓ પ્રત્યેનો અણગમો ઓછો થયો હોય. જેકે સંહિતાના કાળમાં પણ અગસ્ત્યના જેવા કોઈ દીર્ઘદર્શી જ્ઞાનીઓ આર્ય ને દાસ વચ્ચે ભેદભાવ ન રાખતાં બંનેનું શુભ ધર્યું છે ને બંનેની સેવા કરે છે. ઉમૈ વર્ણાવિષ્ણુઃ પુષ્પે સત્યા દેવેન્દ્રાશિષો જગામ । ઋ. ૧; ૧૭૯; ૬. (સામર્થ્યવાન એવા ઋષિ અગસ્ત્યે બંને વણેનો ઉત્કર્ષ કર્યો, ને દેવલોકમાં ખરેખરા આશીર્વાદ મેળવ્યા.) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે દૈવ્યો વૈ વર્ણો બ્રાહ્મણઃ અસુર્યઃ શૂદ્રઃ । તે પરથી કેટલાક એમ માને

છે કે સંહિતાકાળમાં જેમને અસુર કે દસ્યુ ગણુતા તેને જ આત્મલુકાળમાં શ્દ્ર ગણ્યા હશે. ક્ષાં દાસાયોપબર્હણી કઃ । ઋ. ૧; ૧૭૪; ૭ (હે ધન્દ્ર, તમે દાસને ધરતીનું જ ઉસીકું કરાવ્યું, અર્થાત્ તેમને ભોંયભેગા કર્યા) એ જૂની ભાષાને ઠેકાણે હવે કહે છે : રુચં નો ધેહિ બ્રાહ્મણેષુ રુચં રાજસુ નસ્કૃધિ । રુચં વિશ્યેષુ શ્દ્રેષુ મયિધેહિ રુચા રુચમ્ । તૈત્તિરીયસંહિતા ૫; ૭; ૬; ૩, ૪. આમાં આત્મલુ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યની સાથે શ્દ્રને પણ તેજસ્વિતા આપો, એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. વળી આત્મૈક્યજ્ઞાનની અવસ્થામાં એમ પણ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ દાશા બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મૈવમે કિતવાઃ । માછી, દાસ અને જુગારી સર્વ અભરૂપ છે.

મુદ્રક : આર. આર. બખસી, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪.

પ્રકાશક : એમ. કે. વોરા, વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,
૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૮	મનની	મનની.
૪૭	નીચેથી ૨	સત	સત્
૭૪	૨૩	૨	૧
૧૦૧	૧૯	હોદસી	રોવસી
૧૦૪	૧૫	રથ્યા	રથ્યા
૧૦૭	૫	અઘૌની	આ ઘૌની
૧૩૧	૨૦	હૉપિકન્સ	હૉપિકન્સ
૧૩૭	૧૬	૮૪	૮૫
૧૪૨	૬	મૃતઅત્વ	અમૃતત્વ
૧૫૦	૩	અયાદયસઃ	અયાસઃ

હવે પછી

*

ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા

લેખિકા : કુ. મ્યુરીએલ લેસ્ટર

અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ

૧૯૩૧ માં જ્યારે ગાંધીજી બીજી ગોલમેજી પરિષદ વખતે વિલાયત ગયેલા તે વખતનો અહેવાલ આપતું પુસ્તક. ગાંધીજીની દિનચર્યા કેટલાક રસિક પ્રસંગવર્ણનો, તથા ગાંધીજીએ લીધેલી મહર્ષિ રામેશલાં તથા રામની મુલાકાતોનું આમાં વર્ણન છે.

*

ગૌતમ બુદ્ધ

લેખક : રાધાકૃષ્ણન

અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ

ભગવાન બુદ્ધના જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા.

*

ગીતાદર્શન

લેખક : રાધાકૃષ્ણન

અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગીતાનું સ્થાન તેણે આપેલો વિચારોનો ફાળો અને તેમાં વિવિધ અંગોની દાર્શનિક સમાલોચના.

અમારા કેટલાંક પ્રકાશનો

ગાંધીજી સાથે અપવાદનું : લુઈ ફીશર : અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

જગપ્રસિદ્ધ અમેરિકન પત્રકાર લુઈ ફીશરની મહાત્મા ગાંધીજી સાથેની મુલાકાતનો અહેવાલ. કિ. રૂ. એ

પુસ્તકો સાથે ગાંધીજી : સંગ્રહક અને અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

ગાંધીજીના જીવન અને કાર્ય વિષેના જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ લખેલા ૬૫ લેખોનો અપૂર્વ અને અજોડ સંગ્રહ. શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવળાંકરની પ્રસ્તાવના સાથે. કિ. રૂ. સવા ચાર

ગાંધીજીને જાણવું : રાધાકૃષ્ણન : અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

૭૦ મી જ્યંતિ પ્રસંગે ગાંધીજીને અર્પણ થયેલો અભિનંદન ગ્રંથ સ્વામી આનંદની પ્રસ્તાવના સાથે. કિ. રૂ. ત્રણ

ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગ : મીલી ગ્રેહામ પોલાકના Mr. Gandhi the man. નો અનુવાદ : અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના કેટલાંક રસિક પ્રસંગ વર્ણનો આપવામાં આવ્યા છે. કિ. રૂ. સવા એ

હિંદુધર્મ : રાધાકૃષ્ણન : અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

હિંદુધર્મ વિષેના શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના પાંચ સુંદર નિબંધોનો રસિક અનુવાદ. કિ. રૂ. સવા ચાર

ધર્મોનું મિલન : રાધાકૃષ્ણન : અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

જગતના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસનો અજોડ ગ્રંથ. પંડિત સુખલાલજીની પ્રસ્તાવના સાથે. કિ. રૂ. પાંચ

વેદની વિચારધારા : રાધાકૃષ્ણન : અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

રાધાકૃષ્ણનના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ Indian Philosophy નો અનુવાદ ૨-૩ નો અનુવાદ. કિ. રૂ. સવા એ

: પ્રકાશક :

વોરા એન્ડ કંપની પબ્લીશર્સ લીમિટેડ

૩, રાઉન્ડ બીલ્ડિંગ, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

